

© 2006 The Authors
Journal compilation © 2006 Blackwell Publishing Ltd

सविवरणस्य नगरहस्यप्रकरणस्य विपणानुक्रमणिका

मङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

१, मङ्गलाचरणे श्रीवीरस्य १, ८
ज्ञानाद्यतिशयवस्तुष्वयवतो
मङ्गलार्थमभिमुखीकरणम् ।

२, श्रीवीरमुखनिर्गतस्या- १, १२
द्वादशाध्या नीतिपूर्णत्वादिसु-
णवत्त्वेन स्तुतिः ।

३, विशिष्टग्रन्थकर्तृत्वाद्य १, १६
तिशयवतां श्रीहेमचन्द्रसहि-
प्रभृतीनामेतद्ग्रन्थसमूहये
सङ्घायकत्वेन स्मरणम् ।

४, मङ्गलीतिनिक्षेपविशेषरूपकान-
रग्रन्थप्रणेतृणां शब्दशास्त्र-
विपाल्णां सिद्धान्तपारङ्ग-
तानां गुरुवर्याणां श्रीविजय-
नेमिसूरीश्वराणां विप्रौघवि-
च्छेदाय स्मरणम् ।

५, वाचकप्रवृत्तौ श्रीवशो- २, ३
विजयमनीपाशब्दमयितसि-
द्धान्ताम्बुध्याविर्मूलनगरहस्य
समृद्धमतिटीकाकर्तृहृत्तेरम-
लमतीनां हास्यान्तरपदत्वा-
यस्मिन् ।

६, द्वादशसूर्यमिह्यस्वकर्तृ २, ७
कभूलायबोधतत्परनगरहस्य-

मङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

व्याख्यायाः सत्यमोदाय
प्रतिष्ठा ।

७, मङ्गलस्यानुमानेन स- २, १०
माप्तिफलकत्वं प्राचीननैया-
यिकमतावलम्बनेन प्रसाध्य
तत्र विघ्नध्वंसद्वारकत्वं च
व्यवस्थाप्य व्यतिरेकव्यभि-
चाराद्युद्धरणम् ।

८, नव्यनैयायिकमतावलम्ब- ३, ५
नेन मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफल-
कत्वव्यवस्थापनं समाप्तिं
प्रत्यन्यासिद्धत्वव्यवस्था-
पनं च ।

९, तत्र स्वतःसिद्धविघ्न- ३, १२
विरहपुरुषफलकमङ्गलेन वि-
घ्नध्वंसस्याजननेऽपि न तद्वि-
धकवेदाप्रामाण्यमिति व्यव-
स्थापितम् ।

१०, विघ्नशङ्कया स्वतःसिद्ध- ४, ७
विघ्नविरहचताऽपि मङ्गलाच-
रणमुपपन्नमितम् ।

११, विघ्नध्वंसविशेषे मङ्ग- ४, ११
लस्य कारणत्व कार्यतावच्छे-
दकविशेषनिर्वचनेन निर-
द्धितं दृष्टान्ताद्यष्टमेन ।

अङ्कः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

१२, सामान्यार्थिनो मङ्गले ४, २७
प्रवृत्तिरूपपादिता ।

१३, समाप्ति प्रति विज्ञात्य- ५, २
न्ताभावस्यैव कारणत्वेऽपि
तत्सम्बन्धप्रयोजकविप्रत्यक्ष-
कारणत्वेन मङ्गलस्य समाप्ति
प्रति प्रयोजकत्वं व्यवस्थापि-
तम् ।

१४, मङ्गल शिष्टाचारपति- ५, १९
पालनफलकतया कर्तव्यमिति
मतमुपदर्शितम् ।

१५, नास्तिकप्रग्रन्थसमाप्तेर्न ५, २४
मङ्गलजन्यत्वं किन्तु तत्पा-
र्थप्ररूपकान्तिकप्रग्रन्थस्यैवेति
मतमुपदर्शितम् ।

१६, मूलमङ्गले 'यन्द्र' इत्यत्र ६, ५
'य' इति सरस्वती मन्त्र-
गुणकनफलमुपदर्शितम् ।

१७, तत्र क्रमेण नमस्करणी- ६, २
यस्य श्रीवीरस्य पूजातिशया-
द्याद्यत्वात्तदप्यतिशयास्तत्त-
द्विशेषणप्रतिपाद्या दर्शिताः ।

१८, नमस्कारलक्षणमङ्गल- ६, २४
लक्षणम् ।

१९, मङ्गलपद्योत्तरार्धमनु ६-२६
वन्धवतुष्टयवेदकमित्यनुप-

अङ्कः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

वन्धवतुष्टयलक्षणमुपदर्श्य स-
ङ्गमितम् ।

२०, प्रतिशालक्षिता, तत्फलं ७, १५
च दर्शितम् ।

२१, मूलोक्तं नयलक्षणमय- ७, १८
तारितं तत्र बोद्देशलक्षणपरी-
क्षाणां फलमावेदितम् ।

२२, मूलोक्तनयलक्षणसम- ७, २४
न्वयो दर्शितः ।

२३, दुर्न्यासिन्याप्तिवारक- ८, ५
तया नयलक्षणे 'प्रवृत्तवस्त्वं
शमाही' इति विशेषणं मूल-
दर्शितं समर्थितम् ।

२४, तदुपादाने यथा नाति- ८, ११
प्यातिस्तथा मूलाभिहि-
तस्य स्पष्टीकरणम् ।

२५, मूले 'तदितरांशाप्रति- ८, १३
क्षेपी' इत्यपि दुर्न्यासिभ्या-
सिवारकमिति दर्शितस्या-
वतरणेन सुखावबोधव्यत्वम् ।

२६, मूले अण्यसायोपादा- ८, २६
नप्रयोजनतया दर्शितस्य
प्रमाणैकदेशातिव्याप्तिवारक-
स्यावतरणेन स्पष्टीकरणम् ।

२७, 'अण्यवसायविशेषः' ९, ८
इत्यत्र विशेषोपादानप्रयोजनं

- अङ्गः विषयः पञ्चपङ्क्तिः
 मूले रूपादिप्रादिप्रत्यक्षप्रमा-
 णेऽति ध्यातिधारणं, तस्य
 कैवल्यज्ञानस्यात्कारादितवा-
 क्यार्थज्ञानयोरेव वस्तुगत्या
 प्रामाण्ये न साङ्गत्वमित्या-
 शङ्कासमुद्हरणम् ।
 २८, प्रत्यक्षातिव्याप्तेरनुमा- ९, २७
 नायतिव्याप्त्युपलक्षणत्वेन
 न्यूनतापरिहारः ।
 २९, 'अव्यवसायविशेषः' १०, ६
 इत्यत्र विशेषत्वस्य परिष्कारेण
 प्रमाणेऽतिव्याप्तिधारणम् ।
 ३०, मूलोक्तिधितनयलक्ष- १०, ११
 णान्तरप्रतिपादकत्वार्थमा-
 प्यमवतारितम् ।
 ३१, नयशब्दसमानार्थ- १०, १४
 कानां " प्रापकादिशब्दानां
 सर्वार्थार्थकत्वाभावेऽपि कथ-
 श्चिदर्थक्यमित्युपदर्शनपरं
 मूले प्रापकत्वादीनां निर्य-
 चनमित्यवतरणेन दृशितम् ।
 ३२, प्रमाणप्रतिपक्षेत्यादि १०, २२
 प्रापकत्वलक्षणं नयावेनाभि-
 ः मतेष्वव्यवसायविशेषेष्वेव-
 त्युपपादितम् ।
 ३३, मूले दृशितं तथाविध- १०, २८

- अङ्गः विषयः पञ्चपङ्क्तिः
 प्रतिपत्तिजनकत्वलक्षणं सा-
 धकत्वं नयव्यपदेश्ये शब्दे
 समनुगतमिति दर्शितम् ।
 ३४, अनिवर्तमाननिश्चित- ११, १०
 स्वामिप्रायकत्वलक्षणं निर्व-
 त्तकत्वं मूलोक्तं नयवान्य-
 गतत्वेनानुगमितम् ।
 ३५, शृङ्खलादिकया घस्य- ११, १३
 शशापकत्वलक्षणं निर्भासक-
 त्वं यथा प्रमाणे नातिव्याप्तं
 तथा भावितम् ।
 ३६, प्रतिविशिष्टक्षयोपश- ११, १६
 मापेक्षसूक्ष्माप्यावगादित्वल-
 क्षणमुपलम्भकत्वं यथा न
 प्रत्यक्षादिप्रमाणेऽतिप्रसक्तं
 तथा परिष्कृतम् ।
 ३७, प्राधान्येन स्वविषय- ११, २१
 व्यवस्थापकत्वलक्षणं व्यञ्ज-
 कत्वं यथा न प्रमाणगतं तथा
 प्रपञ्चितम् ।
 ३८, नयानामव्यवसाय- १२, ७
 रूपत्वे सिद्धान्ते उपदेशस्य
 नयत्वकथनं कथमित्याक्षेप-
 समाधाने मूलमतेऽवतारिते ।
 ३९, मूलमता नयानां विध्या १२, ९
 त्वशङ्कावतारिता ।

अङ्का विषया पञ्चपङ्क्ति

४०, अनन्तधर्मात्मकवस्तु १२, २३

व्यवस्थापनप्रयत्नेन प्रमाणेन

तत्तद्धर्माविरोधनिमित्तापेक्षा

मेदायनाद्वक्तव्या अपेक्षणीया

इति स्याद्वादिन एवैते न

मिथ्या अपिगमोपायाश्चेत्य

निर्मायकसमाधानावतरणम् ।

४१, नयानां स्वविषयमाद्या १३, २६

न्यस्यरूपस्य स्वातन्त्र्यस्य

मिथ्यात्वाप्रयोजकत्वं मूलो

क्तमवतरणेन समर्थितम् ।

४२, गौणत्वमुप्यत्ययो १३, १३

दृष्टान्तावष्टम्भेनापेक्षिकत्वं

स्तुपमत्वं मूलोक्तमवतरणे

नोपपाद्य निरुद्धितम् ।

४३, विभिन्ननिमित्ताश्रय १३, १७

येन सत्तासत्त्वादीनामविरो

धस्य समर्थनं दृष्टान्तावष्टम्भेन ।

४४, अपेक्षामेदेनैकस्मिन्नर्थे १३, २७

नानाध्वन्यस्यरूपाणां कदाचित्

विप्रतिपत्तिरूपत्वं नेति मूला

विप्रतिपत्त्यावतरणेन सम्यगु

पपादेनम् ।

४५, सत्यजीवाजीवात्म्य १४, १०

वत्त्वादिधर्मैरेवत्वद्वित्वाद्यध्य

वसायानामिव नैगमाद्यध्यव

साधना विषया पञ्चपङ्क्ति

साधानां न विप्रतिपत्तित्व

मित्येव निदर्शनत्रयेण मूले

व्यवस्थापितमविप्रतिपत्तित्वं

प्रपञ्चत उपपन्नितम् ।

४६, मूले निदर्शनत्रयोपदर्शन १५, १

बीजमुपवर्णितम् ।

४७, मूले गौणस्यैकत्वादेर्न १५, ४

विरोधो वास्तविकस्य तु मे

दाभेदादेर्विरोध एवेत्याशङ्का ।

४८, निदर्शनत्रयोद्गायनस्य १५, ९

साकल्य टीकाया दर्शितम् ।

४९, गौणस्यैकत्वादेर्न वि १५, १३

रोधो मेदाभेदादेस्तु नयवि

षयस्य विरोध एवेत्याशङ्का

मिथ्यायोऽवतरणे दर्शित ।

५०, सङ्घाररूपाणामेकत्वा १५, २६

दीनामभिव्यक्तिरप्यच्छेदकमे

देन निदर्शनेऽभिप्रेता तथा

च तद्विरोधप्रत्ययविषयभेदा

भेदादेरप्यविरोध इति स

माश्रानाभिप्रायोऽवतरणे

दर्शित ।

५१, मूले उवाचशङ्कासमा १७, १

घटनम् ।

५२, एकैकपक्षदोषो जात्य १६, ४

न्तररूपं न सम्भवतीति नि

दर्शनोपदर्शनेन निर्णीतम् ।

अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः

- ५३, प्रसीयमाणत्वेनैकत्वा-१६,११
दीनां न विरोध इति मूला-
भिप्राय उपवर्णितग्रीकायाम् ।
५४, जात्यन्तरोपवर्णनम्- १६,१६
न्यायतरणं द्विधाऽभिप्रायमे-
वावेक्षनेन कृतम् ।
५५, गुडगुण्ठीद्रव्ये जात्य- १७,२
न्तरनिमित्ता न प्रत्येकप्रमय-
दोषनिवृत्तिः किन्त्वन्यद्येत्या-
शङ्कासमाधाने ।
५६, टीकापानाशङ्कितुर- १७,१३
भिप्रायो दर्शितः ।
५७, अवतरणे समाधाना- १७,१९
भिप्रायो वर्णितः ।
५८, मूले इनरेतप्रवेशादे- १८,२
कतरगुणपरित्याग इत्यस्य
निरासः ।
५९, समुदितगुडगुण्ठीद्रव्यं १८,४
द्रव्यान्तरमेव न जात्यन्तर-
मितित्याशङ्का तत्प्रतिविधानं
च मूले ।
६०, गुडगुण्ठीद्रव्ययोः पर- १८,९
स्परप्रवेशकतरगुणपरित्याग-
योरुपवर्णनम् ।
६१, निरासहेत्येवम्यतरादे- १८,१४
पापत्यनुभववाक्ययोः स्वरूपो-
पदर्शनम् ।

अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः

- ६२, गुडगुण्ठीद्रव्यं द्रव्या- १८,१८
न्तरमेवेत्याशङ्काऽप्यतारिता ।
६३, उक्ताशङ्कानिरासहेतो- १८,२१
र्विलक्षणमाधुर्यकटुकत्वाननु-
मयप्रसङ्गस्योपपादनमवतरणे ।
६४, गुडगुण्ठीद्रव्यस्य १८,२६
द्रव्यान्तरत्वे यद्यनेकस्वभाव-
त्वं तत्र दोषं स्वयमुपदर्श्य
एकस्वभावत्वे मूलोपदर्शित-
दोषोऽप्यतारितः ।
६५, मूले द्रव्यान्तरत्वे उभ- १९,२
यजननैकस्वभावस्यापाक-
रणम् ।
६६, माधुर्यकटुकत्वयोरुभय- १९,४
दोषनिवृत्तकृत्यं परस्परानुवे-
धनिमित्तमित्युपसंहृतम् ।
६७, उभयजननैकस्वभावा- १९,१०
स्थानेकत्वगर्भत्वेन सर्वधैक-
त्वायोग उपपादितः ।
६८, एकया शक्त्योपपत्त्या- १९,१४
यजननेद्रव्यान्तरस्य यथा न
स्वभावमेदस्तथा नद्वयतरणे
दर्शितः ।
६९, तत्र मूले दर्शितस्याति- १९,१९
प्रसङ्गस्य सङ्गमनम् ।
७०, एकस्वभावासङ्गमे- १९,२३

भङ्गः विषयः पत्रपङ्क्तिः
उपशितस्य हेतोर्विभिन्नस्य-
भायानुभवस्योपपादनपुरस्सर
जात्यन्तराभ्युपगमवस्था-
पनम् ।

७१, समुदितस्निग्धोष्णस्य २०, १
मापस्य जात्यन्तरत्वेऽपि न
प्रत्येकदोषनिवृत्तिरिति तदर्थं
जात्यन्तराभ्युपगमो न कान्त
इत्याशङ्क। तत्प्रतिविधानं
ष मूले ।

७२, व्याप्याऽनुवेधाभाः २०, १७
बाध जात्यन्तरत्वं मापे यत्र
वाडिमे तथाऽनुवेधाजात्य-
न्तरत्वं तत्र प्रत्येकदोषनिवृ-
त्तिर्मन्वत्येवेति समाधानरू-
प्यभावेदितम् ।

७३, जात्यन्तरस्यापि कचित् २१, १
प्रत्येकार्यकारित्यं स्निग्धो-
ष्णस्यभावेदाहिमनिदर्शनं च
विभिन्नधर्मयोरभिधाय स-
मावेशे, नृसिहनिदर्शनं च
तत्र समावेशमात्रे इति मूले ।

७४, नृसिहे विभिन्नमाणा- २१, २६
यच्छेदेन नरत्वं सिंहत्वयोर्वृ-
त्ती भागे सिंह इत्यादि प्राचां
वचनं संवादकतया दर्शितम् ।

भङ्गः विषयः पत्रपङ्क्तिः
७५, मूले दर्शितस्य मेदा- २२, ६
मेदाघसमावेशनिषेधहेतो-
नुमयबाधस्याशयोद्घाटनेन
स्पष्टीकरणम् ।

७६, एकत्र मेदाभेदानुभव- २२, १०
स्य भ्रान्तत्वमित्याशङ्कार्योऽ-
वतरणेन दर्शितः ।

७७, विधिष्य मेदामेदाघ- २२, १३
समावेशव्याप्तिकल्पनयोक्ता-
शङ्कानिरासस्यावतरणेन स्प-
ष्टीकरणम् ।

७८, द्रव्य-पर्याययोर्वास्तवो- २२, २३
ऽमेदो मेदस्त्वयास्तव इति
मतस्य मूलोक्तस्य सम्यग्
विचरणम् ।

७९, मूलोक्तस्यैतन्मतखण्डन- २३, ८
हेतोर्मेदस्यास्याभायिकत्वे
संख्यादीनां निरात्मन्वनत्वा-
पातस्यावतरणेन समर्थनम् ।

८०, मूलोक्तस्यैकत्रैव कथं २३, १६
कदाचिद् गुरुरिति कदाचिद्
गुरव इत्येकवचन-यद्वयवचनयोः
प्रयोग इति प्रश्नस्यावतरणे-
नाशयप्रदर्शनम् ।

८१, मूलोक्तस्यैतत्प्रतिवि- २३, २४
धाने द्रव्यपर्याययोर्वधाक्रममु-

- शङ्का निवृत्त्याः पत्रपङ्क्तिः
 द्भूतत्वानुद्भूतत्वविवक्षण-
 म्यामिप्रायोपवर्णनमवतरणे ।
 ८२, शाब्दव्याप्यस्वरूपोप- २४, १०
 दर्शनम् ।
 ८३, द्रव्यपर्याययोरुभयोर- २४, १३
 व्युद्भूतत्वविवक्षाणामेकत्रा-
 प्येकवचन-यद्वयवचनयोरुप-
 त्तिरिति मूलोक्तस्यावतरणे-
 नाभिप्रेतार्थो दर्शितः ।
 ८४, विद्यक्षानुरोधेकवचन- २५, १
 बहुवचनप्रयोगाभ्युपगमे एक-
 त्रापि बहुवचनापत्तिर्नियत-
 बहुवचनान्तस्याप्येकत्वविष-
 क्षपेकवचनान्तरापत्तिरुभय-
 विषययोर्मयवचनप्रयोगप्र-
 सङ्ग इत्याशङ्का ।
 ८५, पतादशप्रयोगासाधुत्वे- २५, ७
 ऽपि ततो जायमानज्ञान-
 प्रामाण्यापत्तिः ।
 ८६, मनुष्यो गच्छन्तीति २५, १८
 प्रयोगापान्नसम्भव उप-
 पादितः ।
 ८७, उक्ताशङ्काप्रतिविधानं २६, १
 व्युत्पत्तिविशेषोपदर्शनेन ।
 ८८, घट एव रूपादयः, घटो २६, ३
 रूपादय एव, घटोऽस्ति,

- शङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 रूपादयः सन्तीति प्रयोगा-
 नामुपपादनम् ।
 ८९, घट, एव रूपादयः, २८, १८
 घटो रूपादय मवेत्यादि-
 प्रयोगाणां यथासम्भवस्तथो-
 पपादितधीकायाम् ।
 ९०, द्रव्यपर्याययोर्धर्मधर्मि- २७, ६
 भावेन प्रतिपिपादविषयायां
 घटस्य रूपादय इति प्रयोग-
 सम्भवो दर्शितः ।
 ९१, एकघटे घटा इति प्रयो- २८, १
 गापत्तिवारणं तज्जात्यवोधे
 प्रामाण्यवारणं च भावितम् ।
 ९२, अथछेदकविनिर्भोके २८, ९
 अनुशासनविशेषाभावे वैकल्य-
 घटे घटा इति न प्रयोगो नवा-
 नुशासनिकनियतवचनके
 वचनान्तरापत्तिरित्यस्योप-
 पादनम् ।
 ९३, असाधुवाक्यतः साधु- २८, २२
 त्वध्वान्त्या जायमानज्ञाने
 व्यावहारिकप्रामाण्येऽपि यथा
 स्वपरव्यवसायित्वलक्षणं प्रा-
 माण्यं न सम्भवति तथोप-
 पादितम् ।
 ९४, शबलरूपत्वे वस्तुन- २९, २

अङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
उपश्लितस्य हेतोर्विभिन्नस्व-
भायानुभवस्योपपादनपुरस्सर-
जात्यन्तराभ्युपगमवस्था-
पनम् ।

७१, सनुदितस्त्रिग्विधोऽप्यस्य २०, १
मापस्य जात्यन्तरत्वेऽपि न
प्रत्येकदोषनिवृत्तिरिति तदर्थं
जात्यन्तराभ्युपगमो न कान्त-
इत्याशङ्क्य तत्प्रतिविधानं
च मूले ।

७२, व्याख्याऽनुवेधाभा- २०, १७
यात्र जात्यन्तरत्वं मापे यत्र
दाडिमे तथाऽनुवेद्याजात्य-
न्तरत्वं तत्र प्रत्येकदोषनिवृ-
त्तिर्भवत्येवेति समाधानरह-
स्यमाश्रितम् ।

७३, जात्यन्तरस्यापि कचित् २१, १
प्रत्येककार्यकारित्वं त्रिग्वि-
धोऽप्यस्वभावदाहिमनिदर्शनं च
विभिन्नधर्मयोरभिव्याप्य स-
मावेशे, नृसिंहनिदर्शनं च
तत्र समावेशमात्रे इति मूले ।

७४, नृसिंहे विभिन्नमागा- २१, २६
वच्छेदेन नरत्वं सिंहत्वयोर्नृ-
त्वा भागे सिद्ध इत्यादि प्राचां
वचनं संवादकतया दर्शितम् ।

अङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
७५, मूले दर्शितस्य मेदा- २२, ६
मेदाद्यसमावेशनिषेधहेतोर-
नुभववाच्यस्याशयोद्घाटनेन
स्पष्टीकरणम् ।

७६, एकत्र मेदामेदानुभव- २२, १०
स्य ध्रान्तत्वमित्याशङ्कार्योऽ-
वतरणेन दर्शितः ।

७७, विशिष्य मेदामेदाद्य- २२, १३
समावेशव्याप्तिरूपनयोका-
शङ्कानिरासस्यावतरणेन स्प-
ष्टीकरणम् ।

७८, द्रव्य-पर्याययोर्वास्तवो- २२, २३
ऽमेदो मेदस्त्वयोरुक्तय इति
मतस्य मूलोक्तस्य सम्यग्
विवरणम् ।

७९, मूलोक्तस्यैतन्मतसङ्गटन- २३, ८
हेतोर्मेदस्यास्याभाविकत्वे
संख्यादीनां निरालम्बनत्वा-
पातस्यावतरणेन समर्थनम् ।

८०, मूलोक्तस्यैकत्रैव कथं २३, १६
कदाचिद् गुरुरिति कदाचिद्
गुरव इत्येकवचन-चतुर्वचनयोः
प्रयोग इति प्रश्नस्यावतरणे-
नाशयप्रदर्शनम् ।

८१, मूलोक्तस्यैतत्प्रतिवि- २३, २४
धाने द्रव्यपर्याययोर्व्यापक्रममु-

- अथ विषयः पञ्चशक्तिः
 दभूतत्वानुदभूतत्वविवक्षणा-
 स्यामिप्रायोपवर्णनप्रचतरणे ।
 ८२, शाब्दन्यायस्वरूपोप- २४, १०
 दर्शनम् ।
 ८३, द्रव्यपर्याययोरुपयोग- २४, १३
 प्युदभूतत्वविवक्षायामेकप्रा-
 प्येकवचन-बहुवचनयोरुपप-
 त्तिरिति मूलोक्तस्यापतरणे-
 नाभिप्रेतार्थो दक्षितः ।
 ८४, विषयानुरोच्येकवचन- २५, १
 बहुवचनप्रयोगाभ्युपगमे एक-
 प्रापि बहुवचनापत्तिर्नियत-
 बहुवचनान्तस्याप्येकत्वविव-
 क्षयेकवचनान्तत्वापत्तिरुभय-
 विषययोमप्यवचनप्रयोग-
 सङ्ग इत्याशङ्क्य ।
 ८५, एतादृशप्रयोगासाधुत्वे- २५, ७
 ऽपि ततो जायमानज्ञान-
 प्रामाण्यापत्तिः ।
 ८६, मनुष्यो गच्छन्तीति २५, १८
 प्रयोगापादनसम्भव उप-
 पादितः ।
 ८७, उताशङ्क्यप्रतिविधानं २६, १
 प्युत्पत्तिविशेषोपवर्णनेन ।
 ८८, घट एव रूपादयः, घटो २६, ३
 रूपादय एव, घटोऽस्ति,

- अथ विषयः पञ्चशक्तिः
 रूपादयः सन्तीति प्रयोगा-
 न्नामुपपादनम् ।
 ८९, घट, एव रूपादयः, २८, १८
 घटो रूपादय एवेत्यादि-
 प्रयोगाणां यथासम्भवस्तयो-
 पपादितश्रीकायाम् ।
 ९०, द्रव्यपर्याययोर्धर्मधर्मि- २७, ६
 भावेन प्रतिपिपादयिपायां
 घटस्य रूपादय इति प्रयोग-
 सम्भवो दक्षितः ।
 ९१, एकघटे घटा इति प्रयो- २८, १
 गापत्तिवारणं तज्जन्ययोधे
 प्रामाण्यवारणं च भाषितम् ।
 ९२, व्यवच्छेदकविनिर्भोके २८, ९
 मनुशासनविशेषाभावे वैकल्य-
 घटे घटा इति न प्रयोगो नवा-
 नुशासनिकनियतवचनके
 वचनान्तरापत्तिरित्यस्योप-
 पादनम् ।
 ९३, असाधुवाक्यतः साधु- २८, २२
 त्वश्रान्त्या जायमानज्ञाने
 प्यावहारिकप्रामाण्येऽपि यथा
 स्वपरव्यवसायिचलक्षणं प्रा-
 माण्यं न सम्भवति तद्योष-
 पादितम् ।
 ९४, शब्दरूपत्वे यस्तुनः २९, २

अज्ञः विषयः पत्रपङ्क्तिः

कथमेकतत्प्रतिपत्तिरित्या-
शङ्कानिरासः ।

१५, उक्ताशङ्कानिरासहेतोः २९, २१
सग्निकर्षप्रिकर्षयथात् क्षयो-
पशमानुसारेण द्रव्यप्राधा-
न्येन सत्यस्य पर्यायप्राधान्येन
घटत्वादेः प्रतिपत्तिरिति
मूलमिमेतार्थस्य पल्लवी-
करणम् ।

२६, मूले संवादकतया ३०, १४
वर्णितस्य "अपितानपित-
सिद्धेः" इति तत्प्रायस्त्रयस्य
वृत्तिगतव्याख्या-तत्तत्तत्पर्ये
उपदर्शिते ।

२७, द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिक- ३१, २
नेदेन नयस्य द्वैविध्यम्,
द्रव्यार्थिकनयलक्षणं तदभ्यु-
पगमः, पर्यायार्थिकनयलक्षणं
तदभ्युपगमः, तत्र प्रत्यभि-
शोपपादनं च ।

२८, द्रव्यार्थिकनयलक्षणे ३१, १२
मात्रपदोपादानं स्वरूपोपरज-
कमेवेति भावितम् ।

२९, उत्साह आधिर्भावो ३१, २१
विनाशस्तिरोभाव इत्यस्य
स्पर्शिकरणम् ।

अज्ञः विषयः पत्रपङ्क्तिः

१००, नयस्येतरांशप्रतिक्षेपि- ३२, ३
त्वेन दुर्नयत्वमाशङ्क्य समा-
हितम् ।

१०१, पर्यायार्थिकलक्षणे प्रमा- ३२, ७
णातिन्यासिवारकं मात्रपदम्,
तत्र नय इत्युपादाने स्वरूपो-
परश्चकं तद्विति भावितम् ।

१०२, श्रीजिनमद्रगणितमा- ३३, १
धमणमते नैगमः सङ्ग्रहो
प्यवहारो अज्ञस्य इत्येव-
ञ्चत्वादे मेवा द्रव्यार्थिकस्य,
ऋजुसूत्रस्य द्रव्यार्थिकस्यै
युक्तिश्च ।

१०३, श्रीसिद्धसेनमते द्रव्या- ३३, ९
र्थिकस्य नैगमसङ्ग्रहव्यवहा-
राख्यो मेवा, ऋजुसूत्रस्तु
न द्रव्यार्थिक इत्यावेदनाय
तन्मतपरिष्कारः ।

१०४, तुल्यांशध्रुवांशलक्षण- ३४, १३
द्रव्याभ्युपगन्तव्यं च यथा
न ऋजुसूत्रस्य तथा भावितम् ।

१०५, पूज्यमते शब्दः सम- ३५, ३
मिरुद पयम्भूत इत्येवं त्रयो
मेवाः पर्यायार्थिकस्य, सिद्ध-
सेनमते ऋजुसूत्राद्याश्चत्वारो
पदं सप्तोत्तरमेवाः ।

बद्धाः निषयाः पञ्चपट्टिः

१०६, सात्प्रतसममिरुद्धैवम्भूतानां
शब्दपदेनैव सङ्ग्रहात् पञ्च
नया इति मतान्तरम् ।

१०७, नयानां यथाकर्म बुद्धि- ३५
भाक्त्वे प्रदेशप्रत्यक्षयसति-
दृष्टान्तेर्भाषितम् ।

१०८, धर्माधर्माकाशजीवस्क- ३५, ८
न्यानां तद्देशस्य च प्रदेश-
मभ्युपगच्छति नैवमः ।

१०९, व्यतिरिक्तस्य देशस्या- ३६, २
नभ्युपगमात् पञ्चानां प्रदेश
इति सङ्ग्रहोऽभ्युपगच्छति ।

११०, व्यवहारः पञ्चविधः ३६, ६
प्रदेश इत्येवमभ्युपगच्छति,
तत्र पुक्तिरपेदिता ।

१११, व्यवहारनयमिमेता- ३६, २१
र्धोपयर्जनस्य समुवितायो
दर्शितः ।

११२, व्यवहारनये षट्पटोम- ३७, ३
यधतिन एकस्य रूपस्याभा-
वाद् षट्पटयो रूपमिति न
स्यादित्याशङ्क्यापत्त्या परि-
हृता, सङ्ग्रहे उक्तप्रयोगो-
पपत्तिश्च ।

११३, उक्ताशङ्कसमाधाना- ३७, ११
शयोपयर्जनं टीकायाम् ।

अष्टः निषयाः पञ्चपट्टिः

११४, स्याद् धर्मास्तिकायस्य ३८, ५
प्रदेशः स्यादधर्मास्तिकायस्य
प्रदेश इति भजनव युक्ता, न
तु पञ्चविधः प्रदेश इति सम्भ-
यतीति ऋजुसूत्रवक्तव्यमा-
देदितम् ।

११५, पञ्चविधः प्रदेश इत्युक्तोऽ- ३८, ८
पञ्चविधत्वं पञ्चप्रकारकत्वम्,
तत्र प्रकारः सङ्ख्या वा बुद्धि-
विशेषविषयत्वं वा मेवो वा
न सम्भवीति दर्शितम् ।

११६, पञ्चविधः प्रदेश इत्यु- ३८, १९
क्ते प्रतिष्य पञ्चविधत्वान्य-
यात् पञ्चविधव्यप्रसङ्गो यथा
तथा दर्शितः ।

११७, प्रकारस्य बुद्धिविशेष ३९, १३
विषयत्वरूपस्य पञ्चप्रकारत्व-
मित्यस्य पञ्चप्रकारकबुद्धिवि-
षयत्वस्तेत्युक्तिरपेक्षा सङ्गता
नथा दर्शितम् ।

११८, ऋजुसूत्रमता भजना न ४१, १
युज्यते किन्तु धर्मं धर्म इति
वा प्रदेशो धर्म इत्यादिदिशा-
ऽभिधेयमिति शब्दनयाभ्युप-
गमो दर्शितः ।

११९, ऋजुसूत्रमतमजनाया ४१, १३
व्ययुक्तव्यमुपपादितम् ।

- अत्र विषया पत्रपङ्क्ति
 १२०, धर्मास्तिकायादिप्रदे ४२,१
 शाना धर्मास्तिकायादिरूपत
 योति जीयप्रदेशस्य मोक्षी
 यत्वेन स्कन्धप्रदेशस्य नोस्क
 न्धवेनोक्तिरित्यत्र युक्तिरुप
 दर्शिता ।
 १२१ धर्म प्रदेश इयेवमभि ४२ ७
 धान न युक्त किन्तु धर्म प्रदेश
 इ येवमभिधानमिति सममि
 रुदनयमतम् ।
 १२२, देशप्रदेशोरस्तरादन् ४३,१
 ण्डमेव घन्तु मेदे सम्बन्धानु
 पपत्तिरमेदे सङ्गोक्त्यनुप
 पत्ति भावाभावावच्छेदकत
 याऽऽकाशादिप्रदेशसिद्ध्या
 शङ्काया निरासक ।
 १२३ पिण्ड्यष्टिमत्रादिना ४३ १७
 वाभावच्छेदकतयाऽऽकाशा
 दिदेशसिद्ध्याशङ्काया अव
 तरणेनोपपादनम् ।
 १२४ प्रस्थकनिर्दर्शन नैगम ४४,३
 मेदानामभिप्रायमेवोपदर्शनम्
 व्यवहारस्य च ।
 १२५, प्रस्थरे नैगममेदाभ्यु ४४,१३
 पगमप्रकाराणां स्पष्टीकरणम्
 १२६ प्रस्थरे सङ्गप्रवृत्तयो ४५,१
 पदर्शनम् ।

- अत्र विषया पत्रपङ्क्ति
 १२७ तत्र प्रस्थककार्याकरण ४५,२
 काले प्रस्थकत्वानुपगमे घटा
 घातमकत्वप्रसङ्गस्य परिहार ।
 १२८ असाधारणतदर्थक्रिया ४५,४
 कारित्वस्यैव तदात्मकत्वप्रयो
 जकत्वमुपदर्शितम् ।
 १२९ सङ्गप्रवृत्तव्यस्य ४५,६
 स्पष्टीकरणम् ।
 १३०, प्रस्थके घटादिनाम् ४५ २२
 रूपावर्धक्रियातो न घटादित्व-
 मित्यस्योपपादनम् ।
 १३१ प्रस्थककार्याकरणकाले ४६,१
 अनुभवकप्रसङ्गाशङ्काया
 अपाकरणम् ।
 १३२ अर्थक्रियानिराकरणा ४६ ४
 म्या द्रव्यमेवमभ्युपगच्छत
 सङ्गप्रवृत्तस्य ऋजुसुप्रमतानु
 प्रवेशाशङ्का व्युदस्ता ।
 १३३, उक्ताशङ्का तत्त्वण्डना ४६ २१
 मिप्रायोऽवतरणे क्रमेण
 दर्शित ।
 १३४ यथा प्रस्थककार्याका ४७,२
 रिणी व्यक्तिर्न प्रस्थकपद
 व्यपदेश्या तथा प्रस्थकत्व
 सामान्यमपि न तत्र व्यव
 हारव्यावभावात् दोष ।

भङ्गाः विपत्तयः पत्रपत्रिकः

१३५, कलुषमते निष्पन्न- ४७, ५
स्वरूपोऽर्थक्रियाहेतुः प्रस्थ-
काः, तत्परिच्छिन्नं धान्यमपि
प्रस्थकाः, विपक्षामेदेनैकत्व-
क्रियाकरणरूपानुप्रवेशः ।

१३६, शब्दसमभिरुद्धैकभूता- ४८, ४
नां मते प्रस्थकोपयोगस्यैव
प्रस्थकर्तृत्वं न तदतिरिक्तस्य,
तत्र युक्तिश्चोपदिष्टा ।

१३७, एकस्य क्षानाक्षानात्मक- ४८, ८
स्वोभयासम्भवे प्रत्येकं
तद्ग्राहिन्यस्यान्यत्वमाश-
ङ्क्य परिहृतम् ।

१३८, क्षानात्मकप्रस्थकनये ४९, ३
याद्वयस्यकाप्रसिद्धयाद्वय-
प्रस्थकस्येत्युक्तिरसत्प्राति-
समाभ्युपगमेन ।

१३९, यस्तुन उपयोगरूपत्वे ४९, १४
युक्तिरावेदिता ।

१४०, प्रायेकमनयवास्तव- ४९, २०
नस्योपपादनम् ।

१४१, याद्वयस्य क्षानाक्षानात्मकत्व- ४९, २७
ग्राहिन्यस्याक्षानात्मकत्वप्र-
दिन्यस्य च नयत्वमुप-
पादितम् ।

१४२, विपक्षवस्य कथञ्चि- ५०, १

अङ्गाः विपत्तयः पत्रपत्रिकः

चाद्वयम्यरूपत्वं नयान्तराभि-
प्रेतमाश्रित्यार्थाभिधानप्रत्य-
यानां तुल्यार्थत्वं शास्त्रे
दर्शितम् ।

१४३, विपक्षवस्य कथञ्चि- ५०, १८
चाद्वयम्यरूपत्वे विपक्षे क्षाना-
त्मकत्वाभावात्प्रत्ययोभयम्य-
वस्थापनम् ।

१४४, शानेन सह विपक्षस्य ५०, २३
कथञ्चिच्चाद्वयम्येऽर्थाभिधान-
प्रत्ययानां यथा तुल्यार्थत्वं
तथोपपादितम् ।

१४५, वसतिनिर्दिष्टमेत नैग ५१, १
मादीनां शुद्धत्वाविचारे
आधारतरूपा वसतिर्पयो-
त्तरशुद्धानां नैगममेवानां
लोकमारभ्य मध्यमृष्टं यावत्
क्रमिकसङ्कोचेन मायिता ।

१४६, वसतिनिर्दिष्टमेत नैग ५१, ३
वसतीत्यधुपगच्छति ।

१४७, वृद्धकोष इय लोकेऽप्ये- ५१, ४
कक्षेत्रतयाऽऽधारत्वाविशेषाद्
विशुद्धिताऽतम्यं नास्तीत्या-
शङ्का ।

१४८, वसतिविशुद्धनैगमाभि- ५१, १३
प्रायोऽन्तरणे दर्शितः ।

- अङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 १४९, प्रस्थान्यायवद् मौण-५१, २१
 मुख्यकृतो नात्र विशेष इति
 शङ्काशङ्क्यन्तिः ।
 १५०, अक्षण्डसेवतो गृह- ५२, १
 कोणदेशस्य वृक्षपरणेन विशु-
 द्धयपकपेय्यवस्थापनेनोक्ता-
 शङ्काप्रतिविधानम् ।
 १५१, समाधानग्रन्थस्य समय- ५२, ८
 क्त्वा विवेचनम् ।
 १५२, उक्तविज्ञाने नैमगमने ५३, ३
 वृक्षः कपिसंयोग इत्यभासु-
 पचारः स्यादित्याशङ्क्यस्या
 परिहृता, तत्र ग्रन्थप्रतिविधा-
 नाभ्यामुपपत्तेरव्यवस्थापिता ।
 १५३, उक्ताशङ्काप्रतिविधान- ५३, १२
 योस्तद्वचनान्तरप्रभप्रतिविधा-
 नयोश्च स्पष्टीकरणम् ।
 १५४, कोटिः वसत्याद्यभ्युपग- ५५-१
 न्तृणां नैमगमनेनानां प्रयोगो कः ?
 इत्याद्याकाङ्क्षाबाहुल्यकृतं वि-
 शुद्धयविशुद्धिपैच्छियमिति
 मतमुपशान्तम् ।
 १५५, वसतिनिदर्शने नैमग- ५५, ५
 वद् व्यवहारेऽपि विशुद्ध्या
 दिक्कमरसेयम् ।
 १५६, व्यवहारे वसन् वसतीति ५५, ५

- अङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 मेदः कथमिति ग्रन्थस्तत्प्रति-
 विधानं च ।
 १५७, पाटलिपुत्रादन्यत्र गत- ५६, १
 स्य पाटलिपुत्रवासित्वं व्यह-
 हार उपचारात्, यस्तुतो
 वसन्नेव वसतीति व्यवहार-
 स्याभ्युपगम इत्यान्वेदनेनोक्ता-
 शङ्काप्रतिविधानम् ।
 १५८, तद्वग्रहः संस्तारकारुढ ५६, ७
 एव वसतीत्यभ्युपगच्छति ।
 १५९, टीकायां शङ्कासमाधान- ५६, ८
 यावयार्थस्पष्टीकृतिः ।
 १६०, उपचारमनाश्रयतः स- ५७, २
 द्वग्रहस्य मते मूले वृक्षः कपि-
 संयोगीत्यपि मूलाभिन्नो
 वृक्षः कपिसंयोगीत्येवार्थ
 इति दर्शितम् ।
 १६१, कजसूत्रस्तु स्वावगा- ५७, ५
 न्नाकाशप्रदेशेष्वेव देवदत्ता-
 देवसेतितमभ्युपगच्छति, न
 संस्तारके तद्वच्छिन्नाकाश-
 प्रदेशेषु वेति ।
 १६२, संस्तारकगृहकोणादौ ५७, ९
 देवदत्तवृक्षतिलव्यवहारो आ-
 न्तिमूलकः, विपक्षिताकाश-
 प्रदेशेष्वपि वर्तमान समय
 एवेति ।

अङ्काः विधयाः पत्रपङ्क्तिः

१६३, शब्दसमभिरुद्धैवम्भूता-५८,६
नां देवदत्तादेः स्वात्मन्येव ध-
सतेरभ्युपगमः ।

१६४, नैगमाद्रीनां प्रदेशादि-५९,२
दृष्टान्तर्यायाकर्म शुद्धिमाकत्व-
मुपसंहृतम् ।

१६५, प्रथमोद्दिष्टस्य नैगमस्य ५९,४
लक्षणं तदुपपादनं च ।

१६६, मूलोक्तपत्रमलक्षणं ५९,२०
परिहृत्य दर्शितम्, तत्राध्या-
प्यसम्मवावृत्तपदस्य निष्कर्षं
जातिपटितं लक्षणमावेदि-
तम् ।

१६७, नैगमस्य स्थतन्त्रसामा-६०,१
न्यविशेषोभयाभ्युपगममृत्वे
दुर्नयत्वं श्वलतदुभयाभ्युप-
गमे प्रमाणत्वं प्रायेकं गौणमु-
स्यभावेन तदुपगमे सत्प्रह-
व्ययहाराभ्यतरप्रसङ्ग इत्याश-
ङ्का तृतीयपक्षाश्रयणेन परि-
हृता ।

१६८, कणादपदं दुर्नयत्वं ६०,११
मिति मूलस्य सङ्गमनम् ।

१६९, तृतीयपक्षाश्रयणे दोषा ६१,७
मायोपपादकस्वौपचैयसाङ्ग-
यैऽप्युपाध्योरसाङ्ग्यादित्यस्य
स्पष्टीकरणम् ।

अङ्काः निषयाः पत्रपङ्क्तिः

१७०, जैनसद्धान्तेऽतिरिक्त ६२,१
सामान्यविशेषानभ्युपगमेऽ-
नुवृत्तिव्यावृत्तिवृत्तयोरनुपप-
त्तिः, 'तयोरहेतुकत्वेकहेतु-
कत्वनिर्विपयत्वदोषजन्यत्वा-
नामभावादित्याशङ्का तत्प्रति-
विधानं च ।

१७१, उक्ताशङ्कोपपादनम्, ६२,४
अहेतुकत्वात्सम्भवे तत्तत्पाव-
कतया नित्यं मत्त्वमित्यादि
पद्यमुपदर्शितम् ।

१७२, उक्तवृत्तयोरैकहेतु- ६२,१८
कत्वाभावनिर्विपयत्वाभावदोष-
जत्याभावात्तदुपपादनम् ।

१७३, अनुगतव्यावृत्तौभया- ६२,२५
त्मकस्य वस्तुनोऽनुगतत्व-
भावेनानुवृत्तिपुद्गिर्व्यावृत्ति-
स्यभावेन व्यावृत्तिपुद्गिरित्ये-
कमवतरणे समाधानाशयपद-
शनम् ।

१७४, वस्तुनः समानासमान- ६३,४
परिणामौ सामान्यविशेषा-
वित्यत्र वस्तुन एवेति पद्यं
संवादकतया दर्शितम् ।

१७५, वैशेषिकाभिमतस्याति- ६३,६
रिक्तसामान्यस्य वृत्तिविक-
ल्पेन खण्डनम् ।

अङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

१७६, व्यक्तिय्वेकदेशेन सा ६३, १८
मान्यस्य वृत्तान्नवस्याप्रसङ्गो
दर्शितः ।

१७७, व्यक्तियु सामान्यस्य ६३, २१
कात्स्न्येन वृत्तौ प्रतिव्यक्ति
मानात्वप्रसङ्गो मुलोकः परि-
भाषितः ।

१७८, सामान्यस्य सामान्यतो ६४, १
वृत्तिवस्तुपेक्षे ननु तत्र देश-
कात्स्न्ययो मघेशः इति तत्रा-
श्रयमेव विक्षेप्य यण्डनं न
युक्तमित्याशङ्क्य प्रतिविहित-
मुक्तमित्यप्रकारातिरिक्तवृ-
त्तिप्रकारासम्भवोपदर्शनेन,
अयमभिप्रायः सम्प्रति-
वृत्तिरुक्तः ।

१७९, न्यायालोके हयमुष ६४, ५
दर्शितमतिरिक्तसामान्यसण्ड-
नमात्रेदितम् ।

१८०, सिद्धान्ताम्पुपगतस ६५, ३
मानपरिणामरूपसामान्यस्य-
विशेषादवैलक्षण्यमाशङ्क्य
परिहितम् ।

१८१, स्वभावेदत एव विशेषः ६५, ६
वेम्प सामान्यस्य वैलक्षण्य-
मिदया समानपरिणामरूप-

अङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

रूपे समानत्वस्य सामान्य-
वर्धत्वेन सामान्याग्रहे दुर्ग्रह-
त्यस्य प्रतिशेषः ।

१८२, सामान्यस्य विशेषाद् ६५, १५
वैलक्षण्यशङ्काप्रतिविधानस्या-
भिप्रेतमवतरणे दर्शितम् ।

१८३, अनुवृत्तिधीजननस्य ६५, २६
भावलक्षणसमानपरिणामस्य
सामान्याघटितत्वेन सामा-
न्याग्रहेऽपि ग्रह उपपादितः ।

१८४, आत्माश्रयादनुवृत्तिः ६६, ८
धीजननस्यमात्रपरिणामत्वे-
नानुवृत्तिधीजनकतान सम्भ-
वतीति मूलोकाशङ्काया अथ-
तरणेन स्पष्टीकरणम् ।

१८५, उक्तस्यभावस्यानु- ६६, १४
वृत्तियुद्धि प्रति मृत्परिणाम-
त्वादिना जनकत्वे नात्माश्रय
इत्येवमुक्ताशङ्काप्रतिविधान-
मवतरणेन स्फुटीकृतम् ।

१८६, जनकतायाः परिणाम ६६, २३
रूपत्वेन नानात्वस्य दोषाना-
यत्त्वं मूलोकं स्पष्ट भाषितम् ।

१८७, यौद्धसम्मतस्य समा- ६७, १
नकारप्रदाने निर्विषयत्वस्य
बीजामायाद्युक्त्यभावेदिताम् ९

अङ्ग. निषयः पञ्चपङ्क्तिः

१८८, अनादिवासनादोषस्य ६७,२
तद्बीजत्वशङ्काया अपाकरणम्।

१८९, तत्र समनन्तरक्षाने ६७,३
समानाकारापादकत्वेन बोध-
रूपघातनाया न तद्बीजत्वम्।

१९०, वासनाया विशिष्टयो- ६७,४
धत्वेऽनादिहेतुपरम्पराजन्य-
स्यस्य देशिशिष्टस्यरूपपदे सम-
नन्तरप्रत्यये समानाकाराप-
त्तितादवस्थम्, समुद्रोर्मि-
कल्पनापि चित्रहेतुस्वभावा-
देवेति।

१९१, समानाकारस्य निर्वि- ६७,९
पपाद्यमभ्युपगच्छतो बोधस्य
शङ्कातत्प्रतिविधानादिकं सर्वं
टीकायां सुव्यक्तमावेदितम्।

१९२, नित्यद्रव्याणामेव स्वतो ६८,२
व्यावृत्तत्वाद् सद्रूपवर्तकत-
याऽतिरिक्तविशेषकक्षणा वै-
शेषिकस्य प्रसङ्गात्मावाश
युक्तेति।

१९३, विदोषाणामिदं ६८,१०
ग्रन्थावतरणे वैशेषिकाभिमतं
विशेषसाधकप्रमाणं प्रपञ्चि-
तम्।

१९४, जातिमत्पदार्थानां कि- ६९,१

अङ्ग. निषयः पञ्चपङ्क्तिः

स्त्रिद्वयेण व्यावृत्तिरिति निष-
मो नोपेयते तादृशनियमगु-
रीकृत्य नित्यगुणेष्वपि तत्र-
सङ्को दर्शितः।

१९५, व्यावृत्तिशेषेणाश्रित ६९,१४
व्यावृत्तेः सम्प्रवाशित्यगुणे-
षु न विशेषकक्षनेति शङ्का-
या प्रतिबन्धा समाधानस्य
च मूलोक्तस्य स्पष्टीकरणम्।

१९६, सद्रविशिष्टमेव सर्वमि- ६९,२१
ति वेदान्तिमतं हर्षमिधाधि-
तं मूलैऽयुक्ततया व्यवस्थापि-
तं तन्मन्तरादस्य टीकायामा-
वेदितम्।

१९७, घटः सचित्त्वादिप्रती ६९,२५
तापतिरिक्ता सत्ता प्रकाश-
या भासत इति नैयायिकम-
तमाशङ्क्य प्रतिक्षिप्तमतिरि-
क्तसत्तावृत्तिविकल्पप्रसेन।

१९८, मेदप्रतियोगित्यानुयो- ७०,१
गित्यादे प्रतियोग्यनुयोग्या-
दिस्वरूपस्यापगादिका मेद-
बुद्धिर्मेदेन सह प्रतियोग्या-
दीनाममेदालम्बनानामेदवा-
धिकेति।

- अष्टाः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 १९९, मेदप्रतीतिरमेदसाधि- ७०, १६
 कैवेति प्रपञ्चत उपपादितम् ।
 २००, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति ७०, २६
 धृत्या यथा मेदबुद्धयमेदबु-
 द्धयोरमेदसिद्ध्या न बाध्य-
 याधकमापस्तथोपपादितम् ।
 २०१, मेदस्याधिधाकस्मित- ७१, १
 त्वेन न पारमार्थिकमेदसाध-
 करणम् ।
 २०२, प्रसङ्गात् संयादकतया ७१, १०
 खण्डनखण्डसापगते सुदूर-
 धापितेति-अमेदं नोह्यसन्ती-
 ति पथे दर्शिते ।
 २०३, धृत्या मेदस्याधिध- ७१, २१
 कत्वं ययोपपत्तिपद्धतिमेति
 तथा परिभाषितम् ।
 २०४, मेदस्यापास्तावत्येऽमे- ७२, २
 दस्याप्यवास्तवत्वं प्रसज्येत
 सर्वथा तादात्म्यं च पौनद-
 कत्यापापत्या न सम्भवती-
 ति युक्तिः श्रीहर्ममतस्यायु-
 क्तत्वं भाषितम् ।
 २०५, सर्वथा तादात्म्ये पौन- ७२, १७
 दस्तपसङ्गमनं माययादखण्ड-
 ने ग्रीहमादुरितंयादः कथञ्चि-
 तादात्म्यव्यवस्थापनं च ।

- अष्टाः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 २०६, नैगमलक्षणोपदर्शका- ७३, २
 नुयोगद्वारसूत्रतत्त्वार्थमाप्य-
 योरुद्भूतम् ।
 २०७, तत्त्वार्थमाप्ये पूर्वदलस्य ७३, ८
 स्वोक्तलक्षणे पर्यवसानमुक्त-
 रदलस्य विषयविभागविधा-
 निरूपणाभिप्रायकत्वम् ।
 २०८, अत्र पूर्वदलमित्यादि- ७३, १९
 मूलग्रन्थसङ्गमनम् ।
 २०९, नैगमस्य सामान्यविशे- ७४, ४
 योभयभाहित्वे प्रमाणात्मना-
 शङ्क्य परिहृतम् ।
 २१०, देशसमप्रमाद्विषयोः ७४, ९
 परिभाषिकार्यानां ध्येने द्वैक-
 यं न स्यादिति मूलस्यारस्य-
 भावेदितम् ।
 २११, नैगमे प्रमाणात्वाशङ्का- ७४, १६
 समाधातयोः सङ्गमना कृता ।
 २१२, नामस्यापनाद्रव्यभाव- ७५, १
 रूपनिक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तु-
 त्वं नैगमनयस्योपपादितम् ।
 २१३, तत्र घट इत्यभिधानस्य ७५, ३
 घटाव्येता व्यवस्थापिता ।
 २१४, नामघटस्यापनाघट- ७५, ९
 द्रव्यघटमापघटानां निदर्शन-
 पुरस्सरमुपपादनम् ।

अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः

२१५, घटाकारस्य घटाया- ७६,२
तमता भाविता ।

२१६, मृत्पिण्डादिलक्षणद्रव्य- ७६,३
घटस्य घटायांतमता वक्षिता
भावघटस्य घटत्वं निश्चितम् ।

२१७, नामादिनिक्षेपचतुष्टयस्य ७५,६
सर्वपस्तुप्यापित्वे प्रत्येकं
सूरीणामनेकप्रकारा उपगमाः
सन्तीत्येतत्परिमाणाय तत्र
परमसोद्दृढम् ।

२१८, नामादीनां सर्वपस्तु- ७६,१७
प्यापित्वे प्रभृत्कर्त्राऽममिला-
प्यभावेषु नामनिक्षेपाप्रवृत्त्या
व्यभिचारी दक्षितः, तस्वरूपं
तत्सङ्गमन च टीकायाम् ।

२१९, द्रव्यजीवाद्यसिद्ध्या- ७६,२१
ऽमिलाप्यभावाप्यपिताऽपि न
सम्भवतीति मूलाभिप्रेतार्थं
उपदर्शितः ।

२२०, नामादीनां न सर्वप- ७७,३
स्तुप्यापित्वमिति पक्षे 'जल्य
वि' इति सूत्रनिरोधो दक्षितः ।

२२१, उक्तप्रश्नप्रतिविधान ७७,५
तत्तदुत्पत्तिविचारस्यानान्यतम-
त्वविशेषणमुपादाय नामादीनां
सर्वप्यापित्वसमर्थनात्मकं के-

अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः

पाञ्चितुपदर्श्य तस्यायुक्तत्वं
दक्षितम् ।

२२२, कैवल्यप्रज्ञारूपं नामान- ७७,७
मिलाप्यभावेऽप्यस्त्यतो व्या-
पित्वं नामादीनामित्यपरेषां
समाधानं तत्र द्रव्यजीवस्य
द्रव्यद्रव्यस्य सम्भव भावे-
दितः ।

२२३, कैवल्यप्रज्ञारूपनाम्नो ७८,६
द्रव्यजीवस्य द्रव्यद्रव्यस्या-
दिष्टद्रव्यत्वादित्यस्य अप-
पादनम् ।

२२४, मूले दक्षितस्योक्तमत- ७८,१०
खण्डनप्रकारस्योपपादनम् ।

२२५, गुणपर्यायवियुक्तः प्रज्ञा- ७९,३
स्थापितो द्रव्यजीव इत्येकेषा-
माचार्याणां मतमुपदर्श्य त-
स्यायुक्तत्वं भावितम् ।

२२६, जीवशब्दार्थस्तत्राहु- ७९,६
युक्तस्तत्तरीरे वा द्रव्यजीव
इति मतम् ।

२२७, भैरवस्य नामादिचतुष्ट- ८०,३
याभ्युपगन्तव्ये द्रव्याधिकृत्य-
व्याहतेराश्रया ।

२२८, द्रव्याधिकृत्य भाव- ८१,१
निक्षेपसद्वत्वे तदिशा शब्द-

- अङ्ग विषय पदपङ्क्ति
नयानामपि द्रव्यनिक्षेपसह
त्वापत्तौ भाष्योक्तव्यप्रस्थानु-
पपत्तिरावेदिता ।
- २३०, भाष्योक्तव्यप्रस्थानु- ८१,३
पपत्तिदोषेण द्रव्यार्थिकस्य
पर्यायसहस्यनिगमन परस्या-
पहस्तितम् ।
- २३१, द्रव्यार्थिकोऽपि पर्याय- ८१,१९
मुपगच्छति पर्यायार्थिकोऽपि
- द्रव्यमिति परमसं मूलोक्तं
सहमितम् ।
- २३२, मूले भाष्यन्तमेवामेद- ८२,३
प्राहित्वे द्रव्यार्थिक पर्याया-
र्थिकयोर्मिथ्यादृष्टित्वमत्यन्ता-
मेदे द्रव्यपर्याययोरेवैक्यक
पशन्तौकिप्रसङ्ग आवेदितः ।
- २३३, द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिक- ८२,१५
योर्निक्षेपकतुल्याभ्युपगन्तव्ये
शब्दतत्पमतभावनिक्षेपमात्रा-
भ्युपगन्तव्यवचनस्य भाष्यो-
क्तस्यासामञ्जस्यं स्पष्टीरतम् ।
- २३४, द्रव्यनयस्य सामान्य- ८२,१९
विशेषात्यन्तामेवाम्युपगन्त-
व्ये पर्यायनयस्य सामान्य-
विशेषात्पन्नमेवाम्युपगन्तव्ये
तयो सम्यग्दृष्टित्वानुपपत्ति

- अङ्ग विषय पदपङ्क्तिः
मिथ्यादृष्टित्वपत्तिश्च सङ्ग-
मिता ।
- २३५, द्रव्य पर्याययोरेत्यन्ता- ८२,२४
मेदे सङ्गोक्तव्यनुपपत्तिः स्प-
ष्टीकृता ।
- २३६, मूले द्रव्य पर्याययोरे- ८३,३
त्यन्तमेवेऽपि पर्यायार्थिकेन
द्रव्यग्रहणे द्रव्यार्थिकस्यानर्थ-
क्यमापादितम् ।
- २३७, नैगमस्य निक्षेपकतु- ८३,७
ल्याभ्युपगन्तव्यमित्युपपादि-
काया चङ्काया प्रतिनिष्ठा-
नम्, तत्र तत्त्वेऽपि न द्रव्या-
र्थिकत्वद्वानि, द्रव्यविशेषण-
तया नैगमस्य पर्यायाभ्यु-
पगन्तव्ये भगवद्भद्रपाङ्क-
सम्यत्पुपदर्शनं च ।
- २३८, पर्यायार्थिकनयानां ८४,३
नामादिनिक्षेपान्भ्युपगन्तव्ये
शुक्लपुपटोक्तम् ।
- २३९, द्रव्यार्थिकस्य पूर्व ८४,७
नामादिनिक्षेपप्रत्याभ्युपगन्त-
व्यवचनं पञ्चात् सधेनिक्षेपा-
भ्युपगन्तव्यवचनमित्येवं ना-
प्यवचनयोर्निरोधमज्ञनाय
भाष्योपपन्नम् ।

- शब्दः विषयः पञ्चलुकिः
 २४०, मूलोक्तमिष्टावस्थापटी- ८५, १४
 करणम् ।
 २४१, माध्यमेतमेदेन द्रव्या- ८५, १९
 थिकस्य निक्षेपत्रय निक्षेप-
 धनुष्टयाभ्युपगमन्त्यवचने,
 धाद्यमते सत्त्वाद्यवृत्तिर्वा
 द्यम् ।
 २४२, द्रव्याधिकस्य नामादि- ८६, ४
 त्रिकाभ्युपगमन्त्यमेवेति मता-
 यष्टमेन 'जस्यो गुणपडिष-
 षो' इत्याद्यवकगाथा भाष्य-
 कृतस्तद्द्रव्याख्या चेति भावि-
 तम् ।
 २४३, नामाद्यस्तयो विकल्पा ८८ १६-
 द्रव्याधिकस्येति तत्पार्थ-
 वृत्यर्थस्पर्ष्टीकरणम् ।
 २४४, पार्थाधिकस्य पञ्च द्रव्यस्य ८७, ४
 कल्पितस्य विशेषणत्वं द्रव्या-
 धिके त्वकल्पितस्यापि पार्था-
 यस्य विशेषणत्वमिति द्रव्या-
 धिकस्य निक्षेपचतुष्टयाभ्युप-
 गमन्त्यमिति मताभिप्रायो
 व्याख्यातः ।
 २४५, नये विशेषणं कल्पित- ८७, ६
 मेवेति शब्दा 'सावज्जल-
 यिरभो' इत्याद्यवकगाथामि-
 प्रेतोपवर्धनेनापाकृता ।

- शब्दः विषयः पञ्चलुकिः
 २४६, नयानां स्वातन्त्र्यविशेषे ८८, ४
 एवेन स्वविषयनिर्देशे विशेष-
 णस्य कल्पितत्वमेवेत्या-
 धाया समाहिता ।
 २४७, "सावज्ज" इति नाथा ८८, ९
 मिषितस्य स्पर्ष्टीकरणम् ।
 २४८, मूलोक्तशब्दाप्रार्थार्थ- ८८, १४
 स्फारणम् ।
 २४९, सङ्ग्रहप्रवृत्तिलक्षणं ८९, ६
 तद्वद्विषयविशेषणव्यावृत्तिश्च ।
 २५०, सङ्ग्रहस्य विशेष- ८९, ८
 विनिर्माणानुद्धविषयविनि-
 र्माणविप्रकारोपवर्शनम् ।
 २५१, मूलोक्तसङ्ग्रहप्रवृत्तिलक्षणं ८९, २१
 स्व स्पर्ष्टीकरणम् ।
 २५२, अनुद्धविषयविनिर्माण- ९०, १
 कस्य सङ्ग्रहप्रवृत्त्याभ्युपगमेन
 प्रत्यक्षकथलीयसङ्ग्रहाभिप्रा-
 यसङ्ग्रहणम् ।
 २५३, लक्षणप्रविष्टसङ्ग्रह- ९०, २
 प्रयणत्वस्य निवचनम् ।
 २५४, अनुद्धविषयविनिर्माण- ९०, ३
 कस्य सङ्ग्रहप्रवृत्त्याभ्युपगमेन
 प्रत्यक्षनिर्देशनस्य स्पर्ष्टीयसङ्ग्र-
 हस्य यथासङ्ग्रहणानुपपत्ति-
 स्तथा ग्रहणे च यथासङ्ग्रह-

अङ्ग विषया पत्रपङ्क्ति

हणोपपत्तिस्तदुभयं टीकायां
प्रपञ्चितम् ।

२५५, पर्यवसिते सङ्ग्रह १०, २५
सामान्यलक्षणमावेक्षितम् ।

२५६, सङ्ग्रहलक्षणप्रतिपा ११, १
द्विका विशेषायश्वकनाथा
सार्था दक्षिता ।

२५७, सङ्ग्रहलक्षणप्रति ११, ६
पाक्ष तत्पार्थमाप्यवचनं
सार्थमुपदर्शितम् ।

२५८, सर्वे वस्तुसम्प्राप्तेषु ११, ९
विशेषास्वयिधाकल्पिता
एवेत्यभिप्रायः सङ्ग्रहस्य
दर्शितः ।

२५९, वेदान्तस्य सङ्ग्रह १२, १
ग्राह्यम्, चत्वारो निरुपा
सङ्ग्रहमान्या इति, सङ्ग्रह
स्थापना निष्ठतीति मतस्य
प्रदर्शनपुरस्सर निराकरणं या

२६०, परमतोपदर्शने 'नाम' १२, ६
इत्यनुयोगद्वाराप्रावृत्त्येन
नामस्थापनयोरैक्यसम्भव
आशङ्क्य परिहृतः ।

२६१, नाम स्थापनयो १३, ३
पत्राऽऽवृत्तिरितिमात्रमेवेन
मेव इति प्रश्नप्रतिनिधानम् ।

अङ्ग विषया पत्रपङ्क्ति

२६२, तत्र नामेन्द्रत्रयस्य द्वैवि- १३, ४
ध्वं प्रश्नोपनीतं दूषितम् ।

२६३, भावनिक्षेपस्य व्यावृत्तये १४, ५
नामस्थापनासाधारणविशेष
विशेषचनतो नास्ति स्थापनाया
अन्तर्भाव परमते समर्थितः ।

२६४, उपचाराध्ययनं द्रव्य- १४, ६
निक्षेपस्य नाम्मन्तर्भावमि-
याऽयुक्तम्, यादृच्छिकविशे-
षोपग्रहोऽप्रामाणिकत्वावयुक्त
इति न नास्ति स्थापनाया
अन्तर्भाव इति तन्मतलपडना
मिप्रायः ।

२६५, यदच्छया सङ्ग्रह १५, ४
स्वीकारो दूषितः ।

२६६, द्रव्यस्य यथा नाम्नो १५, ६
विशेषस्तथा स्थापनाया अपी-
ति दर्शितम् ।

२६७, धर्मास्तिवायादितरे १६, ३
शानां पण्णा प्रदेशस्वीकर्तृत्वं
नैमयस्य धर्मास्तिवायादि-
पञ्चानां प्रदेशस्वीकर्तृत्वं
सङ्घट्टस्येति यथाविशेषस्त-
था चतुर्निक्षेपस्वीकर्तृत्वं नैम-
यस्य स्थापनामिदं निक्षेप
त्रयस्वीकर्तृत्वं सङ्घट्टस्येति

महाः विषयाः पञ्चमः

विशेष इति प्रश्नः प्रति-
विहितः ।

२६८, व्यवहारनयस्य लक्षणम्, १७, १
तत्र विशेषवश्यकनिर्मुक्ति-
गाथामेवादः ।

२६९, व्यवहारस्य विनिश्चि- १७, ३
तार्थमातिरूपत्वं सामान्यान्-
भ्युपगमपुरस्सरविशेषाभ्यु-
पगमे सति निर्णयतीत्यु-
पपादितम् ।

२७०, टीकायां विनिश्चितार्थ- १७, २१
प्राप्त्यादिविवेचनम् ।

२७१, घटस्य द्रव्यत्वाद्यनुभूय- १८, १
मानसामान्यापलापो व्य-
वहारस्य न युक्त इत्याशङ्का
धन्यापोहरूपसामान्याभ्युप-
गमेन व्युदस्ता ।

२७२, उक्ताशङ्का समाधाना- १८, १
मिप्रायद्वीकृत्यामुपवर्णितः ।

२७३, घटत्वात्रिसामान्यस्या १८, १४
न्यापोहरूपत्वे यथा नान्यो-
ऽन्याश्रयस्ताया टीकायामुप-
पादितम् ।

२७४, अलण्डामावर्षव- १८, २४
तिनान्यापोहरूपसामान्या-
भ्युपगमेऽपि सामान्यमाया-

महाः विषयाः पञ्चमः

तमेवेत्यस्य शब्दानुगममात्रा-
दप्यनुगतव्यवहार इत्याशङ्क-
मेन खण्डनम् ।

२७५, अलण्डाभावरूपस्यापि- १८, २७
सामान्यस्याभावे यथाशब्दा-
नुगममात्रादनुगतव्यवहार-
स्ताया टीकायामुपपादितम् ।

२७६, व्यवहारलक्षणप्रदर्शक- १९, ३
तत्त्वार्थमाप्यवचनमुद्धृष्टितम् ।

२७७, निश्चयत पञ्चवर्णोऽपि १९, ६
अमरे कृष्णवर्णमात्रोपगमतो
व्यवहारस्य लौकिक समत्व-
मुपपादितम् ।

२७८, तत्र तथाऽभ्युपगच्छतो १९, ७
व्यवहारस्य भ्रान्त्यपमाद्य-
कूप प्रतिक्षितम् ।

२७९, कृष्णवर्णो भ्रमर इति १००, ९
व्यवहारवाक्यस्यात्तात्पर्येण
प्रत्ययमात्रत्वम्, तात्पर्येण प्रति
प्रामाण्यमित्युपदिष्टितम् ।

२८०, निश्चयतस्तु कृष्णवर्णो १००, १
भ्रमर इति चात्रयमसत्यमेवेति

२८१, पञ्चवर्णो भ्रमर इति १०१, ९
वाक्यस्य कथं व्यवहारापुरो-
हित्वमिति प्रश्नः पल्लवितः ।

२८२, कृष्णवर्णो भ्रमर इति १०१, १
वाक्यस्य निश्चयनयेऽवधार-

अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः

णाक्षमत्वादसत्यत्वमित्यस्य
- टीकायां स्पष्टीकरणम् ।

२८३, उक्त प्रश्ने प्रत्यक्षनिध- १०२,१
तैव व्यवहारविषयतैत्यस्य
खण्डनम् ।

२८४, उक्त-प्रश्नविधानम्, १०२,४
तत्र इष्टेऽर्थे व्यवहारविषय-
त्वाया नैश्चयिकविषयतासंय-
- लितत्वेऽपि न लोकप्रसिद्धायं
तयेति ॥ पञ्चयणो धम्मर
इति धान्यस्य व्यावहारि-
- कायम् ।

२८५, टीकायां समाधाना १०२,१८
मिश्रायोपवर्णनम् ।

२८६, व्यवहारस्योपधार- १०३,३
प्रापत्यं विस्तृतार्थत्वं च
भाषितम् ।

२८७, व्यवहारस्य सफलनि- १०३,५
क्षेपाभ्युपगन्तव्यम्, स्थाप-
नामयं नेच्छतीति मतखण्डनं
च दर्शितम् ।

२८८, ऋजुसूत्रनयस्य लक्ष- १०४,६
णम्, तत्र विशेषावश्यक-
- गाथासंयोजनम् ।

२८९, प्रत्युत्पत्तमादित्यस्य १०४,८
- तद्वक्ष्यप्रविष्टस्य निर्वचनम् ।

अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः

२९०, भावनां कथं नाती- १०५,२
तानागतक्षणसम्बन्ध इति-
- प्रश्नप्रतिविधानम् ।

२९१, ज्ञाने एकस्मिन् १०५,६
अतीतानागताकारदर्शनेना-
- तीतस्यानगतत्वयोरपिरोषा-
- शङ्कायाः खण्डनम् ।

२९२, टीकायामुक्ताशङ्का- १०५,२०
प्रतिविधानमिश्रायोपवर्णनम् ।

२९३, ऋजुसूत्रलक्षणप्रति १०६,५
पादकतत्त्वार्थभाष्यगुरुफलम् ।

२९४, ऋजुसूत्रे व्यवहारा- १०७,१
तिशायित्वं भाष्याभिप्रेतं
प्रपञ्चितम् ।

२९५, परकीयातीतानाग- १०७,११
तायां मिधानज्ञानानभ्युपगमत्
ऋजुसूत्रस्य यद् व्यवहाराति-
- शायित्वं तत् प्रपञ्चितं टीका-
- याम् ।

२९६, ऋजुसूत्राभिमानस्य १०७,२५
पुण्याभिमानत्वेन कदाग्रहक-
- त्वमित्यस्य प्रतिशेषो मूला-
- मिषेतः प्रपञ्चितः ।

२९७, वैज्ञानिकस्य परदेश- १०८,१
कालादिसम्बन्धेन भूतस्य
व्यवहारपत्रत्वं दृष्टितम् ।

अङ्गः विषयः पञ्चवृत्तिः

चरवाक्यतो यथोद्देशसिद्धि-
स्तथोपपत्तिं टीकायाम् ।

३१५, तत्र चिन्तामणिहृतो ११२, १६
पञ्चनं संपादकतया दर्शितम् ।

३१६, "उज्जुसुअस्स" ११३, १
इति सूत्रविरोधान् सिद्धत्वेन-
मतानुसारिमतस्यायुक्तत्वमा-
धेयितम् ।

३१७, साम्प्रत-समभिरु- ११३, ४
द्वैतभूतानां शब्दमयत्वेनेक-
मिति मतावष्टमेन शब्दमय-
लक्षणम् ।

३१८, साङ्ख्यस्य गंगमाति- ११३, ५
व्याप्तिवारणम् ।

३१९, तेषु साम्प्रततय- ११४, २
लक्षणं तदाभ्यर्थकधर्मं तत्क-
सद्वर्तनं च ।

३२०, टीकायां तत्त्वार्थोक्त- ११४, ८
मूलगतसाम्प्रतलक्षणस्य सङ्ग-
मत्वम् ।

३२१, मूलगतजातिघटित- ११४, २५
साम्प्रतलक्षणस्यावतरणम् ।

३२२, जातिघटितसाम्प्रत- ११५, २
लक्षणे समभिरुद्धानिव्याप्ति-
निरागमभागे दर्शितम् ।

३२३, सम्प्रदायान्निमित्त- ११५, ४
साम्प्रतलक्षणम् ।

अङ्गः विषयः पञ्चवृत्तिः

३२४, तत्र सूत्रं प्रमाण- ११५, ५
तया दर्शितम् ।

३२५, समभिरुद्भवभूताति- ११५, ७
व्याप्तिवारणम् ।

३२६, टीकायां तदुपपादनम् । ११५, २८

३२७, ऋजुसुत्रात् साम्प्र- ११६, २
तस्य विक्षेपोपदर्शने भावपद-
स्यैव परमार्थतो घटत्वम्,
अन्यत्र घटव्यवहारोऽन्यनिष-
म्भो न घटत्वसाधक इत्युप-
दर्शितम् ।

३२८, घटव्यवहाराविशेषे ११६, १६
कथं भावघटस्यैव घटत्वमि-
त्याशङ्कितत्वविधिधानयोरुप-
पादनम् ।

३२९, घटश-शार्थत्वा- ११७, १
विशेषे भावघटे घटत्व नाम्य-
त्रेति किं निषामकमिति
प्रश्नस्तत्प्रतिविधानं च, तत्र
भावघटेऽनुपचरितं घटपदा-
र्थत्वं तदन्यत्रोपचरितमिति
विशेषो भावितः ।

३३०, ऋजुसुत्रात् साम्प्र- ११७, ७
तस्य विशेषिततरत्वं प्रकारा-
न्तरेण भाविनम्, तत्र वाक्य-
प्रयोगविशेषहेतुतयाऽभिमतम् ।

- अत्र विषय पत्रपक्षि
 उत्तरावयतो यथोद्देशसिद्धि-
 स्तथोपपादित टोकायाम् ।
 ३१५, तत्र चिन्तामणिदृष्टो ११२, १६
 यचनं सचद्विफला दक्षितम् ।
 ३१६, "उज्जुसुवस्म०" ११३, १
 इति सूत्रिरोधात् सिद्धसेन
 मतानुसारिमतस्यायुक्तत्वमा-
 येदितम् ।
 ३१७, साम्प्रत-सममिह- ११३४
 दैवभूतात् शब्दतत्त्वेनेत्य-
 मिति मतानुसारेण शब्दतत्त्वं
 लक्षणम् ।
 ३१८, तद्वृत्तस्य नेगमिति ११३५
 व्याप्तिवारणम् ।
 ३१९, तेषु साम्प्रततय ११४२
 लक्षणं तद्व्याप्त्यर्थक्यत तत्क-
 ल्पदर्शनं च ।
 ३२०, टीकाया तदुपपादनम् ११४, ८
 मूलगतसाम्प्रतलक्षणस्य सङ्ग-
 मतम् ।
 ३२१, मूलगतततिघटित ११४, २५
 साम्प्रतलक्षणस्यावतरणम् ।
 ३२२, जातिघटितमाम्प्रत ११५, २
 लक्षणे सममिरूढातिव्याप्ति-
 निरासप्रमाणे दक्षितम् ।
 ३२३, साम्प्रदायानिमित्त ११५, ४
 साम्प्रतलक्षणम् ।

- अत्र विषय पत्रपक्षि
 ३२४, तत्र सूत्रं प्रमाण ११५, ५
 तथा दक्षितम् ।
 ३२५, सममिरूढवभूताति ११५, ७
 व्याप्तिवारणम् ।
 ३२६, टीकाया तदुपपादनम् ११५, २८
 ३२७, कजुसूत्रात् साम्प्र ११६, २
 तस्य विशेषोपदर्शने भाग्यघट-
 स्यैव परमार्थतो घटत्वम्,
 अन्यत्र घटव्यवहारोऽन्यमिष-
 म्यो न घटत्वसाधक इत्युप-
 दक्षितम् ।
 ३२८, घटव्यवहारविशेषे ११६, १६
 कथं भाग्यघटस्यैव घटत्वमि-
 त्याद्यद्वातत्यतिविधानयोः प-
 पादनम् ।
 ३२९, घटश्चार्थत्वा ११७, १
 विशेषे भाग्यघटे घटत्वं नान्य-
 त्रेति किं नियामकमिति
 प्रश्नस्तत्प्रतिविधानं च, तत्र
 भाग्यघटेऽनुपचरित घटपदा-
 र्थत्वं तदन्यत्रोपचरितमिति
 विशेषो भावितः ।
 ३३०, कजुसूत्रान् साम्प्र ११७, ७
 तस्य विशेषिततरत्वं प्रकारा-
 न्तरेण धारितम् तत्र यावत्-
 प्रयोगविशेषोद्भूतयाऽभिमतः

शब्दः विषयः पत्राङ्कः

गुर्यपेक्षास्वरूपानुपक्षिकोपद-
शेनम् ।

३११, टीकायां स्वरूप- ११७, २३
विशेषालिङ्गितगुर्यपेक्षादिष-
दितवाक्यार्थमपञ्चनम् ।

३१२, गुर्यपेक्षापदितवाक्य- ११८, ३
प्रयोगप्रयोजनोपदर्शनम्,
प्रथममङ्गलितमनम् ।

३१३, कुम्भ पथ कुम्भ ११८, ६
इति प्रथममङ्गलितविच्छ-
विषयस्यायमकुम्भ इति
द्वितीयमङ्गलित समर्थनम् ।

३१४, ऊर्ध्वप्रीतिपादिक- ११८, २२
स्येय कुम्भायतनत्वापच्छेदक-
त्वम्, त्वरूपाण्यतिरिक्त-
पटादिकृतं तद्वत्पच्छेदकत्वा-
दकुम्भायतनपच्छेदकमित्युपपा-
दितं टीकायाम् ।

३१५, प्रमेयतापच्छेदेन ११९, १
कुम्भेऽकुम्भतागतिरुद्भावा
निरासम् ।

३१६, व्यादपक्षेय प्रमाण- ११९, ५
मिति तृतीयमङ्गलित समर्थ-
नम् ।

३१७, गुणानुसृतमनसा ११९, ८
व्यामर्शितमङ्गलितप्रमाणव्या-
दयत्तव्यमिन्द्रियायुक्ताय-

शब्दः विषयः पत्राङ्कः

मिति प्रमाण, तत्रैकपदावाच्य-
त्वादयत्तव्यस्यैव स्वपर्यायाय-
च्छिन्नसत्तयावयवव्यत्य-
प्रसञ्जनम् ।

३१८, स्वपर्यायावच्छिन्न- ११९, १०
स्यैकपदावाच्यस्यैव उभयपर्या-
यावच्छिन्नस्यापि तत्रैतावक-
व्यत्वामायापत्तिरित्यादि ।

३१९, टीकायां प्रमेयत्वा- ११९, १३
दीतां कुम्भत्वसत्तागच्छेदक-
त्वं समर्थनम् ।

३२०, तृतीयमङ्गलित- १२०, २
यत्तव्यनिर्देशनप्रसङ्गस्तत्त्व-
चूडनं च ।

३२१, तत्र द्वितीयमङ्गलित- १२०, ५
व्यत्योद्देशतागच्छेदक-
त्वम् ।

३२२, टीकायां तृतीयमङ्गलित- १२०, ७
सम्प्रमाणद्वारा समर्थनम् ।

३२३, उक्तानुद्भावाभावात् १२०, १५
द्वितीयोक्तव्य पदव्यत्य-
मिति त्वनं तत्तद्वत्त्वम् ।

३२४, व्यामर्शितमनोपदि- १२०, १८
ष्टायनव्यत्यनिर्देशनमङ्गलित-
हाराद्व्यामर्शितमनोपदि-
नम् ।

३२५, 'प्रमेयव्यत्येदेन' इत्या १२०, १५
दिता मूले दृष्टितम्यावच्छिन्न-

शङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

- त्वबाधस्यावतरणेन सम-
र्थनम् ।

३४६, प्रकारान्तरेणावक्त- १२१, २
व्यत्यनिर्वचनेन बाधपरिहारा-
शङ्कनम् ।

३४७, बाधपरिहाराशङ्कायाः १२१, ६
खण्डनम् ।

३४८, बाधपरिहारायाशङ्कि- १२१, ९
तस्यावक्तव्यत्वनिर्धेयत्वस्य
तृतीयमङ्गविषयावक्तव्यत्व
एव सम्भवो न प्रथमद्वितीय-
मङ्गविषययोरिति टीकायां
दर्शितम् ।

३४९, बाधपरिहारसङ्गमनम् १२१, १७

३५०, बाधपरिहारलक्षणो १२१, २२
सरादाह्नाखण्डनाभिप्रायोऽव-
तरणिकया दर्शितः ।

३५१, विकल्पयलसिद्धा- १२२, १
यत्तद्व्यत्यस्यानापेक्षितत्वेन
तत्र स्यादर्शान्वयः ।

३५२, यथा धानापेक्षिका- १२२, २
वनव्यत्यार्थकरतृतीयमङ्ग-
मन्थाऽनापेक्षिकवक्तव्यत्वार्थ-
कोऽष्टममङ्गोऽपि स्यादि-
त्यामदनम् ।

३५३, अथक्तव्यायमति- १२२, ४
पक्षस्य पक्षव्यत्यस्यैव महा-
याव्ययमङ्गमङ्गार्थत्वं भवेत्,

अङ्कः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

तस्य चास्तित्वादिविशेष-
श्चान्तत्वादेय नाष्टममङ्गा-
पत्तिरिति सम्प्रदायोपदर्शनम्

३५४, तृतीयमङ्गविषयास- १२२, ६
म्भवप्रसत्यावक्तव्यत्वनिर्धेय-
त्वेन प्रतिविधानम् ।

३५५, ज्ञानापेक्षिकावक्तव्य- १२२, १२
त्वमुपादाय तृतीयमङ्गसमर्थ-
वेऽनापेक्षिकवक्तव्यत्वमादा-
याष्टममङ्गापत्तिर्यथा प्रतीति-
मारोहति तथोपपादितं
श्रिक्रियम् ।

३५६, तृतीयमङ्गासम्भव- १२२, २७
प्रक्षप्रतिविधानाशयो दर्शितः ।

३५७, स्यादयं घटः स्या- १२३, ५
दयमघट इति तृतीयमङ्ग-
समर्थनम् ।

३५८, स्यादयं कुम्भोऽवक्त- १२४, ३
व्यथेति पञ्चममङ्गस्य स्यादय-
मकुम्भोऽवक्तव्यत्वेति पष्ठ-
मङ्गस्य स्यादयं कुम्भोऽ-
कुम्भोऽवक्तव्यत्वेति सप्तम-
मङ्गस्य समर्थनम् ।

३५९, साम्प्रतनये ऋजुसूत्र- १२५, ६
नयादुक्तदिशा सप्तमङ्गीसम्भ-
वलक्षणविशेषे भाव्यकार-
वचनं प्रमाणतयोपदर्शितम् ।

- अङ्कः विवक्षाः पत्रपत्रिकाः
 ३६०, प्रमाणतयोपदर्शित- १२५, १२
 विशेषाचक्ष्यकभाष्यवाच्यातो
 यथा सप्तमद्वलामस्तथा
 - दर्शितः ।
 ३६१, भाष्यमङ्कशिकस्य १२६, २
 सकलादेशत्वं तुयादिभद्रयतु-
 पस्य विरुद्धादेशत्वमिति प्रद-
 र्शितम् ।
 ३६२, सप्तमङ्कपरिकलित- १२६, ४
 सम्पूर्णवस्तुभ्युपगन्तव्यं स्या-
 द्वादिन पद्य तथापि क्रतुसूत्रा-
 भ्युपगमापेक्षयाऽविकलाभ्यु-
 पगमतः साम्प्रतनयस्य विदो-
 पिततरत्यमिति दर्शितम् ।
 ३६३, सप्तानामपि भद्रानां १२६, १३
 सकलादेशत्वविकलादेशत्वे
 इत्यभ्युपगच्छतामाशयो
 दर्शितद्योकायाम् ।
 ३६४, 'यद्यपि' इत्यादिमूल- १२६, २६
 ग्रन्थस्य विचारणीयत्वमावे-
 दितम् ।
 ३६५, लिङ्ग वचन बहुधा- १२७, ३
 दिग्भेदेनार्थभेदाभ्युपगन्तव्यतः
 साम्प्रतस्य क्रतुसूत्रात् विशेष
 इति प्रकारान्तराश्रयणम् ।
 ३६६, तत्र साम्प्रतस्यामि- १२७, ४

- अङ्कः विवक्षाः पत्रपत्रिकाः
 प्रायः, 'यत्नात् न दहत्यग्निः'
 इति वचनेन क्रतुसूत्राभ्युप-
 गमश्च दर्शितः ।
 ३६७, साम्प्रतस्य भाव १२७, १०
 निदोषमात्राभ्युपगन्तव्यं
 दर्शितम् ।
 ३६८, समभिरुद्धलक्षणम्, १२८, २
 तत्र सप्रसंयादश्च ।
 ३६९, तद्वलक्षणप्रतिपादक १२८, ४
 तत्त्वार्थभाष्यवस्तुतोद्भूतम् ।
 ३७०, निष्कृष्ट समभिरुद्ध १२८, ७
 लक्षणम्, तत्रातिव्याप्तिदो-
 वापनोदः ।
 ३७१, समभिरुद्धनयभि- १२८, ८
 प्रायावेदितम्, तत्र शब्दनय-
 शिक्षणम् ।
 ३७२, संवाभेदेनार्थभेदान् १२९, १
 भ्युपगमे शब्दनयस्याभिप्रेत-
 माशङ्क्य प्रतिक्षितम् ।
 ३७३, षट्-कुटादिपदानां १२९, ४
 मेकधर्मैर्गार्थाद्यवोधकत्वतः
 पर्यायत्वमेवेति प्रश्नस्यापा-
 करणम्, तत्र तेषां विभिन्नक्रि-
 यापुरस्कारेणैवार्थवोधकत्वं
 भिन्नपदत्वव्यच्छेदेन भिन्नार्थ-
 त्वं कल्पने व्याप्यं चेति
 दर्शितम् ।

अङ्कः विषयः फलवृत्तिः

- ३७४, येन रूपेण यत्पदार्थ- १२९, १४
बोधस्तेनैव रूपेण तत्पदव्यक्ति-
रिति प्रश्नाभिप्रायो दर्शितः ।
३७५, व्युत्पत्त्यर्थबोधं विना- १३०, १
पि पदार्थबोध इति प्रश्नाभि-
विधानम् ।
३७६, पारिभाषिकशब्द- १३०, ३
स्यात्पदव्यक्तिमिष्टमेव नत्र
प्राचां संशयश्च ।
३७७, यादृच्छिकशब्दस्य १३०, ५
संज्ञास्तराद् वैषम्यं व्यव-
स्थापितम् ।
३७८, ज्ञानार्थकपदेऽर्थसङ्कल- १३१, ४
मपदर्थेऽपि पदसङ्कलनोऽ-
स्तित्वात्पदार्थायां सङ्कल-
नपदेऽर्थासङ्कलनाभ्युपगमेन ।
३७९, सममिरुदस्यापि भाव- १३१, ७
तिरेपमात्राभ्युपगन्तव्यम् ।
३८०, टीकायां पदेऽर्था- १३१, १६
ननुमस्योपपादनम् ।
३८१, पदभूतनयलक्षणम्, १३२, १
तत्र मध्यतत्त्वायमाप्यसंवादः ।
३८२, पदभूतनस्य निष्पत्ति- १३२, ५
लक्षणम्, तत्रानिव्यभि-
चार्यं च ।
३८३, पदभूतनमन्वयोप- १३२, ७

अङ्कः विषयः फलवृत्तिः

- दर्शनम्, तत्र सममिरुदनय-
शिक्षणम् ।
३८४, गृहे सिद्धि जीवप- १३२, २१
वार्थत्वानुपपत्तिश्चाद्याष्टीका-
यानुपपादनम् ।
३८५, पदभूतनये प्राण- १३३, १
धारणलक्षणजीवनक्रियाया
भावाजीवपदार्थत्वानुपप-
त्तिश्चाद्या इष्टापत्या परि-
हरणम्, तत्र भाव्यसंवादश्च ।
३८६, नैगमादयो न्याः १३३, ५
पञ्चपि जीवो नो जीवोऽजीवो
नोमजीव इत्याकारिते जीवं
प्रत्योपशमिकादिभावपञ्चक-
ग्राहिण इत्यादि प्रपञ्चितम् ।
३८७, जीवं प्रत्योदयिक- १३४, ४
भावग्राहिण पदभूतनयस्य
भूते जीव इत्याकारिते मध्य-
मेव जीवं गृह्णाति न तु सिद्ध-
मित्यानुपपत्तिरिति भेदाभ्य-
सिद्धान्तेन ।
३८८, दिगम्बरमतम्, तत्रै- १३४, १०
वमभूतनपाभिप्रायेण सिद्ध
एव जीवो भावप्राणधारणा-
दित्यानुपपत्तिरिति तत्र द्रव्य-
सङ्ग्रहसंवादः ।

अङ्काः विषयाः पञ्चशक्तिः

३८९, चेतनाद्वयशालि- १३५,५
त्वेन संसारिणोऽपि जीवत्व-
माशङ्क्य व्युदस्तम् । -

१९०, संसारिचैतन्यस्यापि १३५,६
निश्चयतः शुद्धत्वम्, तत्र-
तिपादकं द्रव्यसङ्गप्रदवचन-
मित्याशङ्क्य प्रतिक्षिप्तम् ।

३९१, उक्तदिगम्बरमतस्य १३६,१
चिन्त्यावम्, तत्रैवम्भूतस्य
जीवं प्रत्यौदयिकमायमाहक-
त्वम्, अत्र तस्य शुद्धधर्म-
माहकत्वमित्याशङ्काऽपकृता ।

३९२, टीकायामुक्ताशङ्का- १३६,१८
पाकरणहेतोरस्वतरणद्वारा
रूपीकरणम् ।

३९३, यादृशधात्यर्थस्य १३७,१
नयान्तरे उपलक्षणीकरण-
तादृशधात्यर्थस्य प्रकारकजि-
ज्ञास्यैवैवम्भूताभिधानं साम-
वायिकमित्यस्यानाश्रये
दोषाभिधानम् ।

३९४, व्यवहारोपजीविनिश्च- १३७,२
यायलभ्यैवम्भूतार्थाभिधाना-
नन्तरं निश्चयोपजीविनिश्चया-
वलम्ब्यैवम्भूतार्थाभिधानमु-
चितं न तु भ्रमसङ्कटं युक्त-
मित्युपदिष्टम् ।

अङ्काः विषयाः पञ्चशक्तिः

३९५, प्राधान्येनानुष्कर्मो- १३७,६
द्वयलक्षणस्यैव जीवनाथस्य
ग्रहणमेवम्भूतनये इत्यस्य
छद्माप्रतिरोपदाया व्यव-
स्थापनम् ।

३९६, भावप्राणधारणात् १३७,१०
सिद्धस्य जीवरवमिति श्वेता-
म्बराग्र्यमलयगिरिमिश्रयुक्तं
कथं सङ्गतमित्याशङ्कायाः
प्रतिविधानम् ।

३९७, नैगमाद्यभिप्रायत १३८,३
एव जीवस्य शास्वतिकत्वं
प्रहापनावाधिति रक्षितम् ।

३९८, विगुह्यतरनैगमविशो- १३८,५
पाभिप्रायेण दिगम्बराणां
“विष्णुलेखदुपाणा” इति
वाया व्याख्याता चेत् तदा
सुसङ्गता ।

३९९, यत्तज्जघे सिद्धस्य १३८,८
सत्त्वादिषदप्रतिपादयं
सङ्गतम् ।

४००, एवम्भूतस्य भाव- १३८,९
निक्षेपमाराभ्युपगन्तव्यम् ।

४०१, नयेषु प्रत्येकं स्वा- १३८,११
तिरिक्तजगद्विषयापाकरण-
स्यैकान्तानुप्रवेशादप्रमाणावे-

अङ्कः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

अप्यनुग्राहकत्वादिभ्युक्तत्वमु-
पदिशितम् ।

४०२, नयेषु वल्ल्यावल्लयत्वे १३९, ४
अपेक्षाकृते ।

४०३, प्रकारान्तरेण नयानां १३९, ६
विशेषस्यापाकरणम् ।

४०४, क्रियानये ज्ञाननयाद् १४०, १
यद् विशेषस्याशङ्कनं
तस्य क्रियानयाज्ञाननये वि-
शेषस्योपदेशनेनापाकरणम् ।

४०५, क्रियानये कार्योपयिको-१४०, ३
विशेषो ज्ञाननये व्यवहारो-
पयिको विशेष इत्याद्यङ्गायाः
पण्डनम् ।

४०६, इतरकारणविशिष्टं १४०, ६
चरमकारणं सामग्रीति सा-
मग्रांलक्षणस्य निराकरणम् ।

४०७, टीकायां सामग्री. १४०, १७
लक्षणपण्डनाभिप्रायोप-
देशनम् ।

४०८, क्रियानयोपपादकः १४१, २
प्रश्नः, तत्र कुर्यद्रूपत्वेन
कारणान्तरमकारणमेव
कारणमिति दर्शितम् ।

४०९, क्रियमाणं कृतमेवेत्ये- १४१, ४
तन्मतम् ।

अङ्कः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

४१०, पतन्मते कृतकरणा- १४१, ५
समाप्त्यापादनमाशङ्कया-
कृतम् ।

४११, घटोत्पत्त्यादीनां पूर्व- १४१, ८
भावतो घटोत्पत्तिस्तादृश-
दृष्टादिसङ्गायत उत्पत्त्य-
नन्तरमुत्पत्त्यापादानमाशङ्क्य
परिहृतम् ।

४१२, टीकायामेवम्भूत- १४१, १२
मयामिमत्तयुक्तिभिः कुर्य-
द्रूपत्वेन चरमकारणस्यैव
कारणत्वं व्यवस्थापितम् ।

४१३, घटोत्पत्तेः प्राक्- १४२, २
कारणक्रियातस्तदुत्पत्त्यापादन-
माशङ्क्य परिणामविशेष-
रूपकारतायाः कार्यसह-
सृत्तितानियमतः परिहृतम् ।

४१४, कुर्यद्रूपत्वस्याग्रामा- १४२, ७
निकर्तृपराभिमेतेऽप्युदस्तम् ।

४१५, क्रियाया दीर्घकाल- १४१, ८
त्वमाश्रित्य चक्रभ्रमणादि-
काले घटोत्पत्त्यभावादन-
प्रश्नस्य निराकरणम् ।

४१६, टीकायां कुर्यद्रूपत्वे १४२, २२
धीजत्यादिजातिसाक्ष्यं सङ्ग-
मितम् ।

अङ्कः द्विः पत्रपङ्क्तिः

४१७, मृगमर्दनादिकाले १४३,३
घटं करोमीति व्यवहारस्य
घटाभिलाषोत्कर्षप्रमथत्वम्,
तत्र विशेषावश्यकमाप्य-
संवादः ।

४१८, कृतस्यैव कारणे १४३,१
क्रियावैफल्यशङ्काया निरा-
करणम् ।

४१९, कृतस्यैव क्रियया १४३,२
जनने आशङ्कितोऽन्योऽन्या-
थयदोषो व्युद्भूतः ।

४२०, निपमाणास्य कृतः १४४,६
त्वानुगमे कार्यस्यानुत्पत्त्या-
पादनम् ।

४२१, सामायास्तदुक्तः ११४,८
समये कार्यव्याप्यस्योपगमतः
कार्योत्पत्तिस्तन्मायाशङ्कायाः
सामग्रीसमयस्यैव कार्यव्या-
प्यत्वमित्युपगमेन निरस-
नम्, स्वाभ्युपगमे लाघवस्य
विनिगमकर्तव्यं च ।

४२२, क्रियमाणमित्यत्राऽऽन- १४५,२
श्रुत्यपार्थस्य वर्तमानत्वस्य
कृतमित्यत्र निष्ठाप्रत्ययार्थ-
स्वाप्तीतत्वस्य चोपपत्तिर्न
क्रियमाणं कृतं विरोधाप्र-

अङ्कः द्विः पत्रपङ्क्तिः

सम्भवतीत्येतत्प्रतिपत्त्यर्थं
प्रश्नकर्त्ता कृतम् ।

४२३, प्रत्ययार्थवर्तमान- १४५,९
वादेर्थात्वर्थं एवान्वय इति
नियममूलभूतः कार्यकारण-
माय आवेदितः ।

४२४, धात्वर्थे पय प्रत्य- १४५,११
यार्थस्यान्वय इति नियम-
फलमावेदितम् ।

४२५, तदावेद्युद्धिस्थत्व- १४५,१६
बलदादेः शस्यतायच्छेदकत-
त्तरात्मानुगमक वर्तमानत्वा-
दिकमित्युपश्रितम् ।

४२६, मूलोपश्रितकार्य- १४५,२०
कारणभाषाकृतमावेदितम् ।

४२७, धात्वर्थे प्रत्ययार्थ- १४६,१
कालत्वये आरम्भसमये पच-
तीति प्रयोगासम्भवाशङ्कायाः
प्रतिषेधः ।

४२८, निरुक्तप्रश्नविधानम्, १४६,४
तत्र प्रश्नकर्त्तृमिमत्तस्य पाका-
रम्भसमये पचतीति प्रयोगो-
पपादनस्य खण्डने व्यवहारा-
नुकूलप्रयोगादस्य यस्त्व-
साधकत्वमनिष्ठापनतो व्य-
वस्थापितम् ।

अङ्गः विषयः पञ्चपक्षिः

४२९, प्रश्नकर्तृपपक्षितनिष्ठा-१४६,८
धातीतत्त्वस्य नक्ष्पात्वर्थना-
शोऽस्तमयतस्तन्मते नष्टो घट
इत्यादिप्रयोगस्यानुपपत्तिः
पूर्वोत्पन्ननाशस्यापीदानीं वि-
द्यमानत्वेन तदुपपन्निते वर्त-
मानत्वसङ्गापत्तो नष्टेऽपि घटे
नश्यन् घट इति प्रयोग-
प्रसङ्गश्च दर्शितः ।

४३०, स्थूलकालमादावारम्भ-१४६,१
समये पचतीति प्रयोगो-
पपादनलक्षणप्रभयितसमाधा-
नस्यावतरणेन स्पष्टीकरणम् ।

४३१, नाशो प्रश्नकर्तृकाल-१४६,२५
तीतत्वस्यायोगो मूलोप-
पन्नितोऽभिप्रायाद्येदनेन
समर्थितः ।

४३२, नष्टो घटो नश्यन् १४७,१
घट इत्यर्था प्रत्ययार्थयोर-
तीतत्ववर्तमानत्वयोः कृत्यत्व-
धार्योत्पत्तजिवान्वयोपगमेना-
तीतनाशोत्पत्तिके घटे नष्टो
घट इति प्रयोगस्योपपत्तिः,
वर्तमानोत्पत्तिकनाशप्रतियो-
गिति घटे नश्यन् घट इति
प्रयोगस्योपपत्तिः, अतीतो-

अङ्गः विषयः पञ्चपक्षिः

त्पत्तिकनाशप्रतियोगिनि घटे
च न नश्यन् घट इति
प्रयोगोपत्तिरित्याशङ्कनम् ।

४३३, धात्वर्थ एव प्रत्ययार्थ-१४७,३
वर्तमानत्वादेरन्यथ इति स्वा-
मीष्टनियमभङ्गप्रसङ्गेनोक्त-
ज्ञानमूलनम् ।

४३४, धातुत्वप्रत्ययत्वादे- १४७,३
रनुगतस्य भावत उक्तनियम-
स्य विक्षेपविभ्रान्तत्वमाश-
ङ्कितम् ।

४३५, धातुत्वप्रत्ययत्वादे- १४७,४
कथञ्चिदनुगतत्वं व्ययस्था-
प्योक्तनियमस्य सामान्यरूप-
तैवेति तद्वद्दोषः स्वयदेवे-
त्येयमुक्तञ्चाप्रतिषिद्धानम् ।

४३६, विनष्टघटे विनश्यमा-१४७,१०
नक्ष्पापादनस्यावतरणेन सम-
र्थनम् ।

४३७, कृत्यप्रत्ययार्थोत्पत्ती १४७,१३
प्रत्ययार्थातीतत्व-वर्तमानत्व-
योरन्यथाभ्युपगमे न दोष
इति मूलाशङ्काया अथतरणे-
नोपपादनम् ।

४३८, आशङ्कितदोषपरि १४७,१८
द्वारापाकरणहेतुवचनस्योक्त-

- अङ्कः विषयाः पञ्चदशः
 नियममङ्गाप्रसङ्गादित्यस्यस्फ-
 टीकरणम् ।
 ४३९, उक्तनियमस्य विशेषे १४७, २२
 पदार्थसिततयच्छाया उपो-
 हलने पातनिकया ।
 ४४०, पक्षपक्षोपात्तत्वप्रस्था- १४८, १
 सत्तिवलात् स्वार्थे यय
 कृत्यादौ स्वार्थस्य वर्तमान-
 त्वादेरन्वय इति प्रत्ययार्थ-
 यय प्रत्ययार्थस्य वर्तमान-
 त्वादेरन्वय इति प्रश्नः ।
 ४४१, तत्र वर्तमानपाक- १४८, ३
 कृतिमति पुरुषे भाविकृति-
 प्रागभाषमाद्यकृतिर्ष्वसं आ-
 दाय पक्षवत्यपाक्षीदीति
 प्रयोगप्रसङ्गनमाद्यद्वय प्रति-
 धितम् ।
 ४४२, कथञ्चिदनुगतयोर्धा- १४८, ५
 हुत्वं प्रत्ययत्ययोः सम्भवतो
 सामान्यकार्यवहरणभावस्य
 सम्भवेन तन्मूलकस्य सामा-
 न्यनियमस्य सम्भावितो भङ्ग-
 प्रसङ्गदोषः परिवर्तुमशक्य
 इति समाधानमभिप्राय-
 पातनिकया दर्शितः ।
 ४४३, कृत्यादिस्वार्थे यय १४८, ११

- अङ्काः विषयाः पञ्चदशः
 स्वार्थकालान्वय इति प्रश्न-
 स्यायतरत्वेनोपपादनम् ।
 ४४४, निरुक्तप्रश्नप्रति- १४९, २
 विधानम्, ज्ञापनीत्यत्र धात्वर्थे-
 णान यय प्रत्ययार्थवर्त-
 मानत्यस्यान्यथेन प्रत्ययार्थे
 यय प्रत्ययार्थकालस्यान्वय
 इति नियमो न सम्भवतीति ।
 ४४५, प्रत्ययार्थवर्तमानका- १४९, ३
 लान्वितायाः प्रत्ययार्थनाशो-
 त्पत्तेः प्रातिपदिकार्थे षटेऽ-
 न्ययासम्भवात् प्रत्ययार्थे
 प्रत्ययार्थकालान्वय इत्यु-
 पगमो न सम्भवतीति ।
 ४४६, परम्परासम्बन्धेन १४९, ५
 प्रत्ययार्थनाशोत्पत्तेः प्राति-
 पदिकार्थेऽन्यदोषपक्षिप्रश्नस्य
 प्रतिक्षेपी सूत्रनियामकस्य
 परम्परासम्बन्धस्य प्रति-
 योमितानवच्छेदकत्वेन दिश-
 मानघटे न नष्टो घट इति
 प्रयोगस्याभावप्रसङ्गनेन ।
 ४४७, प्रत्ययार्थकालस्य १४९, ७
 प्रत्ययार्थोत्पत्तौ तस्याश्च
 धात्वर्थे नाशे तस्य च प्राति-
 योगितासम्बन्धेन प्राति-

अङ्ग विषय पत्रपङ्क्ति

पादिकार्ये घटेऽन्वय इत्या-
शङ्काया नामार्थ-धात्वर्थयो-
र्मैदसम्बन्धेनान्वयाभासोप-
र्शनेन निराकरणम् ।

४४८, कृत्वापयार्थोत्पत्तेः १४९, १९
स्याश्चपत्ताप्रतियोगित्वस-
म्बन्धेन प्रतिपदिकार्येऽन्व-
योपगमे विषयान्वये न
नष्टो घट इति प्रयोगानु-
पपत्तेरप्यतरणिकयोपपादनम् ।

४४९, नामार्थ-धात्वर्थ १५०, १
योर्मैदसम्बन्धेनान्वयोपगमेऽ-
निष्टप्रसङ्गनम् ।

४५०, मैदसम्बन्धेन नामार्थ १५०, ३
प्रकारकभात्यर्थविशेष्यकबोध-
स्यासम्बन्धेऽपि मैदसम्बन्धेन
धात्वर्थप्रकारकनामार्थविशे-
ष्यकबोधः स्यादेवेत्याशङ्काया
उपपादनपुरस्सरमाकरणम् ।

४५१, धात्वर्थस्य नाशस्य १५०, ७
प्रतिपदिकार्ये प्रतियोगित्व
सम्बन्धेनान्वये निचमाल-
घटे न नष्टो घट इति प्रयोग
उपपद्यत इत्यस्योपदर्शनम् ।

४५२, मेदेन निपातान्य- १५०, १८
नामार्थप्रकारकबोधे समान-

अङ्ग विषय पत्रपङ्क्ति

विशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या निपात
प्रत्ययान्यतरजन्योपस्थिते-
हेतुत्वेऽपि मेदेन धात्वार्थ
प्रकारकस्य नामार्थविशेष्य-
कबोधस्य सम्भव उप-
र्क्षित ।

४५३, नश्याजोर्लक्ष्यार्थस्य १५१, ४
प्रतियोगितया नाशयतोऽमे-
देन प्रतिपदिकार्येऽन्वय
इत्याशङ्का युक्तिपुरस्सरमु-
द्गाविता ।

४४४, उक्ताद्यङ्कार्पाचिन्ता १५१, ८
मणिकृद्बन्धनसंवाधो बर्हित ।

४४५, चेष्टा पाक इत्यस्य १५१, १०
कर्तृत्वसम्बन्धेन पाकस्य
क्षेत्रेऽन्वयमाश्रित्य प्रयोगस्य
वारणायावदयकस्य कार्य-
कारणभावात्तरस्य व्याघर्षने-
नातीतनाशस्य प्रतियोगितया
घटेऽन्वयबोधस्य नष्टो घट इति
वाक्यतोऽसम्भवप्रदर्शनम् ।

४५६, क्षेत्रो जानातीत्यादौ १५२, २
घातोर्लक्षणानुपगमे हेतुन्या-
न्तरकल्पनया गौरवमुप-
र्क्षितम् ।

४५७, उक्तप्रश्नप्रतिविधानम्, १५२, ६

शङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

तत्र जानातीत्यत्राख्यातार्थस-
हृयानन्यप्रसङ्गदोष उप-
पादितः ।

४५८, जानातीत्यत्राप्या- १५२, १०
तस्याध्ययत्यर्थकत्वे कार्य-
कारणभावान्तरकल्पनागौरव-
दोषो सूक्तोक्त उपपादितः ।

४५९, उक्तकल्पनागौरव १५२, १४
नास्तीत्याद्यङ्गाद्योपदर्शनम् ।

४६०, जानातीत्यत्रसंख्या- १५२, २१
तिरिकाप्यातार्थानुपगमे सं-
ख्यानन्यप्रसङ्ग उपपादितः ।

४६१, आप्यातार्थसंख्या- १५३, १
न्यये प्रथमान्तपदोपस्थाप्य-
त्वमेव तन्त्रमिति प्रश्नस्य
प्रतियोगानम्, तत्र धात्वर्थ-
प्रकारकयोधसामान्य प्या-
रपातादिजन्योपस्थितेहेतुत्वं
व्ययस्थापितम् ।

४६२, पाकोऽयमित्यत्र घञ- १५३, ५
यस्यैव पाकस्येदमर्थेऽन्वय
इत्यायेदितम् ।

४६३, धात्वर्थप्रकारकयोध- १५३, ८
सामान्य प्यारपातादिजन्यो-
पस्थितेहेतुत्वमिति समाधान-
स्याप्यतरभेदाद्यः प्रकटितः ।

शङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

४६४, पाकोऽयमित्यत्र १५३, १८,
पक्षधात्वर्थस्य नेदमर्थेऽन्वयो
येन धात्वर्थप्रकारक योध-
सामान्ये आख्यातादिजन्यो-
पस्थितेहेतुत्वं न भवेत्,
किन्तु तत्र त्रयर्थस्यैव पाक-
स्येदमर्थेऽन्वय इत्यस्योप-
पादनम् ।

४६५, विषयस्येव प्रतियो- १५४, १
गिनोऽपि प्रत्ययार्थत्वमिति
नष्टे घट इत्यत्र नाशप्रति-
योग्यमिच्छो घट इत्यन्वयो-
पपत्तिरिति प्रश्नः ।

४६६, नाशोत्पत्तिकालेऽपि १५४, ३
नाशप्रतिषेधित्वस्य घटे स-
त्वात्तदानीमपि घटो नष्ट
इति प्रयोगः स्यादेव, तद्वद्-
हान्तबलात् कियमाणं कृत-
मित्यभ्युपगच्छते, कालवृत्ति-
ताविशेषरूपस्य सिद्धत्वस्य
निष्ठार्थस्य साध्यत्वेन सम-
विरोधः, सिद्धत्वविशिष्ट-
साध्यत्वमेव वर्तमानार्थो
वैयाकरणान्मुपगताः, यमपि
चिरन्तनादिदानो नष्ट
इत्यादिप्रतीतिर्न प्रसज्येतेत्यु-
पपत्तितम् ।

अद्वाः निषयाः फलार्जकिः

४६७, क्रियमाणस्य कृतत्वं १५५,१
अयस्येय, कृतस्य क्रियमाण-
त्वेन भजनोपत्वमिति सिद्धा-
स्तसङ्गमनम्, तत्र हेतूप-
दर्शनम् ।

४६८, निष्ठाप्येय विपरि- १५५,१
णामाद्यनेकरूपत्वेऽपि सम-
मित्याहारादिशेषात् कुञ्चित्
कस्यचित् प्रतीतिः, उक्त-
युक्त्या क्रियकाल-निष्ठाका-
लयोरपिरोध इत्येवं क्रिय-
माणं कृन्मित्युपपद्यत इति
प्रसंगोपसंहारः ।

४६९, तत्प्रतिविधानम्, तत्र १५५,८
तिश्रयतः क्रियमाणं कृत-
मित्येवं तदवस्थायस्थितिः, व्य-
पहारतस्तु नैवमित्युपपा-
दितम् ।

४७०, क्रियमाणं कृतं भव- १५५,९
त्येय, कृतस्य क्रियमाणत्वे
भजनेति स्याद्वादस्यावतरणे-
नोपपादितम् ।

४७१, सिद्धत्वविशिष्टता १५५,१२
ध्यन्त्यस्य सिद्धत्वनियतत्वं
पातनिकायामुपपादितम्, तत्र
'किञ्चिन् सिद्धमसिद्धं वा'

अद्वाः निषयाः पत्रपङ्क्तिः

इति वचने प्रमाणतया दर्शितम् ।

४७२, शुद्धसिद्धत्वस्य वि- १५५,१८
शिष्टसाध्यत्वानियतत्वमवता-
रिकायां भावितम् ।

४७३, व्यवहारनये कुर्वन् १५६,१
पत्वेन न कारणत्वमित्यस्य
व्यवस्थापनम् ।

४७४, अन्यथैवोपपत्तौ कुर्वन् १५६,३
दकुर्वतोर्भेदे मानामावाद्
कुर्वन्पुत्र्यं नाभ्युपेयम् ।

४७५, कुर्वन्पुत्र्यवियमन- १५६,६
माशङ्क्य परिहृतम् ।

४७६, प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रस- १५६,११
ङ्गात् कुर्वन्पुत्र्येन न कारण-
त्वमित्यस्योपपादनम् ।

४७७, महत्कारणनसमय- १५६,१८
दितोऽवस्थितकारणादेव
कार्योपपत्तौ कुर्वन्पुत्र्यं न
कल्पनीयमित्यवतरणतो व्य-
वस्थापितम् ।

४७८, निव्ययनये उपा १५६,२६
दानानुपादानकारणयोरविशि-
ष्टत्वव्यवस्थापनेनेदमुपादान-
विद् सङ्कापीति व्यवस्थेय
न सम्भवतीति दर्शितम् ।

४७९, कुर्वन्पुत्र्येन कारण- १५७,२

महाः विषयः पञ्चषष्टिः

त्वमित्यभ्युपगन्तुनिश्चयनये
कार्येण कारणानुमानस्यो-
च्छेदः साहचर्यासम्भवश्च,
यत्तदभ्युपगानमनेकान्तजन्य-
पताकादचित्युपदर्शितम् ।

४८०, कुर्षदूषत्वेन कारणा- १५७,६
न्वागङ्गीकाराद् व्यवहारनये
क्रियमार्गं कृतमीति न
सम्भवतीति ।

४८१, निश्चयनये कार्येण १५७,११
कारणानुमानं यथा न सम्भ-
वति तथा भावितम् ।

४८२, निश्चयनये साहचर्य- १५७,२०
ग्रहणं यथा न सम्भवति
तथोपदर्शितम् ।

४८३, समसमयभावित्वे १५८,२
कार्यकारणभावव्यवस्थाऽयो-
गो व्यवस्थापितः ।

४८४, एकत्र वर्तमानत्वम्- १५८,४
तीत्यं न व्यवहारासिद्धे न
प्रमाणवतार इत्यादिकं व्य-
वहार-निश्चययोर्विवादस्यान-
मवलोक्य यत्र वस्तुस्त्विति-
स्तदन्वेषणं कार्यमित्युपदेशः ।

४८५, समसमयत्वे कार्य- १५८,९
कारणभावव्यवस्था यथा न

महाः विषयः पञ्चषष्टिः

सम्भवति तथा दर्शितम् ।

४८६, उपादानोपादेय- १५८,१६
मात्रोऽप्येकक्षणवृत्तिरिव न
सम्भवतीति भावितम् ।

४८७, क्रियमाणस्य कृत- १५८,२०
त्वव्यवहाराभावान् तत्र
प्रमाणावतार इति दर्शितम् ।

४८८, वस्तुस्त्वित्यन्वेषण- १५८,२६
फलसूचनमन्त्रेपणीयमित्यनेन ।

४८९, विविचनयवादानां १५९,१
फलोपदर्शितम् ।

४९०, उक्तार्थं श्रौमगधद्वय- १५९,२
बाहुषयनस्य “नन्वेति”
इत्यादिवाचान्मकस्य श्री-
हरिभट्टीयवृत्तिसंवलितस्य
संवाङ्मन्योपदर्शनम् ।

४९१, विविचनयवादानां १५९,१३
जिनप्रवचनविपर्ययचिन्मा-
दनद्वारा रागाद्वेषविलयफल-
कत्वं यथा भवति तथोपपा-
दितम् ।

४९२, कर्तृवैशिष्ट्यव्यापन- १६०,६
परं ‘यस्मात्तन्’ इत्यादि
प्रशस्तिपद्यम् ।

४९३, अत्रत्यमवधिरोपणो १६०,१३
वादान्फलोपदर्शनम् ।

રા. રા. શેઠશ્રી સોભાગ્યચંદ યુનીલાલની

—: જીવનરેખા :—

રા. રા. શેઠશ્રી સોભાગ્યચંદભાઈ જોનોથી સમૃદ્ધ જૈનપુત્રી સમા રાજનગર (અમદાવાદ)ના રહીશ છે. જેઓ વિશ્વાશ્રીમાળી-શાંતીય ધર્મનિષ્ઠ શ્રમણોપાસક શ્રેષ્ઠિવર્ય છે જેઓ સ્વભાવે સરળ અને ભદ્રિક છે. જેઓ સરળ સ્વભાવો યુનીભાઈ શેઠના પુત્રવત્ છે. વિ. સં. ૧૯૪૦ ના દાયકા વડે તેરસને મંગળવારે સ્વજનોને મંગળકારી જન્મ ધારણ કર્યો અને માતૃશ્રી સંકુબાલ્લિતા સોભાગ્ય-રૂપ સમુદ્રની અભિવૃદ્ધિમાં બાણે ચંદ્ર સમા તે બાળકનું ફેલણે શુશ્રુણુકારી “સોભાગ્યચંદ” એવું નામ, નામસ્થાપન સમયે બહેર કર્યું. જેઓ એક વર્ષને સાત દિવસના થયા, તે દરમિયાન માતૃશ્રી સંકુબાઈ પરલોક સિધાવ્યા. માટલી કેમળ કમળની ઠળી સમી ખીલતી વયમાં માતા અવસાન પામવા છતાં, શેઠશ્રી પોતાના સોભાગ્યથી જ ઉછેરાયા અને વ્યવહારિક અભ્યાસમાં મેટ્રિક પાસ થયા. શેઠશ્રીના પિતાશ્રી વિ. સં. ૧૯૬૭ માં અવસાન પામ્યા. બાદ તેઓએ ધંધાનાં અનેક લાઈનો લીધી. જીવનમાં અનેક વ્યાપારો ખેડયા, કુશળ વ્યાપારી બન્યા અને લાખો રૂપિયા પેદા કરી સોભાગ્યચંદ શેઠ લક્ષ્મીશ્રી સોભાગ્યચાણી થયા ને સ્વનામને સાધ્યું કર્યું.

જેઓનાં સહચારિણી ધર્મપત્ની અખંડ સોભાગ્યચંદનાં સ્વ-શેઠાણી ‘વિમળાબહેન’ હતાં. જેઓ શેઠશ્રીને ધર્મકરણીમાં વારંવાર

આચાર્ય મહારાજાધિગજ શ્રી વિજયનેમિસૂત્રીશ્વર પદ્મલક્ષ્મી
શ્રી વિજયવાવપુષ્પસૂત્રીશ્વરશ્વર

પ્રેરણા કરીને નોકતાં, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમજ સખાવતોમાં શેઠાણી થીમતી વિમળાખ્લેનનો મોટો ફાળો રહેતો. જે શેઠાણીએ એક ધાનની ધોનવપદછ મહાશયની ઝોળીની સંપૂર્ણ આરાધના કરી હતી. ઝાં સાલમાં જ શેઠાણી અવસાન પામ્યાં. તેમના ચેચેર્થે ચેઠશીએ પાંચ હજારની રકમ સુકૃતમાં ખરચવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. છેલ્લા ચાર વર્ષમાં જેઓએ હસ હનર જેટલી રકમ સુકૃતમાં ખર્ચી સ્વોપાર્જિત અંચળ લક્ષ્મીનો સહભવ કર્યો છે. પ્રતિ વર્ષ જેઓ સાતે શેત્રોમાં સારી સખાવતો કરે છે. આ અંચનું પ્રકાશન પણ તેઓશ્રીને ફાળે ભય છે. કારણ કે-આ પ્રકાશનમાં તેઓ સંપૂર્ણ સહાયક છે. ખરેખર આવા ઈષ્ટિવર્ષની આ છવન-રખા કો કાઈને પ્રશંસનીય તેમજ અનુષાહનીય છે.

પ્રકાશકીય નિવેદન

કાતે નયનું સુંદર બચાન કરનાર 'નયરહસ્ય' નામનો આ અંચ છે. તેના રચયિતા પૂજ્યપાદ જૈન ન્યાયતા પ્રાણદાતા ન્યાયવિધારક બ્રાહ્મચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજય મહારાજ છે. જેઓને કાશીના પંડિતોએ શાસ્ત્રાર્થમાં જય મેળવવાથી 'ન્યાયવિધારક' પદથી અલંકૃત કર્યા હતા અને ન્યાયના એક સો અંચ બનાવ્યા બાદ 'ન્યાયાચાર્ય'ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા હતા. તેમની કસાયેલી વિદ્વદ્વેગ્ય કલમથી લખાયેલ આ અંચ છે, જે આધુનિક પ્રબને ટીકા વિના સંજોષાંગ લાગવો સુરેલ છે, તેથી પૂજ્યપાદ શાસનસમ્રાટ સર્વત્રાસ્વનન્ત્ર મૂરિચક્રચક્રાન્ત આચાર્ય મહારાજધિરાજ શ્રીમદ્ વિજયનેમિ સૂરીવરછ મહારાજધીજીના પદ્મલંકાર બ્લાકરણવાચસ્પતિ

કવિરત્ન શાસ્ત્રવિચારક પૂજ્ય આત્માર્ચવર્ચ શ્રીમદ્ધૂ વિજયલાલવણ્ય-
સૂરીપરજી મહારાજશ્રીજી વિદ્વત્સમાજ તેમજ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ
તત્ત્વરસિક જીવેને પ્રમોદદાત્રી 'પ્રમોદા' નામની વિવૃત્તિ-ટીકા રચી
આ નવરહસ્ય ગ્રંથને સુગમ બનાવ્યો છે. તેને અમો સહર્ષ
પ્રકાશિત કરીએ છીએ. અપ્રતિમ પ્રતિભાશાળી મૂળ ગ્રંથ છે, એ
વાત તો નિઃશંક છે, પરંતુ ટીકાકાર મહર્ષિજી પણ તેના ઉપર
તલરૂપરી વિશદ 'પ્રમોદા' વિવૃત્તિ રચી, પોતાની પ્રકાંઠ પ્રતિભાને
વ્યક્ત કરી છે; જે સાધનત સૂક્ષ્મેશિકાથી નિરીક્ષણ કરનારને સહેજે
ખ્યાલમાં આવે તેમ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ 'પ્રમોદા' વિવૃત્તિની
સાર્થકતાનો સાક્ષાત્કાર ચયા વિના રહેતો નથી. જૈન ન્યાય-
સાહિત્યસદ્ધિમાં આ ગ્રંથ અનેચ પ્રકાશ કેટે છે.

આ ગ્રંથપ્રકાશનમાં વ્યાખ્યાનરસિક ભદ્રિકાત્મા સોભાઅ-
ચંદ સુનીબાઈજી, પોતાને ધાર્મિક જીવનમાં જોડનાર સ્વં ધર્મ-
સહચારિણી અર્ણવ સોભાઅવંતી શ્રીમતી 'વિમળા'જીદેવના સ્મરણાર્થે
તેમજ શ્રેયોથે સંપૂર્ણ સહાય કરી છે, તે ખરેખર અતુમોદનીય છે.

પૂજ્ય વિદ્વાન્ મુનિશ્રી મહિમાપ્રણવિજયજી મહારાજે પ્રેમ
ક્રોધી મેળવવા વગેરેમાં જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે આ સ્થળે
નોંધપાત્ર છે. આ ગ્રંથરત્નાકરમાં કેવાં ક્યાં વિષયરત્નો ક્યાં
ક્યાં છે, તેની જણાવવાના મહાજુલાવોને વિશાળકાય વિષયાતુ-
કમણિકાતું નિરીક્ષણ કરવા લલામણ કરીએ છીએ; જેથી ગ્રંથ ને
ટીકાની મહત્તાનો ખરો ખ્યાલ આવી જશે.

પરંતુત ગ્રંથતું સાલન્ટ મુદ્દસ'શોધનતું કાચ' વ્યાકરણતીર્થ
મં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શહે કુસળવચી જે કરેલ છે, તે પણ
સંસ્મરણીય છે. ઈત્યલં પ્રસન્ન.

આ પ્રથમ સંસ્કૃતિ :

શ્રેષ્ઠ શ્રી શેખારામ ચુનીલાલ
ચાલીયા, વઢી નિવાસ; અમદાવાદ.

શ્રી મીરા પ્રિન્સી, અનુવેષ, અમદાવાદ

अहम् ।

न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महोपाध्याय-

श्रीयशोविजयगणिवरविरचितं

नयरहस्यप्रकरणम् ।

तदुपरि-

तपोगच्छापति-श्रीविजयनेमिसूरीश्वरपद्मलङ्कार-

श्रीविजयलावण्यसूरिविरचिता-

प्रमोदा विवृतिः ।

यज्ज्ञानाऽगोचरत्वे भवति नियमिताऽलीकता शुन्यता वा,
यत्पूजाकृत्यऽयोग्ये भवसमनुगतेऽभ्यन्यता मुग्धता वा ।
यस्माद् भाषारिखर्गोऽपवृत्तिमलितरां लम्बितो वाक्प्रचारो,
दोषास्पृष्टो यदीयो भवतु जिनवरः सोऽन्विमो भङ्गलाप ॥१॥
वाणी सा नीतिपूर्णं प्रमितिविषयगाऽव्यलेशाऽदिमिथा,
स्याद्वादानन्यदेहाऽबिलमथघटनामूलतालिक्रितायां ।
शुद्धा भङ्गैरनुरूपैर्दुषततिमद्विताऽव्याप्यपदान्तकान्ता,
जीवाद्दीपस्यगीताऽमयपदनयनैकान्तमार्गाविवन्दा ॥२॥
माध्यायां हेमचन्द्रप्रमुखदुधयस्त्रेऽत्र कृत्ये निसर्गात्,
साहाय्यं स्वानुसृत्या विदधतु भविता वाग्मिसामग्रगण्याः ।
यद्ग्रन्थालोकजन्मा निजपरसमयाभीष्टराद्धान्तकान्ता,
वाणी निर्दुष्टभावा बिलसति गह्वरे तत्त्वमार्गेऽमितार्मा ॥३॥
येषां मानविचारणाऽतिगह्वरा नीत्यर्थचर्चा धरा,
निक्षेपप्रतिपादनैककलिता वाणी निसर्गोज्ज्वला ।
ते सूरीश्वरनेमिसूरिशुरवः सिद्धान्तपारङ्गमा,
व्याकृत्यादिविधानकमनिपुणाः सन्त्वत्र विघ्नापहाः ॥४॥

मू०-ऐन्द्रश्रेणिनतं नत्वा, वीरं तत्त्वार्थदेशिनम् ।

परोपकृतये जूमो, रहस्यं नयगोचरम् ॥१॥

रहस्यं श्रीमन्तः किमपि नयनं ध्यायकवरा,

समन्तात् सिद्धान्तास्त्युधिमधनतो रत्नमयरम् ।

अभिष्वक्तं चक्रयदिह भविता तत्र विधियो,

ममैषा सम्पृता एविरपि न ह्यस्याऽमलधियाम् ॥५॥

मूलार्थबोधप्रवणा व्याख्या लाघव्यसूरिणा ।

सर्ता नयग्रहस्यस्य मोक्षाय क्रियते मया ॥६॥

प्रारब्धनिर्घिणपरिसमाप्तये मङ्गलमाचरन् कर्तव्यं प्रतिजानीते-
ऐश्वर्येति । यद्यपि मङ्गले विनाऽपि नास्ति काशीनां ग्रन्थसमाप्ति-
रदृश्यत इति व्यतिरेकव्यभिचारेण मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति कारणता
न सम्भवति, तत एव य न विज्ञायेत् प्रत्ययि सा, फलान्तर
प्रति कारणता तु तस्य न कस्याऽप्यनुमतेति, निष्फलत्वात् कर्त-
व्यमेव मङ्गलम्, तथाऽपि अपिगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य
सफलत्वसिद्धौ फलान्तरस्यानुद्देश्यत्वेन मङ्गलफलत्वासम्भवात्
समाप्तिकलकत्वमेव । नास्ति चैरेतज्जन्ममि मङ्गलेऽकृतेऽपि फलव-
त्ताज्जन्मान्तरे तैर्मङ्गलं कृतमित्यवधारणसम्भवेन न व्यतिरेक-
व्यभिचारः । फलवत्ताप्रवृत्तिग्रन्थे मङ्गलसत्तेऽपि सामान्यदर्शि-
नाऽप्यवश्यमिचारस्तु नोद्धारनाह, विज्ञायेत्सद्वारिष समाप्ति
प्रति मङ्गलं कारणं न नाशान्, एवञ्च यत्र समाप्तिर्न दृश्यते तत्र
फलवत्तरो विज्ञ इति तादृशविज्ञविनाशं प्रति फलवत्तरस्यैव
मङ्गलस्य कारणत्वमिति तादृशमङ्गलमात्रान्न नयव्यपल्लयत्तरविज्ञ-
ध्वंस इति तादृशव्यापारलक्षणसम्बन्धेन कारणीभूतस्य मङ्गलस्या-
भावेन सामान्यभावेऽपि न्यजन्यविज्ञायेत्सत्त्वसम्बन्धेन मङ्गलसत्त्वे
न्यप्रतियोगिचरमवर्णानुपलब्धनिमित्तसम्बन्धेन सामान्यमापलक्षण-

स्यान्वयग्रभिचारस्याभावात् यद्वा समसङ्ख्यफलिध्वंस इति समसङ्ख्यक्रमङ्गलस्य कारणन्यमतो न्यूनसङ्ख्यक्रमङ्गलतत्तत्सम-
सङ्ख्यक्रमविघ्ननाशेऽपि विघ्नान्तरस्य सद्भावाच्च समान्तिरिति प्राचां
मतम् ॥

नन्यमते तु विघ्नध्वंसफलकत्वमेव मङ्गलस्य न तद्वद्वारा समा-
प्तिफलकत्वम् यत्र व्यापारिण प्रमाणान्तरसिद्धकारणत्वोपपत्तये
व्यापाररन्तरं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः, यथा-
आगमविहितक्रियाया कालान्तरीणस्वर्गं प्रति कारणत्वस्योपपत्तये
व्यापारस्पादप्रस्य कल्पनमित्यदप्रलक्षणव्यापारेण व्यापारित्वरूपाया
नियाया नान्यथासिद्धिः, यत्र तु व्यापारिण कारणत्वमन्तराऽपि
व्यापारस्य कारणत्व फलं तत्र भवत्येव व्यापारेण व्यापारिणोऽन्य-
थासिद्धिः, यथा-मोक्ष प्रति काशीमरणस्य, तत्र-

‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽप्यनाप”

इत्यादिलया मोक्ष प्रति तत्प्रमाणस्य कारणत्व फलं यस्यापि
न कादपा मरण तस्यापि तत्प्रमाणान्मोक्षस्य भावादिति काशी-
मरणेऽपि तत्त्वज्ञाने सायेव मुक्तिरिति व्यापारेण तत्त्वज्ञानेन
फलतत्प्राप्तनान्येन व्यापारिण काशीमरणस्यान्यथासिद्धिरिति ‘का-
शीमरणा मुक्ति” इत्यत्र पञ्चम्या प्रयोञ्जित्वाप्यर्थक्यम्, प्रक-
तेऽपि कार्यमान प्रति प्रतिबन्धकाभापस्य कारणत्वमिति प्रति-
बन्धकाभापविधया समाप्तिरक्षणकार्यविशेष प्रति प्रतिबन्धकाभा-
पविशेषस्य विघ्नान्तावस्य कारणत्व फलं तस्मिन्नेन व्यापारिणो
मङ्गलस्य समाप्ति प्रत्यन्यथासिद्धिः । स्वतः सिद्धविघ्नभिरद्वयता
हृतेन मङ्गलेन विघ्नान्ताप्रतिबन्धितलक्षणसहकारिणारण्यमात्राद्
विघ्नान्तास्यमाननेऽपि मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्व निर्वह्यैव,
यत्र सहकारिकारणसमवधाने सायेव कारणे फलोपघायकचनिय-
मोऽन्यथा तु स्वरूपयोग्यतैरेति स्वरूपयोग्यतामुपादाय निर्विघ्नपु-
र्यन्तमङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वसम्भवात् । अत एव ‘मङ्गलं
विघ्नध्वसाय वेदोपदिशतं” यतः विघ्नध्वंसार्थमन्तैकिरविघ्नधार-

विषयत्वाद्, इत्यनुमानसिद्धस्य 'विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेद्' इति
 वेदस्य मङ्गले विघ्नध्वंसजनकत्वबोधकस्य विषयवाधादप्रामाण्यमिति
 शङ्काऽपि व्युदस्ता, साङ्गे कर्मणि फलावश्यम्भायस्य स्वीकृतत्वेन
 मङ्गलेन विघ्नध्वंसजनने विघ्नस्य सहकारितयाऽङ्गत्वेन तदभावे मङ्ग-
 लस्य साङ्गत्वाभावात्; साङ्गत्वाभावादेव च पापधमेण कृतस्य
 प्रायश्चित्तस्य पापरूपप्रतियोग्यभावेन पापध्वंसलक्षणफलोपधानाभा-
 वेऽपि न पापध्वंसजनकतया प्रायश्चित्तबोधकत्वेदाप्रामाण्यम् । वि-
 घ्नस्य समाप्तिप्रतिषेधकदुरितविशेषस्य तद्गतोऽपि पुंसोऽतीन्द्रिय-
 सया यन्निश्चयमाधेन तच्छङ्कयैव तद्व्यसार्थं तेनापि पुंसा मङ्गल-
 स्याचरितत्वेन स्वतःसिद्धविघ्नविरहयताऽपि पुंसा स्वगतविघ्नशङ्का-
 क्षीलेन विघ्नध्वंसार्थे मङ्गलस्वरणमुपपद्यत पय । यद्यप्यत्रैव वैजा-
 त्याभावेन मङ्गलकार्यतापच्छेदकं विघ्नध्वंसत्यमेव याच्यम्, तच्च न
 सम्भवति "सर्वे विघ्नाः शमं यान्ति गणेशस्तत्रपाठतः" इति मन्त्र-
 नान्मङ्गलानामकादपि गणेशस्तत्रपाठाद् विघ्नध्वंससम्भवेन विघ्नध्वं-
 सत्वस्य मङ्गलाजग्येऽपि सत्येन मङ्गलजन्यताऽतिप्रसक्तत्वात्, विघ्ने
 वैजात्यस्य सम्भवेऽपि विजानीयोऽपि विघ्नः सर्वेविघ्नान्तर्गतं पय,
 सध्वंसोऽपि मङ्गलाभावे विनायकस्तत्रपाठाद् भयत्येवेति विजा-
 तीयविघ्नध्वंसत्यमपि न मङ्गलस्य कार्यतापच्छेदकम्, तथाऽपि मङ्ग-
 लाजग्यमदितोत्तरजायमानविघ्नध्वंसत्वं मङ्गलस्य, विनायकस्तत्रपाठा-
 द्यमदितोत्तरजायमानविघ्नध्वंसत्वं विनायकस्तत्रपाठस्य च कार्यता-
 चच्छेदकं भवत्येव । 'पर्वतो यद्विमान्' इत्यनुमितेः 'यद्विष्याप्यधूम-
 यान् पर्वतः' इति परामर्शादिव 'यद्विष्याप्यालोकावान् पर्वतः' इति
 परामर्शादपि भावेन सामान्यतः पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यवद्विषयाद्य-
 च्छिन्नप्रकारकानुमितित्वस्यातिप्रसक्ततया तत्तत्परामर्शकार्यतानवच्छे-
 दकत्वे तत्तत्परामर्शऽप्यमदितोत्तरजायमानतथाविधानुमितित्वस्य त-
 तत्परामर्शकार्यतापच्छेदकत्वं यथाऽनुमतं तथा प्रकृतेऽपीति मङ्गलस्य
 विघ्नध्वंसपरत्वस्यमुपपद्यतेतराम्, समाप्तिस्तु शुद्धिप्रतिमादित पय,
 समाप्तिकारणविघ्नध्वंसकारणत्वेन मङ्गलस्य समाप्ति प्रति प्रयोजक-

तथा मुन्यर्थिनां काशीमरण इव समाप्त्यर्थिनां मङ्गले प्रवृत्तिर्ना-
पपचा । यद्यपि यत्कार्यं प्रति यस्य येन रूपेण येन सम्बन्धेन प्रति-
बन्धक्यं तद्धर्माऽयच्छिन्नतत्सम्बन्धाऽवच्छिन्नतद्विष्टप्रतियोगिताका-
ऽभावस्य कारणत्वमित्यवश्यं वाच्यम्, अन्यथा प्रतिबन्धकत्वाऽ-
वच्छेदकसम्बन्धेन प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेऽपि सम्यग्याऽन्तराऽवच्छि-
न्नतद्विष्टप्रतियोगिताकाऽभावस्य सत्तया प्रतिवर्धीभूतकार्यस्योत्पत्तिः
स्यात्, तथा च स्वप्रतियोगिचरमयणांऽनुकूलहानिमरत्यसम्बन्धेन स-
मार्तिं प्रति दुरितविशेषकक्षणस्य विघ्नस्य समवायसम्बन्धेन प्रतिबन्ध-
कतया समवायसम्यग्याऽपच्छिन्नविघ्ननिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्यैव
कारणत्वम्, पंतीयप्रतियोगितायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याभा-
वेन कारणतावच्छेदकधर्मानान्तत्वाद् विघ्नार्थतो न समार्तिं प्रति
कारणमिति विघ्नार्थसकारणत्वेऽपि मङ्गलस्य समार्तिं प्रति प्रयो-
जकत्वाभावात् समाप्त्यर्थिनां मङ्गले प्रवृत्तिसम्भवा, तथाऽपि विघ्ने
सति विघ्नाऽयन्ताभावो न वर्तत इति मङ्गलेन विघ्नवर्तते जाते
ताप्रयुक्तो विघ्नयन्ताभावो वर्तत इत्येतावता विघ्नान्त्यन्ताभावस-
म्बन्धप्रयोजकविघ्नार्थसकारणत्वाद् भवत्येव मङ्गलस्य समार्तिं प्रति
प्रयोजकत्वमिति । उक्तदिशा प्राचीनवीनमतमेवेन मङ्गलस्य सफ-
लन्यमङ्गलस्य तत्कर्तृव्यतां ग्रन्थारम्भे नैवायिहा व्यख्यापयन्ति ॥

अन्ये तु-शिष्टाः कश्चिदूर्माद्ये प्रवर्तमाना मङ्गलकरणपूर्वकमेव
प्रवर्तन्त इति मङ्गलमहत्त्वैव ग्रन्थकरणे प्रवर्तमानस्य शिष्टाचारा-
करणाद् यश्चिष्टार्थं परेण सम्प्राचितमाप्तेदिति शिष्टाचारपरिपालन-
मैव मङ्गलकल्म, शिष्टाचारे परिपालने च शिष्टकृतोऽयं ग्रन्थ इति
कृत्वा शिष्टानुयायिभिरुपयनाज्यापनादिभिः कृतो मयतीति प्राहुः ।

अपरे तु-“धेयांमि बहुविघ्नानि मज्जन्ति महतामपि । अथे-
यानि प्रवृत्तानां काऽपि यान्ति विनाशकाः” ॥१॥ इति वचनाद्
नास्तिकग्रन्थस्यान्तत्वाद्यनिरूपणप्रवणतया मोक्षमार्गप्रतिपत्तिरन्वयेन धे-
योरुपपत्तया तत्र विघ्नान्मन्त्रयेन तत्त्वमानेन मङ्गलपूर्वकत्वं विन्तु
धेयोभावात्प्रवणप्रवणतरार्थप्रतिपादकान्तिकग्रन्थसमाप्तेरेव मङ्गल-

जन्यत्वं तत्रैव श्रेयःसाधनत्वेन श्रेयोरूपे विघ्नसम्भवादिति तत्त्वा-
द्यग्रूपकग्रन्थसमाप्तिं प्रत्येव विघ्नव्यसद्भारा मङ्गलस्य कारणत्वमिति
नास्तिकग्रन्थसमाप्तेः कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्याग्न तत्र व्यभिचार-
बोदनावकाश इत्याहुः ॥

‘इन्द्रधेनिनतम्’ इत्येकमुक्त्याऽपि भगवतो महावीरस्य पूजाति-
शयो ज्ञायत एव, तथापि ‘येम्’ इति सरस्वतीमन्त्रसमागधनत एव
ग्रन्थकर्तुः श्रममत्तो यशोविजयमहोपाध्यायस्य कवित्वविस्वादात्कर्तृप्रा-
प्तिरिति प्रायः स्वनिर्मितग्रन्थमात्र पचारम्ये उक्तमन्त्रकीर्तनं स्वनि-
र्मितत्वावबोधकमतोऽद्यापि तद्वगतये ‘एन्द्रधेनिनतम्’ इत्युक्तिः । यः
कालु देवेन्द्रसमूहपूज्यः स नरेन्द्रादिगूज्यः स्यादेवेति पूजातिशय-
ल्लामः । वीरमिति-लोके याज्ञशत्रुजयनशीलोऽपि पराक्रमशालित्याद्
वीर इत्युच्यते, तीर्थरुन् पुनरुन्तःशत्रुरागद्वेषाद्यत्यन्तोच्छेदाऽप्रतिघ-
सामर्थ्यान्महावीर इति, तमित्यर्थः । अनेन योगरूढेन विशेष्यसमर्पक-
पदेनावयवशक्त्याऽपायापगमातिशयो लभ्यते । ‘तत्त्वधेनिनिनम्’ इत्यनेन
“उत्पेइ धा धिगमेइ या धुवेद या” इति वचनेन सर्ववस्तुभ्यापको-
त्पादव्ययधौव्ययुक्तत्वालक्षणसत्यप्रतिपादनतोऽनेकान्तात्मकत्वं द्रव्य-
पर्यायनयद्वयाययोध्यमयाप्यं यस्तुमाप्रसमनुगतमावेद्यत इति एव-
नातिशयो लभ्यते । एवं सम्यग्भूतो नरामरादीन् प्रतिदिपत्सं हिता-
चक्षुमुपदिशति भगवान् सर्वभाषापरिष्ठाभिभाषयेति तादृशदेशना-
वचनमेव ‘तत्त्वार्थदेशिनम्’ इत्युक्तिसमनुगतमित्येवंदिशाऽपि एव-
नातिशयल्लामः । तादृशवचनातिशयो न भ्रानानिश्चयं विना, वाक्यर-
चनां प्रति याक्यार्थज्ञानम्य कारणत्वेन विशिष्टवचनकारणतया
विशिष्टज्ञानस्याप्यदपकत्वादिति भ्रानातिशयोऽप्यालभ्यते । ‘नत्थ’
इत्यनेन नमस्कारान्दर्शनं मङ्गलमावेदिनम् । नमस्कारश्च स्वाद्यधिको-
त्पत्त्यप्रकारभ्रानानुपुल्लो व्यापारः, ज्ञानं च-‘मच्च उत्तुष्टो वीर’
इत्याकाङ्कम् । ग्रन्थाप्ययनात् प्रेक्षावतां प्रवृत्तये ग्रन्थादायनुयन्ध-
यतुष्टपमपदं वाच्यम् । तल्लक्षणं ॥ प्रवृत्तिजनकज्ञानजनकज्ञान-
विषयार्थं प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वं वा, प्रवृत्तिजनकम् ‘इदं मदि-

“प्रकृतवस्त्यंशग्राही तदितरांशाप्रतिक्षेपी अध्यव-

प्यसाधनम्, इदं गतृतिसाध्यम्’ इत्याकारकं ज्ञानम्, तज्जनकं प्रयोजनाधिकारिसम्बन्धामिधेयानां ज्ञानम्, तदेव ज्ञानं प्रवृत्तिप्रयो-
जकमपि, तद्विषयत्वं प्रयोजनादिचतुष्टये वर्तत इति तत्रतुष्टयं
भवत्यनुगन्धचतुष्टयम्, नहि निष्प्रयोजनेऽसम्बन्धेऽनमित्यपि ताभिधे-
येऽनुष्ठानागोचरेऽथ प्रवृत्तिः, नाऽप्यनधिकारिणोऽध्यवनाहौ प्रवृ-
त्तिरित्यनुगन्धचतुष्टयप्रतिपादनाय ‘परोपगृह्ये’ इत्याद्युत्तरार्द्धम् । अत्र
परपक्षेन नयरहस्यामिलान्येयं विवक्षितस्तस्यैव नयरहस्यप्रतिपाद-
कैतव्यप्रत्ययो नयरहस्यात्मकफललक्षणोपकारसम्भवमिति “परोप-
गृह्ये” इत्यनेन नयरहस्यामिलारी अधिकारी, नयज्ञानलक्षणं प्रयो-
जनं तादृष्यैकचतुर्थीतो यन्नयरहस्यग्रन्थस्य तद्व्याख्यानम्, तदु-
क्तग्रन्थस्योक्तफलेन सह अन्य-जनकभावलक्षणसम्बन्धमन्तरेण न
सम्भवतीत्युक्तमग्रन्थे प्रतीयते । ‘नगोचर रहस्यम्’ इत्यनेन नयरह-
स्यानामकग्रन्थस्यैवावेदनमिति तत्र पञ्च नयलक्षणोऽभिधेयस्तेन सह
ग्रन्थस्य प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावसम्बन्धश्च प्रतीयते । ‘ग्रन्थ’ इत्यनेन
उत्तरकालीनकर्तृप्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारलक्षणा प्रतिज्ञाऽऽ-
वेदिता भवति, सा च धोतृणां चित्तैकप्रचलक्षणावधानार्था ॥

प्रतिज्ञातं नयगोचररहस्यवचनं नयनिरूपणपर्यवसितमेव, नय-
निरूपणं बोधेशलक्षणपरीक्षामिर्भवेत्, तत्रोद्देशी नाममात्रेण वस्तु-
संकीर्तनद्वारा, ग्रहणं ‘नगोचरम्’ इत्यत्र नयशब्दोद्घुनमात्रत एव
निष्पन्नः, तत्र पञ्च च लक्षणेनेतरमेदानुमाने उपयुक्तस्य पक्षज्ञा-
नस्य निष्पत्तिः, परीक्षा च लक्षणेऽव्याप्यतिव्याप्यसम्भवदोषनि-
शसफलिका लक्षणानन्तरं लब्धप्रसरेति नवलक्षणमितरमेदानु-
मितिफलकमाह-प्रकृतं, यथा-सन् घट इति ज्ञानं नयः, तदि-
प्रकृतस्य वस्तुतः सदसदाद्यनेकान्यकस्यांश परुदेशः सदात्मा तं
गृह्णाति, सदूपांशादितरोऽंशोऽसदादिः तं न प्रतिक्षिपति सत्रोदा-
सीन्यमेव भजते, न चेद् शब्दप्रमाणप्रदीर्घसन्तताध्यवसायस्यैकदे-
शस्वरूपं किन्तु पृथगप्यवसायविशेष पवेति ‘प्रकृतवस्त्यंशग्राही’ इत्या-

सायविशेषो नयः" । दुर्नयस्याप्यधिकृतांशाप्रतिक्षेपित्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही' इति । एवं च तत्पदेन तद्विन्नप्रतिपन्धिधर्मोपस्थितेर्न दोषः । प्रकृतवस्त्वंशग्राहित्वमपि दुर्नयेऽतिव्याप्तमेवेति 'तदि-

दिलक्षणसमन्वयः । यद्युक्तलक्षणवाक्ये 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही' इति विशेषणं नोपादीयेत्, तदा प्रथमं किमपि नोक्तमेवेति तत्पदं कस्य परामर्शकं भवेदिति 'तद्विन्नप्रतिपन्धिधर्मोपस्थिते' इत्यत्राप्रतीपमानार्थकं 'तदितर' इत्यपि नोपादेयं स्याद्, परं च 'वंशाप्रतिक्षेपी ध्वजवत्सायविशेषो नयः' इत्येव लक्षणवाक्यं भवेत्; तथा च दुर्नयेऽपि स्वधिपदीभूतमंशं न प्रतिक्षिपति अथ्यवत्सायविशेषोऽपि भवतीति तत्रातिव्याप्तिः, तद्वारणाय प्रकृतवस्त्वंशग्राहीत्याह-हुनंयस्यापीति । तत्र हुनये । नन्वेवमपि दुर्नयेऽतिव्याप्तिस्तद्व्यत्ययः, दुर्नयमपि योऽप्यंशः प्रकृतवस्त्वंशः, तदग्राहित्वमपि दुर्नये वर्तते, स्वधियपीभूतो योऽंशस्तदप्रतिक्षेपित्वमपि वर्तते इत्यत आह-एवेति-प्रकृतवस्त्वंशग्राहीत्युपादाने चेत्पर्यः । तत्रेव 'तद्विन्नप्रतिपन्धिधर्मोपस्थिते' इत्येतदुपलक्षकतद्विन्नंश इत्यनेन । तद्विन्नप्रतिपन्धिधर्मोपस्थिते-यन्मये लक्षणं सङ्गमनीयं तदायविषयो यः 'प्रकृतवस्त्वंशः' इत्यनेन गृह्यते, यथा-घटः, सन्नित्यन प्रकृतवस्त्वंशः सत्यम्, तदेव प्रथमोपस्थितत्वात् तच्छब्दग्राह्यम्, तद्विन्नो यः प्रतिपन्धी तद्विरोधी धर्मोऽस्तस्य तस्योपस्थितः, तदप्रतिक्षेपित्वं घटः सन्निति गये वर्तते इति लक्षणसमन्वयः । घटः सन्नेवेति दुर्नये च तादृशधर्मप्रतिक्षेपित्वमेव वर्तते इति तद्विन्नप्रतिपन्धिधर्मोपस्थितत्वात्, न दोष-नातिव्याप्तिरित्यर्थः । 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही अथ्यवत्सायविशेषो नयः' इत्येतादृशमात्रे लक्षणवाक्ये विन्यम्नेऽपि हुनयेऽतिव्याप्तिस्तद्व्यत्ययेति 'तद्विन्नप्रतिपन्धिधर्मोपस्थिते' इत्युपासमित्याह-प्रकृतवस्त्वंशग्राहीति । मतमङ्गलमकमहाप्रसवेन यो गोधो जायते स प्रथममङ्गलद्वाराभ्येतेनेत्यमानधरममङ्गलजितोऽतः परिपूर्णं भवतीति तादृशममुद्गिरूपोऽप्यवसायः स प्रमाणात्मकः, तद्व-

तरांशाप्रतिक्षेपी' इति । सप्तभङ्गात्मकशब्दप्रमाणप्रदीर्घ-
सन्तताध्यवसायैकदेशोऽतिव्याप्तिवारणाद्याध्यवसायपद-
म् । रूपादिप्राहिणि रसाद्यप्रतिक्षेपिण्युपायादिप्रत्यक्षप्र-

शास्तु तत्तद्वर्मावगाहनप्रयणा अध्यवसायैकदेश पय नाध्यवसा-
यरूपाः, तेऽपि च प्रकृतवस्त्वंशप्राहिणस्तदितरपंशाप्रतिक्षेपिणश्च, न
च नया इति तजानित्याप्तिवारणाय 'अध्यवसायविशेषः' इति
विशेषोपादानमित्याह-सप्तभङ्गात्मकं-सप्तभङ्गात्मकं यच्छब्दप्रमाणं
ततो य प्रदीर्घसन्ततस्वरूपोऽध्यवसायस्तदेकदेश इत्यर्थः । यद्यपि
अनन्तधर्मात्मकवस्तुप्राहि ज्ञानमेव स्वरूपवसायिस्वरूपं प्रमाणम्,
तद्य मुख्यवृत्त्या कैवल्यज्ञानम्, सकलादेशमहिम्नाऽनन्तधर्मा-
त्मकप्रत्ययभासकः स्वात्कारलाङ्घितवास्यजनितज्ञानश्च; तद्व्यप्र-
त्यक्षादिज्ञानश्च प्रतिनियततत्तद्वर्मापिशिष्टधर्मिप्राहकत्वान्नानन्तध-
र्मात्मकवस्तुप्राहकम्, अतो न मुख्यवृत्त्या प्रमाणं किन्तु तद्वति
तत्प्रकारकज्ञानत्पलक्षणप्रामाण्यं व्यावहारिकमेवेति तस्य नयन्यमेव
मुख्यवृत्त्येति तत्र लक्षणगमने लक्षणसमन्वय पय नातिव्याप्तिरिति
तद्वारणाय न कोऽपि प्रयास आवरणीयः, तथापि अन्यतैर्धिकानां
स्वादादर्सस्कारविकलानां यन् प्रत्यक्षादि ज्ञानमुपजायते तस्या-
नन्तधर्मात्मकवस्तुप्राहित्वाभावेऽपि स्वादादर्सस्कारयतां प्रमातृणां
प्रत्यक्षादि ज्ञानमुपजायमाना प्राधान्येन प्रतिनियतधर्मविषयकमपि
गुणीभूततया धर्मान्तरविषयकमपि, यथायताऽप्यनन्तधर्मात्मकवस्तु-
विषयकत्वात् प्रामाण्यं तस्य निर्णयत्येव, तद्य रूपादिप्रत्यक्षज्ञानमध-
प्रदेहाकूपमन्यवसायात्मकत्वान्न प्रमाणं परमयावधारणात्मकं तत्
प्रमाणमेव, तदपि प्रकृतवस्त्वंशस्य रूपादेर्प्राहकं तदितरपंशस्य
रसादेरप्रतिक्षेपकमध्यवसायस्वरूपश्चेति तजानित्याप्तिवारणाय
'अध्यवसायविशेषः' इत्यत्र विशेषोपादानमित्याह-रूपादिप्राहिणोति ।
अध्यवसायपदं च निश्चयात्मकज्ञानपरमतोऽवश्रहेद्वयोरतिव्याप्य-
समवाद्, अपाकीत्यादिपदद्धारणापरिग्रहः । प्रत्यक्षप्रमाणेऽतिव्या-
प्तिज्ञानुमानादिप्रमाणेऽतिव्याप्तोरप्युपलक्षिका, तेन प्रमाणमात्रे-

माणेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदम् ॥ “नयाः प्रापकाः
साधका निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्य-
नर्थान्तरम्” इति भाष्यम् [तत्त्वार्थ० अ०१ सूत्र० ३५] ।

अत्र प्रापकत्वं प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगिप्रतियोगिमद्भा-

ऽनन्तधर्मात्मक्यं भुव्रादिषु प्रकृतयस्त्वंशप्राहित्वस्यापि भावेन
तत्रातिव्याप्तेरनभिधाने न्यूनतापक्षेर्भावकाशः । विशेषतः आध्य-
साये प्रकृतयस्त्वशत्यपकत्रिपयताञ्चूष्यत्यमेव, प्रमाणे च प्रकृत-
यस्त्वंशप्राहित्वं प्रकृतवस्तुप्राहित्वादेव, तथा च विवक्षितैर्वांशप्रा-
हित्ववत् तद्व्यांशप्राहित्वमपि, एवञ्च प्रकृतयस्त्वंशत्वव्यापकत्रिप-
यतैव तत्र न नञ्छन्दस्यमिति नातिव्याप्तिरिति हृदयम् ॥

इदं नयलक्षणमभिधाय उक्तवक्षिण्येव तस्याधर्मान्प्रकृत-
कानि लक्षणान्तराण्यपि नयस्याप्रसेयानीत्याशयेन तद्वार्धभाष्य-
मुल्लिखति-गद्य इति । अथांतर नयशब्दतत्त्वानार्थका प्रापकादि-
शब्दाः । न स्तु प्रापकादिशब्दानां सर्वधैकाध्वमेव किन्तु कथ-
ञ्चिदर्थमेवोऽपि, य एव प्रापनास्त एव साधका निर्वर्तकाद्याधेति
धर्म्यशमुपादायैकाध्वकत्वं प्रकारांशमदाय तु विभिन्नार्थकत्वमित्या-
शयेन मनेष प्रापकत्वादिषु लक्षयति अनेति । ‘अप्यत्रसायवि-
शेषः’ इत्यत्र विशेषपदेनापि प्रमाणस्यानृत्तं प्रापकत्वादिमभिमतम्,
एतद्विभिन्यनैतैव प्रमाणतिव्याप्तिवारणफलकत्वात् विशेषपदं सत्त-
मस्य विशेषपदोपादानेऽतिव्याप्तिवारणप्रकारमनुक्तैव ‘नयाः प्रापका’
इत्यादिभाष्यमुल्लिख्य प्रापकत्वादिनिर्धनं हृतवान् ग्रन्थकार-
प्रमाणप्रतिपन्ति-प्रमाणेन प्रतिपन्ना निश्चिता ये प्रतियोगिप्रतियो-
गिमद्भावापन्ना विरोधिविरोधिमद्भावापन्ना नानाधर्मा भूत्वा-
मत्त्व-नित्यनित्यत्व-भेदाभेदादयो धर्मास्तद्वैकतरमात्रं सत्त्वं वाऽ-
सत्त्वं वा नित्यं वाऽनित्यं वाऽनित्यं चैकैकं पक्षं धर्मः प्रकारो यत्र
तदभायः प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगिप्रतियोगिमद्भावापन्नतानाधर्मकत-
व्याप्रप्रकारकम्, एवञ्च प्रापकत्वं नयत्वेनाभिमताध्ययनायवि-
शेषेणैव न प्रमाणव्यति मयत्वेतदपि नयलक्षणम् । तथाचप्रतिप-

वापन्नानाघर्मेकनरमात्रप्रकारकत्वम् । साधकत्वं तथा-
विधप्रतिपत्तिजनकत्वम् । निर्वर्तकत्वमनिवर्तमाननिश्चि-
तत्वाभिप्रायकत्वम् । निर्भासकत्वं शृङ्गग्राहिकया वस्तु-
शशापकत्वम् । उपलब्धकत्वं प्रतिविशिष्टक्षयोपशमापे-
क्षसूक्ष्मार्थाविगाहित्यम् । व्यञ्जकत्वं च प्राधान्येन स्ववि-
षयव्यवस्थापकत्वम् । एवं च पदार्थं प्रतिपादयन्नपि
भाष्यकारस्तत्र्यतो लक्षणान्येव सूत्रितवान् ।

तितनकत्व प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगिप्रतियोगिमदमात्राण्णनामाधर्मकत
रमानमकारणज्ञानजनकत्वम् । एतच्च नयलक्षणं ज्ञानविशेषजनकज्ञा-
न्यादावुपचात्तो नयव्यपदेश्ये समनुगतम् । अनिवर्तमानेति-यलवत्त-
रविरोधिनाऽप्याभ्यमानो निश्चितः स्यामिप्रायो यस्य सोऽनिवर्तमान-
निश्चितस्याभिप्रायकत्वत्वम्, एतदपि नयव्यपदेश्योपचारानुगत्यमव-
लम्ब्य तद्वन्न प्रतिपन्नत्वम् । शृङ्गग्राहिकेति-यथा शृङ्गं गृहीत्वा प्रदी-
देयं गौरिति विशेषतः प्रतिपादनं तथा प्रातिस्विकरूपेण वस्तुश-
शापकत्वं निर्भासकत्वमित्यर्थः । इयत्तत्प्राप्त्यनित्यत्वेन वस्तुशशाप-
शापकत्वं विवक्षितं तेन प्रमाणे नास्तिन्यासः । प्रतिविशिष्ट-यद्यपि
मत्यादिज्ञानस्य प्रायश्चादिप्रमाणरूपस्य प्रतिविशिष्टक्षयोपशमापेक्ष-
सूक्ष्मार्थाविगाहित्यमस्तीति तद्वान्तिन्यासः, तथापि 'प्रतिविशिष्ट'
इत्यनेन सूक्ष्मार्थस्य वस्तुशक्तपस्थैव वात्तदेन क्षयोपशमेनाजयोभो
भवति तादृशक्षयोपशम एवाभिमत इति तादृशक्षयोपशमापेक्षम्
व्यापारोपगच्छितं नय एवेति नोक्तातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । 'स्वविषय-
व्यवस्थापकत्वमित्यत्र 'स्वविषय' इत्यनेन वस्तुशक्त एवाभिमतः, तेन
प्रमाणस्यानन्तधर्माभिमतस्तुल्यत्वस्य स्वविषयस्य व्यवस्थापकत्वेऽपि
न क्षतिः, प्रमाणानन्तधर्मात्मकस्तु प्रतीयते, तत्र यो धर्मो यद-
पेक्षया सम्बन्धितस्तस्य धर्मस्य तदपेक्षया प्राधान्येन व्यवस्थापकत्वं
द्विषयको नय एव, अत एव प्रमाणस्य नयापेक्षेति बोध्यम् । एव
प्रापकत्वादीनामुक्तदिशा नयमाश्रयतया निर्धचनतो नयलक्षणत्वव्य-

यद्येवं नयानामध्यवसायरूपता कथं तर्हि “उवत्सो
सो णओ णाम” ति ?, [आद्य० नि०] सत्यम्-नयजन्यो-
पदेशो नयपदोपचारात् । तथाप्येते तन्त्रान्तरीयाः स्वत-
न्त्रा वा चोदकपक्षग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविताः, उभ-
ययापि मिथ्यात्वमिति चेत्, न-प्रमाणापेक्षत्वेनैतेषामु-

पस्थितौ च । लक्षणात्मेव नयलक्षणान्येव ॥

अध्ययनाद्यप्रतिशेषस्यैव प्रकृतप्रकृत्यंशप्राहीत्यादिलभणेन नयत्व-
व्यवस्थितौ उपदेशस्य वचनरूपस्य नयतयोपवर्णनं निहन्ते कथं
सद्वत्त्वमित्याशेषमुत्थाप्य समाधत्ते-यथेयमिति । ननु “प्रमाणनयपरिचयः”
[तत्त्वार्थ० १-६] इति सूत्रेण नयानामभिगमोपायस्त्वमुक्तम्, तन्न यु-
क्तम्-भनन्तर्धर्मात्मकस्य नयग्राहिणां नयानां प्रमाणभिन्नतया मिथ्या-
त्वस्यैव भावेन तन्त्रान्तरीयत्वे स्वतन्त्रत्वे वा णेत्यां व्याहृतलक्षण-
मिद्वान्ताभिप्रेतैरुक्तयर्मप्ररूपकतया प्रतिपक्षपक्षसमर्थकानां नान-
न्तधर्मात्मकस्यभिगमोपायार्थं प्रत्युतैकान्तवाद्यभिमतैरुक्तधर्मप्रव-
स्थापकत्वमेवेति तत्प्ररूपणं स्यादितिः स्वरूपाय कृतोत्थापनमे-
वेष्टाशङ्कते-तदपि-अप्रयुक्तमापत्तिरूपस्य परमार्थतत्त्वजन्योपदेश-
स्योपचारतो नयत्वस्य समर्थनं ऽपीत्यर्थे । एते नया । तन्त्रान्तरीया-
जनराहान्तभिन्नरात्रान्तिमात्रा । वा बोध्या । स्वतन्त्रा तन्त्रान्तरमन-
पेक्ष्य प्राधान्येन स्वप्रिययीभूतनलक्ष्मैर्यमर्थनायादता । चोदकपक्ष-
दिग-चोदकस्य प्रकृत्युः पक्षस्याभिमतार्थस्य प्रतिदिनः समर्थकः ।
मतिभेदेन विभिन्नाभिप्रायेण । विप्रकाश-विभिन्नवपन्थानमाश्रिताः, न तु
स्यादादाभिचप्रमाणराजमार्गानुगमनपरः । उभयवदपि तन्त्रान्तरीयत्वे
स्वतन्त्रत्वेऽपि च । मिथ्यात्वम् अपामाप्यम् । प्रमाणेन परस्परविरोधि-
भावापन्नमत्तास्तत्वाद्यनन्तधर्मात्मकस्तु व्यरस्थापनीयम्, विरो-
धिनां सत्तासत्तादीनामेकप्रारम्भान्प्रतिपत्तिर्नापि शमेन युक्तव्यामा-
नाधिकार्यममर्थनप्रतारा, अपेक्षामेदृश्य नयमेवेनेन प्रतिपादनीय
इत्यविरोधप्रतिपत्तये नया अपेक्षणीयाः प्रमाणरिति व्याहृतिन
पर्यन्ते ॥ तन्त्रान्तरीया नापि न्यतन्त्रा इति न मिथ्यामिति वेदल-

अथैलक्षण्यात्, स्वविषयप्राधान्यरूपस्वतन्त्रतायाश्च मिथ्यात्वाप्रयोजकत्वात्, गौणत्व-मुख्यत्वयोहस्वत्व-दीर्घत्वयोरिवापेक्षिकवस्तुधर्मत्वात् । प्रपञ्चितं चेदमन्यत्रेति नेह प्रतन्यते । अत एव नैकस्मिन्नर्थे नानाध्यवसायरू-

क्षणा इति भवत्येतेषामधिगमोपायत्वमिति समाधत्ते-नेति । एतेषां नपाताम् । उभयेति-तन्त्रान्तरीयस्वतन्त्रोभयेत्यर्थः । तन्त्रान्तरीयत्वे-ऽस्तत एकान्दस्य प्राहित्वेन मिथ्यात्वं स्यादपि, स्वतन्त्रता यदि स्वविषयीभूतांशमिन्नप्रतिपन्ध्यंशमपेक्षिता नपेपु विशिष्टता स्यात्, स्यात् तदा मिथ्यात्वम्, यदि तु स्वविषयप्राधान्यरूपैव स्वतन्त्रता-ऽभिमतता तदा स्वविषयेतरांशे गजनिमीलिकामवलम्बमानानां प्राधान्यतः स्वविषयमयमाहमानानामीदृशी स्वतन्त्रता मिथ्यात्वमन्तरेणैव संप्रदादेति ॥ स्वतन्त्रतस्तो मिथ्यात्वापत्तिरित्याह-स्वविषयेति । य एव वस्तुसंशयकेन नयेन प्रधानतया विषयीक्रियते स पदाम्येव नयेन गौणतया विषयीक्रियत इत्यापेक्षिकं प्राधान्यं गौणत्वञ्च वस्तुधर्मं पय, यथा एकैवानामिका कनिष्ठिकापेक्षया दीर्घा मध्यमापेक्षया ह्रस्वेति आपेक्षिके ह्रस्वत्वदीर्घत्वे एकस्मिन् वस्तुनि सम्भवत, तथा प्राधान्यगौणत्वे अपीत्याह-गौणत्वेति-यथा एक पय देवदेव पितृपुत्रादिव्यपदेशमाह, तत्र स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वं स्वपित्रपेक्षया पुत्रत्वं स्वमातुलापेक्षया भाषिनेषत्वं स्वभागिनेयापेक्षया भातृलत्वमित्येवमापेक्षिकमनेकधर्मसंघटनमेकज, तथा नयमेदापेक्षया विभिन्ननिमित्तसमाश्रयणेन सत्त्वासत्त्वाद्यप्येकप्रायिरुद्धम् । यथा च स्याद्वादे न कस्यापि विरोधस्तथा तत्त्वार्थवृत्त्यादावुपपादितमेवेत्याशयेनाह-प्रपञ्चितमिति । अत एव निमित्तमेदापेक्षयेकस्मिन् नानाधर्माणं विरुद्धानामपि समावेशस्य सम्भवादेव, अस्य 'नाशङ्कनीयम्' इत्यनेन सम्बन्धः । यद्यपि संप्रहृतयः सर्वस्य सत्त्वेन-पयमयगादते व्ययद्वाराद्वानेकतामित्येकत्वादेकत्वाद्यप्यवसायरूपाणां संप्रहृत्यवहारादिनयानां विरुद्धप्रतिपत्तिरूपतया विप्रतिपत्तित्वमामु-खेऽवभासते, तथाऽप्यपेक्षामेदेनैकत्वानेकत्वादेरेकत्र सम्भवेन विरो-

पाणामेतेषां विप्रतिपत्तित्वमप्याशङ्कनीयम्, सत्त्व-जीवा-
जीवात्मकत्व-द्रव्यगुणपर्यायात्मकत्व-चतुर्दशानविपद्यत्व-
पञ्चास्तिकायावरुद्धत्व-पञ्चद्रव्यकोटीकृतत्वधर्मैरेकत्व-द्वि-
त्वं त्रित्व-चतुष्टय-पञ्चत्व-षट्त्वाध्यवसायानामिव १, पर्या-
यविशुद्धिवशात् पृथगर्थग्राहिणां मतिज्ञानादीनामिव २,
एकत्रार्थं प्रतिनियतविषयविभागशालिनां प्रत्यक्षादीना-
मिव ३ वा नैगमाध्यवसायानां विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वे
ऽप्यविप्रतिपत्तिरूपस्यादिति सम्प्रदायः ।

धर्त्यैवामावादित्याह-नैकस्मिन्नर्थे इति, सत्र. 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेना-
स्यर्थः । एतेषां नयानाम्, 'नैगमाद्यो नया विप्रतिपत्तिरूपा एकस्मि-
न्नाये विरुद्धनानाधर्मग्राहित्याद्' इति शङ्कितुमुमानप्रयोगोऽभिप्रेतः,
हेतोर् 'विप्रत्य' इत्यनेन सर्वथा विरुद्धत्वं यद्यभिमतं तदाऽतिवृत्तेष्व-
मत्रास्त्यादीनां सर्वथा विरोधस्यानभ्युपगमेनैकस्मिन्नर्थे सर्वथा
विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वलक्षणहेतोः पश्चात्भूते नयेऽभावात्, कथञ्चिद्
विरुद्धत्वं यद्यभिप्रेतं तदा कथञ्चिदित्युक्तित्वलादिविरुद्धत्वमप्यगतम्,
तथा च कथञ्चिद्विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वमेतत्तद्विप्रत्यप्यप्यस्येपु-
षन्ते, ॥ यत्नेषां विप्रतिपत्तिरिति व्यभिचारित्वमेवोक्तहेतोर् स्यात्,
'नैगमाद्यो नया विप्रतिपत्तिरूपा भेदाग्राहित्याद्' इति शङ्कितु-
मुमानप्रयोगो यद्यभिमतस्तदा क्षायेपशमिकानो मतिज्ञानादीनाम-
ग्राहित्वेऽपि विप्रतिपत्तिरूपवाभावादनैकान्तिकोऽयं हेतुः, एवम-
वमदीदिप्रत्यक्षादिमपि न सम्पूर्णायावशोधकमिति तथाविधप्रत्य-
क्षादेरपि प्रमितिर्नैकत्वस्य समस्तमिति तेन हेतुना विप्रतिपत्तित्वसा-
धनेऽविप्रतिपत्तिरूपं प्रत्यक्षादी व्यभिचारः स्यादित्याशयेनाह-तत्वेति-
सत्येन न त्रैलोक्यत्राप्यत्रमायः, जीवाजीवात्मकत्वेन द्वित्वाध्यवसायः,
द्रव्यगुणपर्यायात्मकत्वेन त्रित्वाध्यवसायः, चतुर्दशानविपद्येन चतु-
ष्ट्वाध्यवसायः, पञ्चास्तिकायावरुद्धत्वेन पञ्चद्रव्य-
प्रकोटोक्तत्वेन षट्त्वाध्यवसायः, इत्येवं दशानावसाध्यवसायानां

अत्र च त्रिभिर्निर्दार्जनैर्विरुद्धधर्मग्राहित्वांशग्राहित्वप्रमि-
तिवैलक्षण्यत्त्वानां विप्रतिपत्तित्वसाधकहेतूनामसिद्धि-
व्यभिचारप्रदर्शनात् इष्टसिद्धिरिति विभावनीयम् ।
स्यादेतत्-एकत्वादिकं न वास्तवसंख्यारूपं किं तु वि-
भिन्नधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वरूपम्, तत्र मिथो न विरुद्धं,
नयविषयीभूतं भेदाभेदादिकं तु विरुद्धमेवेति,

यथा न विप्रतिपत्तिरूपत्वं तथेत्यर्थः । एकेनैव सत्त्वादिनैकत्वाद्यध्य-
यत्वादिनिर्देशेन नयानामपिप्रतिपत्तित्वव्यतिरिक्तसम्भवाग्निदर्शन-
प्रमाभिधानं किमर्थमित्यपेक्षायामाह-अत्र चेति-नत्यादिप्रथमनिर्देश-
नेन विरुद्धधर्मग्राहित्वहेतोरसिद्धिरित्यभिचाप्यदर्शयत्, 'पर्यापयिषु-
द्विवशाद्' इत्यादि द्वितीयनिर्देशेनांशग्राहित्वहेतोर्ध्वमिचाप्यदर्शयत्,
'एकग्राये' इत्यादि तृतीयनिर्देशेन प्रमितिवैलक्षण्यहेतोर्ध्वमिचाप्य-
दर्शनमिति निर्देशनयोद्भावयन् सङ्कलमेवेति । ननु सत्त्वादिना यदे-
कत्वाध्ययरसायादिकं निर्दिशतं तत्र विरोधचर्चैव नास्ति, स्वरसेनै-
कत्वं नाम सत्त्वप्रकारकबुद्धिविषयत्वम्, जीवाजीवात्मकत्वेन द्वित्वं
जीवत्याजीव्यप्रकारकबुद्धिविषयत्वम्, परं नित्यादिकमपि, ॥ ॥
सङ्ख्यारूपमेकत्वादिकं सत्त्वादिनैकत्वाध्ययरसायादीनामसत् इति, तथा
च सङ्ख्यारूपस्यैकत्वादेर्विरोधो न बुद्धिरेषेरित्यतत्वरूपस्येत्येक-
त्वाद्यध्ययरसाया अविरुद्धधर्मत्रियया घञ, नयविषयीभूतं भेदाभेदा-
दिकं ॥ विरुद्धमिति तदध्यवसायप्रकारस्य नयस्य विप्रतिपत्तित्वं
स्यादेष्टेत्याशङ्कते स्यादेदिति । तत्र विभिन्नधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्व-
रूपमेकत्वादिकं च । अनन्तधर्मात्मकं वस्तुनि परकृत्यद्वित्वनित्यादीनां
संख्यारूपाणामेव सत्तां बुद्धिविरोधेणाभिव्यक्तिरेव भरति, अत एवै-
कत्वविषयकतयैकत्वाध्ययरसायो द्वित्वविषयकतया द्वित्वाध्यवसायः,
एवं त्रित्वादिविषयकत्वेन त्रित्वाध्यवसायोऽनुभूयते, अन्यथा सङ्ग-
त्माना मर्ममेकमित्यव्ययरसायः सत्त्वप्रकारकज्ञानविषयत्ववत् सर्वमित्ये-
यरूपेणोद्दिष्टः स्यादिति अपेक्षामेदेनाविरुद्धानामेकत्वादीनामध्य-

मैद्यम्-सतामेवैकत्वादीनां बुद्धिविशेषेणाभिव्यक्तेः, अन्यथा तद्विषयत्वायोगादेकत्र प्रमीयमाणत्वेन चाविरोधात्, तद्वदेव भेदादीनामविरोध इति भावनीयम् । एकैकपक्षोक्तदोषापत्तिस्तु जात्यन्तरत्वाभ्युपगमाच्चिरसनीया । दृष्टा हि वैकल्पपरिहारेण तत्प्रयुक्तायाः परस्परा-

घसायो यथा न विप्रतिपत्तिविषयस्तथा भेदाभेदादीनामभ्यपेक्षामेदेन न विरोध इति तदध्यवसायरूपनयस्यापि न विप्रतिपत्तित्वमिति समाधत्ते-मैरमिति । अन्यथा एकत्वादीनां सत्त्वाभेदेन तद्विषयत्वयोगाद् बुद्धिविशेषविषयत्वासम्भवात् । ननु विरुद्धत्वादेयं न सङ्गधारुणाभेकत्वादीनामेकत्रायमाससम्भव इत्यगत्या बुद्धिविशेषविषयत्वादिकपस्यैवैकत्वादेरभ्यवसायोऽङ्गीकरणीय इत्यत आह-एवेति, ययोर्नैकत्र प्रमीयमाणत्वं तयोरेव विरोध, ययोश्चैकत्र प्रमीयमाणत्वं तयोर्न विरोध इत्येवं विरोधेऽविरोधे च नियमोऽभ्युपेय, एकत्रद्वित्वादि-कञ्चैकत्र निमित्तमेदेन प्रमीयत एवेति प्रमीयमाणत्वेनाविरोधात् सङ्गधारुणाभेदेवैकत्वादीनामुपताभ्यवसायोऽभ्युपेय इति तद्विप्रतिपत्तित्ववश्याविप्रतिपत्तित्वमप्यङ्गीकरणीयमित्याशयः । ननु यस्तुनो विशेषात्मतया भिन्नतयाऽभ्युपगमेऽभेदादिदत्तदोषस्य, सामान्यात्मतयाऽभिन्नतयाऽभ्युपगमे भेदादिदत्तदोषस्य जागरूकत्वाद् भेदाभेदाद्यनेकात्मताभ्यं घस्त्वेष न सम्भवतीति कथं घस्त्वशमेदाद्यव्यवसायितया नयस्य लक्षितत्वसम्भव इत्याह-एवेति । अथवा एकत्र प्रमीयमाणत्वेन चाविरोधाद् इति यदुक्तं तत्रैवं कश्चिदाशङ्कते 'प्रत्येकं यो भवेद् दोषो द्वयोर्भाविष्य न स ।' इति वचनात् प्रत्येकपक्षदोषस्य भेदाभेदोभयपक्षेऽपि सद्भावाद् दोषकलितस्य भेदाभेदोभयस्यैकत्र यद्भान तद्विपर्यय एव न प्रत्येकत्र प्रमीयमाणत्वात्तिद्वयाऽविरोधस्यासम्भव इत्यत आह-एवेति, एकैकपक्षदोषस्यैकान्तोभयपक्षेऽपि सम्प्रयान्तीपान्तोभयात्मकत्वं किन्तु कथञ्चिदुभयात्मकत्वेन जात्यन्तरत्वमेव, तत्र च न प्रत्येकपक्षदोषः । जात्यन्तरे प्रत्येकपक्षदोषनिवृत्ति दृष्टान्तावष्टमेन माययति-एवेति, एतेन नादृष्टचरीय

सुबेधेन जात्यन्तरमाफस्य गुड-शुण्ठीद्रव्यस्य कफ-पित्त-
दोषकारिताया निवृत्तिः । नेयं जात्यन्तरनिमित्ता, किन्तु
मिथो माधुर्य-कटुकत्वोत्कर्ष-हानिप्रयुक्तेति चेत्, न-द्वयो-

कल्पनेति दर्शितम्, 'दृष्टा' इत्यस्य 'निवृत्तिः' इत्यनेनान्वयः । वैकल्येति,
वैकल्यं शुण्ठीद्रव्ये गुडसंयोगाभावात् गुडे शुण्ठीसंयोगाभावश्च,
तत्परिहारो गुड-शुण्ठीद्रव्ययोः संयोगस्तेनेत्यर्थः, अस्य 'निवृत्तिः'
इत्यत्रान्वयः । तत्प्रयुक्ताया वैकल्यप्रयुक्तायाः, अस्य 'कफपित्तप्रतिताया'
इत्यत्रान्वयः, गुडस्य शुण्ठीद्रव्यसंयोगाभावप्रयुक्तायाः कफकारितायाः
शुण्ठीद्रव्यस्य गुडसंयोगाभावप्रयुक्तायाः पित्तकारिताया इत्यर्थः ।
परस्परगुर्वेधेन, अन्योन्यात्यन्तसंयोगेन । परस्परगुर्वेधस्य गुड-शुण्ठी-
संयोगनिपन्नविलक्षणचूर्णगुटिकाद्रव्यस्य, पृथीयं सप्तम्यर्थे, तेन पक्व-
म्भूतद्रव्यविशेषे कफ-पित्तकारित्वाभाव इत्यर्थः । गुड-शुण्ठीद्रव्यस्य
प्राप्त्यन्तरत्यमसहमानः परः शुद्धते-नेत्यस्ति । इयं कफ-पित्तकारिता-
निवृत्तिः, माधुर्योत्कर्षतो गुडे कफकारिता, तत्र शुण्ठीद्रव्यसंयोगे
माधुर्योत्कर्षहानेः कफकारितानिवृत्तिः, एवं कटुकत्वोत्कर्षहानेः शुण्ठी-
द्रव्ये पित्तकारिता, गुडसंयोगे च कटुकत्वोत्कर्षहानेः पित्तकारिता-
निवृत्तिरित्येतायतौषण्तौ गुडशुण्ठीद्रव्यं जात्यन्तरं नाभ्युपेयमिति
न, तदुपपत्तौगम्यत्रापि जात्यन्तरतापन्ने प्रत्येकपक्षदोषपरिहार-
कल्पना भद्रेति शङ्कितुरभिप्रायः । माधुर्य-कटुकत्वयोः परस्परविरोधित्वे
सत्येव कटुकत्वतो माधुर्योत्कर्षदानिर्माधुर्यतः कटुकत्वोत्कर्षहानिर्भे-
दवान्यथा, परस्परविरोधिनोऽक्षतरयलवत्त्वे सति एकतरस्योत्कर्ष-
हानिरपकर्षो वा, एवं च कटुकत्वस्य यत्तद्वत्त्वे कटुकत्वकार्यं
पित्तमुद्रिक्तं स्यात्, माधुर्यस्य यत्तद्वत्त्वे माधुर्यकार्यमुद्रिक्तकफत्वं
भवेत्, तथा कटुकत्वेन माधुर्योत्कर्षदानावपि मन्दमाधुर्यसद्भावात्
तत्कार्यं मन्दकफभावः, एवं माधुर्येण कटुकत्वोत्कर्षदानावपि मन्द-
कटुकत्वस्य सद्भावेन तत्कार्यस्य मन्दपित्तस्य भावः स्यादेव, न च
भवति परस्परनिश्चयेनैकद्रव्यतामुपगतस्य गुडशुण्ठीद्रव्यस्य मन्द-
कफकारित्वं मन्दपित्तकारित्वमपि वेति तद् द्रव्यं जात्यन्तरमेवास्थं
यमिति समाधत्ते-नेति । द्वयोः माधुर्य-कटुकत्वयोः । तन्मन्दतायामपि माधु-

रेकतरयलतत्त्व एवान्यापकर्षसम्भवात्, तन्मन्दतायामपि मन्दगित्तादिदोषापत्तेश्च । एतेनेतरतरप्रवेशादेकतरगुणपरित्यागोऽपि निरस्तः, अन्यतरदोषापत्तेरनुभवबाधात् । अथ समुदितगुड-शुण्ठीद्रव्यं प्रत्येकगुड शुण्ठीभ्यां विभिन्नमेकस्वभावमेव द्रव्यान्तरम्, न तु मिथोऽभिधाय्यावस्थितोभयस्वभावं जात्यन्तरमिति चेत्, न- तस्या द्रव्यान्तरत्वे विलक्षणमाधुर्य-कटुकत्वाननु

य-कटुकत्वमन्दतायामपि । 'एवं' इत्यस्य निरस्त 'इत्यनेमाभ्य' । इतरेतरप्रवेशश्च गुड शुण्ठीद्रव्ययो परस्परानुवेधे गुड शुण्ठीद्रव्ये प्रविशति शुण्ठीद्रव्ये गुडे प्रविशतीत्येवमन्योन्यप्रवेशात् । एकतरगुणपरित्यागः शुडस्य शुण्ठीद्रव्ये प्रवेशे गुडगुणस्य माधुर्यस्य परित्यागः, शुण्ठीद्रव्यस्य गुडे प्रवेशे शुण्ठीद्रव्यगुणस्य कटुकत्वस्य परित्यागः । 'पतेन' इत्यतिविष्टमेव निरासहेतुमुपदर्शयति- अन्यतरदोषापत्तिरिति- माधुर्यगुणपरित्यागे कटुकत्वस्य सद्भावात् तत्कार्यस्य पिच्छोद्रेकस्य कटुकत्वगुणपरित्यागे वा माधुर्यस्य सद्भावात् तत्कार्यस्य कपोद्रेकस्य वा प्रसङ्गादित्यर्थः । अनुभवशक्त्यति-गुड शुण्ठीद्रव्ये माधुर्य कटुकत्व चानुभूयेते इति तादृशानुभवगधादेकतरगुणपरित्यागस्योपगमासम्भव इत्यर्थः । ननु प्रत्येकमिध्रणाजातमुभयस्वभावं जात्यन्तरमिति किमित्युपेयम् ? द्रव्यान्तरमेव तदेकस्वभावमित्येव किं न स्यादिति न तद्वदणान्तकणद् भेदाभेदोभयस्वभावस्य जात्यन्तरस्य बह्वनाभवेति शङ्कते अथेति । समुदितगुड-शुण्ठीद्रव्यस्य द्रव्यान्तरत्वे प्रत्येकगतयोर्माधुर्य-कटुकत्वयोस्त्वदानीमापि मिध्रणप्रयुक्तं यद् विलक्षणत्वं तेनानुभवो ॥ भवेत्, नहि प्रत्येकगुडशुण्ठीद्रव्याभ्यां सर्वेषामिन्ने तण्डुलादिद्रव्ये निरक्षणमाधुर्यकटुकत्वानुभव इति समाधत्तेनेति । तस्मा इति स्थाने तस्य इति पाठो युज्यते, तस्य- समुदितगुड-शुण्ठीद्रव्यस्य । किञ्च, तद् द्रव्यान्तरत्वेवाभ्युपगम्यमानोद्रेकस्य भावमेकस्वभावं वा, अन्ये स्वभावेदाद् भेद एव स्यात्प्रवर्तमानः,

भवप्रसङ्गात्, एकस्वभावत्वे दोषद्वयोपशमाहेतुत्वप्रस-
ङ्गात्, उभयजननैकस्वभावस्य चानेकत्वगर्भत्वेन सर्वै-
कत्वायोगाद् एकया शक्त्योभयकार्यजननेऽतिप्रसङ्गाद्
विभिन्नस्वभावानुभवाच्च । तस्मान्माधुर्य-कटुकत्वयोः पर-
स्परानुपेधनिमित्तमेवोभयदोषनिवर्तकत्वमित्यादरणीयम् ।

आद्ये स्याद्-एकस्वभाव इति-एकस्वभावस्यैकदोषशमहेतुत्वमेव स्याद्
न पित्तकफशमकदोषद्वयोपशमहेतुत्वमिति तदभावप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु
कफशमन-पित्तशमनोभयजनकत्वक्षणेकस्वभावत्वेऽपि तद्व्यवस्थे
दोषद्वयोपशमोपपत्तिः स्यादेवेत्यन आह-उभयेति-कफशमन-पित्त-
शमनोभयेत्यर्थः । अने इत्यगर्भत्वेनेति-उक्तस्वभावो हि कारणत्वपर्य-
वसितः, कारणत्वं च कार्यान्वयवदित्वाकृष्णवच्छेदेन कार्यसमाना-
धिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगितानपच्छेदकधर्मकवरूपं कार्यघटितम्,
कार्यं च प्रकृते कफशमनं पित्तशमनं विभिन्नमिति शब्देदेवोक्तस्व-
भावोऽपि भिन्न एवेति तस्य सर्वैकत्वासम्भवादित्यर्थः । ननु
कारणत्वमतिरिक्तमेव न कार्यघटितम्, कार्यस्यानेकत्वेऽपि चाप-
च्छेदकैक्यान् कारणत्वमेकम्, स्यावच्छेदकमेदे च भिन्नं तद् भवति,
प्रकृते च शुद्धशुण्डीद्रव्यरूपं यदेकं द्रव्यान्तरं तस्योभयकार्यानुकू-
ल्यैक्येव शक्त्योक्तव्यर्थद्वयं प्रति जनकत्वमिति न स्वभावमेव
ह्येत आह-एवेति-कारणवैलक्षण्यप्रयोग्यं हि कार्यवैलक्षण्यं भवति,
कारणस्यावैलक्षण्ये कार्येणऽप्यविलक्षणेनैव भवितव्यम्, एवं च येन
शक्तिमता कारणेन पित्तशमनं जायते तेनैव यदि कफशमनं तदा
कफशमनमपि पित्तशमनं स्यात् पित्तशमनमपि कफशमनं स्यादि-
त्येवमतिप्रसङ्गादित्यर्थः । विभिन्नस्वभावानुभवाच्च समुदिनगुदशुण्डीद्रव्ये
विलक्षणमाधुर्यस्वभावोऽप्यनुभूयते विलक्षणकटुकत्वस्वभावोऽप्यनु-
भूयते इति प्रत्येकगुदशुण्डीद्रव्यस्वभावयोरेव समुदितावस्थार्या
विलक्षणतयाऽनुभवाज्जात्यन्तरमेवास्त्येयम् । उपसंहृति- तस्मादिनि-
विभिन्नस्वभावानुभवादित्यर्थः । ननु प्रत्येकं यतो यो दोषो जायते

ननु जात्यन्तरत्वेऽपि प्रत्येकदोषनिवृत्तिरिति नैकान्तः,
 पृथक् स्निग्धोष्णयोः कफ पित्तविकारित्ववत् समुदित-
 स्निग्धोष्णस्यापि मापस्य तथात्वादिति चेत्, न- मापे
 स्निग्धोष्णत्वयोर्जात्यन्तरात्मकत्वाभावाद्, अन्योऽन्यानु-
 र्धेनेन स्वभावान्तरभावनिबन्धनस्यैव तत्त्वात्, अत्र च
 स्निग्धोष्णत्वयोरुज्जाफले रक्तत्व कृष्णत्वयोरपि स्वण्ड-
 शो वृषापत्याऽवस्थानात्, जात्यन्तरात्मकस्निग्धोष्णत्व-
 ज्जालिनि च दाडिमे श्लेष्म पित्तोभयदोषाकारित्वमिष्ट-
 मेव, "स्निग्धोष्णं दाडिमं रम्यं श्लेष्म पित्ताविरोधि-
 च" । इति वचनादिति सम्प्रदायः ॥

तस्य निवृत्तिः समुदितत्वेन जात्यन्तरभावापन्नाद् भवतीति नास्ति
 नियमः प्रत्येकप्रमाणजनितो वाटशो दोषस्तादृशस्य दोषस्य समु-
 दितस्यमात्रतोऽपि जायमानत्वाद्, यथा पृथक्स्निग्धोष्णकार्ययो-
 र्कफ पित्तयोः समुदितस्निग्धोष्णस्यभावमागतो भाव इति ज्ञात्वा
 स्वरेऽपि भेदाभेदाभक्त्यैव पशुति प्रत्येकपक्षेव दोषः स्यादेवेति
 शङ्कते-न भवति । नैकान्तः न नियमः । तत्र च यत्तदपि पित्तकारित्वात् ।
 यत्र सम्पूर्णव्याप्त्याऽन्योऽन्यानुवेषस्तत्रैव स्वभावान्तरभावनियन्धन
 जात्यन्तरत्वम् । तत्र च प्रत्येकदोषनिवृत्तिः मापे च न सम्पूर्णव्याप्त्या
 स्निग्धोष्णत्वयोर्भावं इति न जात्यन्तरत्वम् । जात्यन्तरत्वाभावादेव
 न तत् प्रत्येकदोषकायमात्रं जात्यन्तरात्मकस्य स्निग्धोष्णत्वभा-
 वाद् दाडिमान् भक्त्यैव श्लेष्मपित्त्यादुर्भावं इति पूर्वोक्तो निय-
 मोऽप्यधिगतः पक्षेति समाधत्ते नति । तत्रापि जात्यन्तरत्वात् । अत्र च
 मापे तु । दाडिमे जात्यन्तरे श्लेष्म पित्तोभयदोषाकारित्वे प्राचा
 नवादिमाह भिन्नगोचरिति । भवतु च जात्यन्तरेऽपि क्वचित् प्रत्येक
 कार्यमात्रं तावताऽपि व्याप्त्या तत्रोभयसमावेशो भवति यथा

यद्यपि जात्यन्तरत्वं न प्रत्येककार्याकारित्वेन नियतं
मेवामेदेन मेदामेदव्यवहारात्, तथापि विभिन्नधर्मयो-
रभिन्न्याप्य समावेश एवोक्तनिदर्शनम्, अन्यत्रोक्तं नृ-
सिद्धनिदर्शनं तु समावेशमात्र एव, तत्र नृत्व-सिंहत्वयो-
रन्यान्यभागावच्छेदेनैव समावेशात् । न च मेदाऽमेदा-

वाङ्मै स्तिग्धोष्णव्योरेवं मेदामेदयोरप्येकत्र व्याप्त्या समावेशः,
समाप्तिपयोश्च तयोः ग्रामाणिकत्वमिति स्वाह्लाद्यभ्युपगमस्य निबु-
ध्यतेत्याह- न्यपीति । कुतो न नियतमित्यपेक्षायामाह-मेदामेदेनेति,
मेदामेदान्मकयस्तुमेत्यर्थः, वस्तुनो मेदात्मकत्वेन मेदव्यवहारः, अमे-
दात्मकत्वेनामेदव्यवहारः, यत एव नैकरमाद् वस्तुनो मेदव्यवहारोऽ-
मेदव्यवहारभ्योपजायते तत एव चोभयात्मकत्वं तस्य व्यवस्थाप्यते,
तथा च प्रत्येकं मेदस्य मेदव्यवहृतिलक्षणं कार्यं तथाऽमेदस्यामेद-
व्यवहृतिलक्षणं कार्यमुभयात्मनो भवतीति जात्यन्तरत्वेऽपि प्रत्येक-
कार्यकारित्वं न स्याद्वदिनोऽनिष्टम्, तथाऽप्येऽपि च प्रत्येकपक्षदोषो
न भवत्येव, जात्यन्तरे मेदपक्षदोषस्यामेदात्मकत्वेनामेदपक्षदोषस्य
मेदात्मकत्वेन समाहितत्वादित्यभिसन्धिः । उक्तनिदर्शनं वाङ्मैवादि-
निर्वादनम् । 'अन्यत्रोक्तम्' इत्युच्यते सम्बन्धः, तथा चान्यत्रोक्तं
नृसिद्धनिदर्शनं त्रित्येयमन्यथा, ग्रन्थास्तरे नृसिंहदृष्टान्तेनानेकान्ता-
न्मकत्वं मेदामेदादीनामेकत्र समावेशोपपादनेन व्यवस्थापितम्,
तत्र यद्यपि नृसिंहो नरात् सिंहाच्च भिन्न एव दृष्ट्यान्तरस्वरूपः,
नयापि भर्तृत्वं सिंहत्वं च यथावच्छेदकमेदेनैकत्र तत्र यतैते तथ्य
मेदामेदाद्यात्मके वस्तुनि मेदामेदादिकमपीत्येतावन्मात्रेण नृसिंहस्य
दृष्टान्तत्वमित्यर्थः । यथा च मेदामेदादेरभिव्याप्त्यैकत्र समावेशो न
नपा नृसिंहे नरत्व-सिंहत्वयोर्भिन्नाभावावच्छेदेनैव तयोः समावेश-
दित्याह-तत्रेति-नृसिंहे इत्यर्थः, तदुक्तम्-

"माने सिंहे नरो माने योऽशो मामद्वयात्मकः ।
तन्ममामं विभागेन नरसिंहे प्रचक्षते" ॥२॥ इति ।

रमणीयम्, मेदस्यास्वाभाविकत्वे संख्यादीनां निरालम्ब-
नत्वाऽऽपातात् । कथं तर्ह्येकत्रैव कदाचिद् 'गुरु' इत्येक-

शावादीनां घटशरावाशा विभिन्नाः सञ्ज्ञा इति संज्ञामेद्- मृत्वञ्चा
स्यादिमत्त्वं मृदो लक्षणम्, कम्पुग्रीवादिमत्त्वं घटस्य लक्षणम्,
शरास्य विलक्षणसंस्थानवत्त्वमित्येव लक्षणमेद्, एवं मृद कार्य-
मन्वद्, अन्वद्य घटादेर्जलाहरणादिवमिति कार्यमेद्, इत्युपदर्शित
विशा संख्या-संज्ञा-लक्षण-कार्यमेदात् पुनर्द्रव्य पर्याययोरस्वाभाविक
औपचिको मेद् इत्यर्थः । यदि द्रव्य पर्याययोर्मेदो न वस्तुतः समस्ति
तथा सति पर्यायो द्रव्यस्वरूपसन्निविष्ट एवेति मृदो यदा न द्वित्वा-
द्विषह्युपायोगस्तदा घटादेरपि तदतिरिक्तस्याभात्यान् द्वित्वादिस
ह्युपायोग इति न सङ्ख्याभेदो व्यवतिष्ठते, एवं द्रव्यमिन्नस्य पर्या
यस्याभावात् संज्ञामेदोऽपि कस्य ? एव द्रव्य पर्याययोरन्ये द्रव्या-
दुत्तिलक्षणं कथं पर्यायस्य स्यादिति लक्षणमेदोऽपि दुरुपपाद्,
एवं यदेव मृत् तदेव यदि घटादि तदा मृद्द्रव्यकार्यमिन्न कार्य
कथं नाम घटादेर्मैवेति सङ्ख्यादिमेदादिति वक्तुमशक्यमित्याह-
मेदस्तेन । ननु मेदामेदालुमाऽपि यदि वास्तविकान्तेषां चैवकमे-
देनैकत्र तिष्ठतस्तर्हि अभेदनिवन्धनमेकत्र भेदनिवन्धनं बहुत्वमन्ये-
कत्र वास्तविकमेव वाच्यम्, तदर्थमुपादायैकवचनं बहुवचनं च,
न तु यौर्ध्वं बहुत्वमेकत्र या, तथा चैकप्राचन्दैवकमेदानुपलक्षणे
एकत्वस्य वस्तुभूतस्यानुभवाद्भवेऽपि बहुत्वस्य वस्तुभूतस्यानु
भवानारोहात् कथमेकवचन-बहुवचनयोर्यस्तुभूतस्वार्थकयोरेकत्रार्थ
प्रयोग इत्यच्चापयित्पुरपविशेषादिवमुद्दिष्टाऽयं गुरुरिति इमे गुरु
इति काश्चित्कप्रयोग उपपादनीयो वस्तुभूतमेदामेदाद्यभ्युपगन्त
मिरित्याशयेन पृच्छति-वचमिति । एकस्या अपि देवदत्ताद्यात्मक
गुरुयस्तेन्द्रव्यस्योद्भूतत्वेन विवक्षणे द्रव्यसमनैकत्वमिति गुरु-
मित्येकवचनम्, तत्र सतामपि पर्यायाणामनुद्भूतत्वैव त्रिश
णाद्य तदप्रयुक्तवदुत्वबोधकं बहुवचनम्, तस्या एव व्यक्तेः पर्याया-
णामुद्भूततया विवक्षणे सतोऽपि द्रव्यस्यानुद्भूतत्वैव विवक्षणे

यचनम्, कदाचिच्च 'शुखः' इति बहुवचनम्? उच्यते-द्रव्य-
पर्यायपर्ययाक्रममुद्भूतऽनुद्भूतत्वविवक्षणाच्छब्दव्याया-
नुसरणात् । यदा तृतीयोरप्युद्भूतत्वं विवक्ष्यते, तदा भवतु

पर्यायात्मना बहुत्वमिति शुख इति बहुवचनम् । शाब्दयोधे विव-
क्षाविशेषलक्षणतापर्ययानस्य कारणत्वेन विवक्षाविशेषापेक्षणास्य
शाब्दमर्पादप्राप्तावश्यकत्वादित्याशयेनोच्यते-उच्यते इति । अत्र नम
मिति-शुखतीक्ष्णयोधे द्रव्यस्योद्भूतत्वविवक्षणात् पर्यायस्यानुद्भू-
तत्वविवक्षणात्, शुखतयुक्तयोधे पर्यायस्योद्भूतत्वविवक्षणात्
द्रव्यस्यानुद्भूतत्वविवक्षणादित्यर्थः ।

शान्दव्यायानुसरणमिति-प्रत्ययार्थगतैकत्वविवक्षायामेकत्वयोधकमे-
कवचनं प्रत्ययमगत्वविवक्षया बहुत्वयोधकः बहुवचनमित्यर्थ-
विवक्षानुसारेण चाद्वययोगो भवतीति शब्दव्यायस्तदनुसरणादि
त्यर्थः । यदि विवक्षानुरोधेवैकवचनं बहुवचनमिति तदा द्वैतता-
त्मकगुरुत्वनन्तर्द्रव्योद्भूतत्वविवक्षामप्युक्तैकत्वविवक्षयाः पर्यायो-
द्भूतत्वविवक्षामप्युक्तं बहुत्वविवक्षयाश्च भावे एकत्वयोधनायैकवचनं
बहुत्वयोधनाय च बहुवचनमपि प्रयोक्तव्यमिति चेत्, एकमात्रं
पदादिपदैकमिति, तद्वद्वेदं न द्वितीयमिति तस्मिन्नेवैकवच-
नप्राधान्यमिति चेत्, वेदश्च शब्देनाप्युच्यते तस्मिन्नेवैकवचनगुरु-
शब्देनाप्युच्यते इति द्वैतताप्रत्ययप्रयुज्यभावैकवचनविमलस्यैकत्व
गुरुदोषप्रयुक्तमानगुरुत्वविमलस्यैकत्व बहुत्वो-
भययोधो विवक्षार्थविवक्षानुसरणो न स्यादिति तस्मिन्नेवैकवच-
नेनाऽऽहु यदा इति । उच्यते, द्रव्य पर्याययोः । अस्तु धर्मात्मके घटुनि
द्रव्यात्मनैकवचस्य पर्यायात्मना बहुत्वस्य सम्भवे एकतया लोकत्रय-
द्विमतोऽपि भट्टादौ द्रव्योद्भूतत्वप्रयुक्तैकत्वविदस्यैकवचनप्र-
योगस्येव पर्यायोद्भूतत्वप्रयुक्तबहुत्वविवक्षया बहुवचनप्रयोगोऽपि
स्यात्, यत्र निपतगुरुत्वान्ताऽप्युद्भूतत्वादिपदानामपि प्रकृत्यर्थ-
गतेष्वप्यप्यर्थैकवचनान्तप्रयोगोऽपि स्यात्, तथैकमनुपपन्नो-

‘देवदत्तो गुरवः’ । नन्वेवं पर्यायनयोद्भूतत्वप्रयुक्तविवक्ष-
 नैकत्रापि घटे ‘घटाः’ इति प्रयोगापत्तिः, द्रव्यनयोद्भूतत्व-
 प्रयुक्तैकत्वविवक्षाया च ‘आपो दाराः’ इत्यादावप्येकवच-
 नापत्तिः, उभयविवक्षया च ‘मनुष्यो गच्छन्ति’ इत्यादि-
 प्रयोगापत्तिः । एकत्वधर्मिणावच्छेदकवहुत्वप्रकारकप्रत्यये
 इच्छाया हेतुत्वेऽपि ‘नकत्र द्वयम्’ इति न्यायेनैकत्ववहुत्व-
 बोधस्याप्रत्यूहत्वात् । एतादृशाशब्दासाधुत्वात् । आप-
 तप इति चेत्, तथापि साधुत्वमन्त्या जायमानेहण-

नैकत्ववहुत्वयोरस्तद्विशेषा सम्भवे देवदत्तो गुरव इति यन्मनुष्यो
 गच्छन्तीति प्रयोगः प्रसज्येतेति विषयैक्यवचनान्तरिप्रयोगोपपा-
 दनं स्यादिति नो यदुल्लेख्यरहितविद्वद्वाङ्मयवहापवादकं स्यादि-
 त्याशङ्कते-नन्वेवमिति । ननु मनुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगापत्तिर्न सम्भ-
 द्यति तर्हि कदापि विशिष्टे मनुष्ये गमनानुपूर्वतमानकालीनकृतिमस्य-
 चतुर्वयोर्योऽधिस्पर्शान्मुपगमनीयतया तत्रैकत्वस्य बहुत्वपिच्छस्य
 धर्मितावच्छेदकतया भानस्यावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्य स्वयितोधिधर्मि-
 तावच्छेदकत्वप्रकारज्ञानरूपतयाऽऽहार्यत्वेन प्रत्यक्षस्पर्शाहार्यस्येच्छा-
 जन्मतया सम्भवेन शब्दयोधस्याहार्यस्यानभ्युपगमादित्यत आह-
 एवमेति । एकमेति-एकत्वविशिष्टमनुष्ये गमनकर्तृत्व-यदुपययोर्मानमि-
 त्येव नाभ्युपेयते येनाहार्यत्वाच्छब्दबोधस्याहार्यस्यानभ्युपगमान्म-
 नुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगापत्तिर्न भवेत्, किन्तु मनुष्यत्वविशिष्टे
 धर्मिणि विविधप्रत्ययैक्यैकत्वस्याप्यातयदुक्त्वनार्यस्य बहुत्वस्यैकत्र-
 ण्यमिति न्यायेन भानमित्येवाभ्युपेयने, तथाविवक्ष्य शब्दयोधस्या-
 नाहार्यस्य सम्भवेन तत्फलबोस्तप्रयोगापत्तेः सम्भवादित्यर्थः । अत्र
 भाज्यमाना समाधानमुपन्यस्य निरस्करोति-एवाशेति-एदा इत्यादी-
 त्यर्थः । तथापि शब्दासाधुत्वेऽपि । इत्याजमेति-घटव्यक्तिविशेषक-
 चतुर्वप्रकारकज्ञान-जलादिविशेष्यैकत्वप्रकारकज्ञान-मनुष्यविशेष्यै-

ज्ञानप्रामाण्यापत्तिरिति चेत्, अत्र वदन्ति-नयविवक्षायां
यद्धर्मप्रकारेणैकत्वं बहुत्वविषयत्वम्, तज्जन्यशब्दबोधेऽपि
तद्धर्मप्रकारेणैवेति नोक्तदोषः। घट एव रूपादय इति

कस्त्वदुत्त्वप्रकारकतानेत्यर्थः। 'नन्वेवम्' इत्यादिशब्दाप्रतिविधानमुप
दर्शयति-अत्र घटतीत्यादिना। अत्र उक्ताऽऽशङ्क्याम्। यदा त स्याद्वा
निष्णाता अभिद्वयति। नयविवक्षा द्रव्याधिक-पर्यायाधिकनयानुरो
धिद्रव्योद्भूतत्वं पर्यायोद्भूतत्वप्रयुक्ततद्घटत्वमक-यत्किमतद्घटत्वा
वच्छेद्यैवात्र तत्तदनेकरथाप्यात्मकत्वावच्छेद्यबहुत्वप्रतिपक्षायाम्। यद्धर्म
प्रकारेणैकत्वं न वनिपत्तत्वं तद्वद्वर्मप्रकारेणैकत्वविषयत्वं तत्पर्यायत्वप्रकारेण
बहुत्वविषयत्वम्। तज्जन्यशब्दबोधेऽपि तथायिद्यविवक्षाजन्यशब्दयो
धेऽपि। तद्धर्मप्रकारेणैक तद्वद्वर्मप्रकारेणैकत्वविषयत्वं तत्पर्यायत्वप्रका
रेणैव बहुत्वविषयत्वं वा। इति एतन्मन्युषामे सति। नोक्तदोष एकत्र
घटे घटा इति प्रयोगापत्तिः, अणुवाराऽऽदिशब्दानामेकवचनगत
प्रयोगापत्तिः, मनुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगापत्तिश्च न भवति। यथा
चोक्तदोषो न सम्भवति तथाऽग्रे व्यस्तीकरिष्यति, पूर्वं द्रव्याधिक
विवक्षया कीदृश प्रयोग कीदृशश्च शब्दबोधः, पर्यायाधिकविव
क्षया कीदृश प्रयोग कीदृशश्च शब्दबोध इत्येव तावद् दर्शयति-
य एवेति यत्र कुत्रापि वाक्ये घटशब्दो य प्रयुज्यते स द्रव्याधी
देशाद् घटा मन्त्रघट प्रयुज्यते, द्रव्यतयै रूपादय पद्याया घट
मय न तु तद्विना इति तदुनुरोधिविवक्षाऽपि रूपादिपर्यायाणां
घटा मन्तामुररीदृशैव प्रवर्तत इति तया रूपादीनां घटस्त्वभाव एव
प्रविष्टत्वाद् द्रव्यामतयै घटस्य शब्दबोधात्, पद्यायाद्यादेशाद्
घटद्वस्तु रूपादिसमुदाय एव प्रयुज्यते रूपादिपद्यायाणामेव घट
शब्दाभिधेयत्वादिति घटो रूपादय एवेति पद्यायार्यविवक्षया घटस्य
रूपादिस्त्वभाव एव प्रविष्टत्वाद् रूपादिस्त्वमात्रतयै घटस्य शब्द
बोधात्, तथा च द्रव्यामतया घटव्यन्तिबोधे तद्वपुष घटस्यैक
त्वादेव तेन तस्य बोधः पर्यायतया तद्बोधे च पद्यायरूपस्य बहुत्वाद्

द्रव्यार्थिकविवक्षया तथैव शब्दबोधात्, घटो रूपादय
एवेति पर्यायार्थविवक्षया च तथैव शब्दबोधात् । यदा तु
द्रव्य-पर्यायनययोरेकत्व-बहुत्वाभ्यां नोद्देशो नचा विधा-
मम्, किन्तु तदुपरागेण सत्त्वाद्येव प्रतिपिपादयिषितम्,
तदा ताभ्यां 'घटोऽस्मि', 'रूपादयः सन्ति' इत्येवामिलापः ।
यदा तु भयगोचरयोर्धर्म-धर्मिभावेन प्रतिपिपादयिषा, तदा

बहुत्वेन तद्वोच इति घट एव इत्यत्रैवकारेण घटस्य प्राधान्यं ज्ञायते,
घटो रूपादय एव इत्यत्रैवकारेण रूपादीनां प्राधान्यं ज्ञायते, परं
च घटस्य प्राधान्ये तद्वैकल्यमेव वियक्षितमेकवचनेनोपस्थाप्यत
इत्येकन्यबोधः । रूपादीनां प्राधान्ये तद्वैकल्यमेव वियक्षित बहु-
वचनेनोपस्थाप्यत इति बहुवचनबोध इत्याशयः । एकत्व बहुव्यादीनां
कदाचिन्म भवत्यपि बोध इत्यावेदयति-यदा त्विति । नोद्देश-परत्वं
बहुत्वं बोधेऽस्मत्तावच्छेदकीकृत्य न किमपि धर्मान्तरं विधीयते । नचा
विधान धर्मान्तरमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य तद्विशिष्टेनैकत्वस्य बहुत्वस्य
चा विधानम् । तदुपरागेण तद्वैकल्यभावेन, एकत्वादयो वस्तुनि विद्यन्ते,
एकवचनमादिविभक्तिविभक्तिमिमेका केवलप्रकृतेरप्रयोक्तव्यत्वान्मार्था
बोध्यत इति विभक्तिप्रयोगस्यावश्यकत्वे सार्थकत्वे सति निरर्थक-
त्वस्याऽऽप्याप्यतयाऽर्थोऽपि तस्या भासत एव परं न तत्र नयतात्प-
र्यमित्यादिद्विगुणं 'तदुपरागेण' इत्युक्तम् । 'वचनो' इत्येवकारेणैक-
त्वादेः प्रतिपिपादयिषितत्वव्यवच्छेदः । ताभ्यां द्रव्य-पर्यायनयाभ्याम्,
द्रव्यनयस्यापि सत्त्वमेव घटे प्रतिपिपादयिषितं न रूपादीनां तमा-
न्तर्भावः, पर्यायनयस्यापि सत्त्वमेव पर्याये प्रतिपिपादयिषितं न ॥
द्रव्यस्य पर्यायस्वरूप एव सन्नियोजः, अत एव ऐक्यबहुवचनयो-
रविवक्षा, अर्थस्याभावात् न तु तद्वैकल्यमित्याशयः । उभयगोचरौ-द्रव्य-
पर्यायनय विषययोर्घट रूपाद्योः । धर्म-धर्मिभावेन रूपादेर्धर्मभावेन घटस्य
धर्मिभावेन, इत्थं च द्रव्यार्थिकविवक्षया घट एव रूपादय इति,
पर्यायार्थिकविवक्षया घटो रूपादय एवेति, द्रव्यार्थिकनयेन द्रव्ये

घटस्य रूपादय इत्येवाभिलापः । अवच्छेदकविनिर्माणेनै-
कत्र बहुत्वं त्वनुशासनोपग्रहेणैव नयः प्रकाशयतीति नै-
कघटादौ 'घटाः' इत्यादिप्रयोगापत्तिः । साधुत्ववान्स्या
जायमानज्ञाने च विषयाबाधरूपप्रामाण्यसन्नेऽपि स्वा-
वच्छेदकधर्मावधारणेन स्व-परव्ययसायित्वलक्षणं न

सत्यस्य पर्यायार्थिकनयेन पर्याये सत्यस्य विवक्षया तु घटोऽस्ति,
रूपादयः सन्तीति, धर्म-धर्मिभावेन विवक्षया घटस्य रूपादय इत्ये-
वमभीष्टाः प्रयोगा भाविताः । इदानीं यन्पर्यमयं विचार उपरिहित-
स्त्वमधिपृत्वाऽऽह-अवच्छेदकंति-एवं घटमुद्दिश्य घटा इति प्रयोगस्त-
दोपपद्येत द्रव्यान्वैकस्यपि पर्यायात्मना बहुत्वमिति कथ्येति पर्या-
यात्मत्वं बहुद्वत्वापच्छेदकं तदभिलापकस्यापि तत्प्रयोगघटकार्ये,
अथवा "वाचा पुंसि च भूम्येव" इति यथाऽनुशासने तदीकघटवा-
चकस्यापि घटशब्दस्य बहुवचनास्तत्पानुशासने भवेत्, अवच्छेद-
कविनिर्माणेऽनुशासनाभावे वैकत्रैकत्वप्रतिपादकैकवचनप्रयोगस्यैव
स्वरसतः प्राप्तवाद् बहुवचनप्रागकृत्यभावात् न घटा इति प्रयो-
गापत्तिः, अत्र-वास्तुद्वन्द्वानां निपतवचनानुशासनसंसादेकत्वेऽपि
बहुवचनस्यैव प्राप्तेर्नैकवचनापत्तिः, एकस्मिन् अनुपदे पर्यायार्थतो
बहुत्वस्य सद्भावेऽपि तदवच्छेदकावबोधकवचनसंतिवेशामावादानु-
शासनाभावात् न अनुप्यो गच्छन्तीति प्रयोगः । ननु भवतु एकत्र
घटे घटा इति प्रयोगस्थासाधुत्वं परं तत्र पर्यायार्थिकनवादेशाद्
बहुत्वस्य भावेन घटविशेषकबहुत्वप्रकाशकज्ञानस्य विषयाबाधतः
प्रामाण्यं स्यादित्यत आह-साधुत्वान्वेति-यत्र प्रामाणिकानां साधु-
त्वाभावेनिधायनद्वाराण्यं प्रामाणिकेन प्रयुज्यते, प्रयुज्यमानमपि वा
प्राप्त्यममाधुत्यग्रप्रयुक्तानां तत्कल्पजावयिष्यीकृतं न स्वविषयीभूते-
ऽपि पर्यायज्ञानमावातुमलम्, यत्र पुनः साधुत्वज्ञानं तत् प्रामाण्यकम-
प्रमात्मकं वा भवतु तत्सद्वृत्ताद् वाक्याच्छाश्वतो जायत एव,
मृतेन साधुत्वच्छान्त्य तत्सद्वृत्ताद् वाक्याच्चायमाने प्राप्ते विषया-

प्रामाण्यम् । घटस्य रूपादय इत्येकदेवकवचन-बहुवचन-
प्रयोगः, अत एव शबलरूपत्वे कथमेकतरप्रतिपत्तिरिति
परास्तम् । सुन्निकर्ष-विप्रकर्षादिबशाद् यथाक्षयौपशमं

यावत्क्षणप्रामाण्यसत्त्वेऽपि घटे बहुत्वस्य यद्रूपादिसमुद्भूतस्वरूप-
त्वलक्षणमवच्छेदकं तस्य घटा इत्येतावन्मात्रप्रयोगेऽनवधृतत्वेन तद्-
वच्छेद्यबहुत्वस्यान्यनवधृतत्वेन स्वपरव्ययसायित्वलक्षणं प्रामाण्यं
यत् स्यादावसिद्धान्तिनं तत् तत्र न स्यादेवेत्यर्थः । यद्यप्येतावन्म-
ण्यस्य बहुत्वावच्छेदकत्वमवहितत्वं तत्रावच्छेदकलक्षणनिमित्तमेतत्
एकैकैकत्वबहुत्वप्रतीत्यर्थं तदाह्वयतः सम्प्रदेन तद्व्यवहृत्यैकवचन-
बहुवचनप्रयोगोऽप्युपपद्यते एवेत्याह-परस्येति-अथ घटात्मकद्रव्य-
सम्पन्निभूतमा कृपाद्यः पर्यायाः प्रतीयन्ते, द्रव्य पर्याययोश्च कथञ्चित्
तावत्तत्त्वलक्षणाधिप्यभावात् एतत् सम्प्रत्योऽवभासत इति द्रव्यपर्या-
योमयामकं वस्येतद्वाक्येन प्रतीयते तत्र वस्तुनि घटत्वलक्षणा-
वच्छेदेनैकत्वप्रतिपत्तये घटस्येत्येकवचनं रूपाद्यनुगतपर्यायत्वान्च्छेदेन
बहुत्वमपि पक्षे रूपाद्य इति बहुवचनमित्येकवस्तुगततत्त्वैक-बहुत्वयोः
प्रतिनियतावच्छेदकावच्छेदेन बोधकपारम्यघटकत्वैकवचन-बहुवचन-
प्रयोग उपपत्ता इत्यर्थः । अथ एष प्रतिनियतनिमित्तावच्छेदेनैकत्र
धर्मिणि विद्यमानैकधर्मप्रतिपत्तेरुपपन्नत्वादेव, वास्य 'परत्वात्' इत्यनेन
सम्बन्धः अवच्छेदकत्वे वस्तुनोऽनेकधर्मात्मकत्वाच्चिरस्वरूपत्वे । कथं
केन प्रकारेण, तादृशप्रकारमुपदर्शयितुमशक्यत्वात् कथञ्चिदित्या-
द्येषः । एतदप्रतिपत्ति प्रतिनियतैकधर्मण वस्तुप्रतिपत्तिः । स्वस्य-
निमित्तलक्षणप्रतिनियतान्च्छेदेनैकधर्मप्रतिपत्तिः सुशब्देत्यभि-
न्यानेन अथ भवेति निर्दिष्टमेव हेतुमुपदर्शयति-नामिमेति-
यद्यप्यनन्तधर्मात्मके वस्तुनि सर्वेऽपि तत्रत्यधर्माः कथञ्चित्तादात्म्य-
लक्षणतन्निर्गम्यन्त एव, तथापि यस्य धर्मस्य यदेष्टसाधनता-
वच्छेदकतया प्रतिगन्धानं तदा तस्य बुद्धिरव्यव्याप्तं सन्निरुप्यत्वम्,
यस्य च धर्मस्य सन्नोऽप्यभिमतकार्ये नोपयोगस्तदा तस्य बुद्धिरव्यव्या-

द्रव्य-पर्यायप्रधानभावेनाप्रधानगुणभूतेऽपि वस्तुनि सत्त्व-
घटत्वादिप्रतिपक्षेः, तदिदमुक्तम्—“अपितानर्पितसिद्धेः”

भाषाद् विप्रकृष्टतेत्येवं सन्निकर्ष-विप्रकर्षादिवशादित्यर्थः, आदिपदात्
प्रकरणादेः परिग्रहः । ननु योपशम इव्यपर्यायाद्यमिलितप्रतिनिधत्त-
धर्मविषयकज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमानतिक्रमेण । इत्य-पर्यायप्रधानभावेन
प्राधान्येन द्रव्यविषयकज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमे सति द्रव्यप्रधान-
भावेन, प्राधान्येन पर्यायविषयकज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमे सति
पर्यायप्रधानभावेन, अस्य ‘निरूपणादिप्रतिपक्षे’ इत्यत्रान्वयः । अत्रधान-
गुणभूतेऽपि वस्तुनिति-यत्र च धर्मद्वयमध्ये एकस्य गुणभावस्तत्रा-
परस्य प्राधान्यम्, प्राधान्य-गौणयोरेकस्यापेक्षया व्यवस्थितेः,
वस्तुनि तु तमेऽपि धर्मा वस्तुस्थित्या समकक्षा पदेति न तत्रैकस्य
गुणभावोऽपरस्य प्रधानभावे इत्यतस्तथाभूतधर्मात्मकवस्तुव्यवधान-
गुणभूतमेवेति तथेत्यर्थः । उक्तार्थं तत्प्राप्तसम्भतिं दर्शयति-तदिद-
मुक्तमिति । अपितानर्पितसिद्धेरिति-पक्षस्य सूत्रं वृत्तौ व्याख्यातम्,
यथा—“अनेकधर्मा धर्मा, तत्र प्रयोजनवशात् कदाचिन् कश्चिद् धर्मो
यपनेनाप्यते विवक्ष्यते, सन्नपि च कश्चिन्न विवक्ष्यते प्रयोजना-
भावात्, न पुनः स धर्मो विवक्षितधर्ममात्र एव, इत्यतः सत्पराव-
विषयत्वात् तदुत्पादादि, स्थिर्यशुचिवशत्वात् नित्यम्, असद्व्युत्पा-
दाद्यनित्यं च, सत्तास्तत्त्वविशिष्टग्रहणात् सर्वत्र वस्तुना” इत्यादि,
अनेन व्याख्यानेनेत्यमर्गाप्यवसितिः-यत्तद्विशेषा स धर्मोऽपि, त-
तेनापितेनाऽनर्पितस्याविवक्षितस्य सिद्धिः, यस्य धर्मस्य विवक्षा
तस्य साक्षादुपात्तत्वात् साक्षादेव तद्ग्रहणमिति तस्य प्रधान-
भावेन सिद्धिः, ■ च धर्मा नानर्पितधर्मविकलः सम्भवतीति अन-
र्पितधर्मविशिष्ट पर्यायधर्म इति तत्सिद्धिर्गुणभावेनानर्पितमपि
ग्रहात्वेत्यनेन कान्तवस्तुसिद्धिरित्युक्तमुक्तत्वात्परम् । एतद्ग्रन्थद्वि-
रचितरिबन्धुलोकोः सम्मान्यते, पर्यायदर्शी स नास्माकः दृष्ट-
पथमयतरानि, तत्र चानेकान्ततरान्यवस्थिविरायेदिना, तद्वर्गं

[तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० ३१] इति, अधिकं त्रिसूच्यालोके ।
 द्वौ भूतमेदौ-द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । तत्र 'द्रव्यमात्र-
 ग्राही नयो द्रव्यार्थिकः', अयं हि द्रव्यमेव तात्त्विकमभ्यु-
 पैति, उत्पाद-विनाशौ पुनरतात्त्विकौ, आविर्भाव-तिरो-
 भायमात्रत्वात् । 'पर्यायमात्रग्राही पर्यायार्थिकः', अयं

निवासूक्तं प्रत्याह-अधिकं त्रिसूच्यालोके इति । इत्थं व्यवस्थितेऽनेकान्त-
 तत्त्वे प्रमाणविषये तदंशस्य द्रव्यस्य पर्यायस्य वा ग्राही भवति नय
 इति व्यवस्थितम् । तं विभजते-हादित्यादिना-द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिक-
 'मेदेन नयो द्विविध इत्यर्थः । गृहमेदं किमुक्त्या नैगमसङ्ग्रहाद्यो-
 नयमेदः नयऽप्यनयोरेवान्तर्भवन्तीति दृष्टितम् । तत्र द्रव्यार्थिक-
 पर्यायार्थिकयोर्मध्ये । द्रव्यमात्रग्राही नय इति लक्ष्यम्, द्रव्यार्थिक इति
 लक्ष्यम्, यो नयो द्रव्यं गृह्णाति स पर्यायं न गृह्णात्येवेति 'द्रव्य-
 ग्राही' इत्युक्त्यापि सामञ्जस्ये माश्रयं स्वरूपावगतयं पथं नाति-
 ध्याज्यादिव्ययच्छित्तये, 'नयः' इत्युपादानादेव प्रमाणेऽतिव्याप्ति-
 निरासादिति बोध्यम् । द्रव्यमात्रग्राहित्वमेव द्रव्यार्थिकस्योपपादयति
 अयं हीति-हि घतः, अयं द्रव्यार्थिकनयः । शब्देन स्थैर्यमेव, उत्पाद-
 व्ययध्रौव्यात्मकं वस्तु स्यादादिसिद्धान्तितम्, तत्र द्रव्यार्थिकनयो
 ध्रौव्यमेव आस्त्रविकमभ्युपतीत्यर्थः । यद्युत्पादविनाशाद्येतन्नये न
 तात्त्विकौ तर्हि घटाद्युत्पादनाय भूदण्डव्यञ्जीवरादिनामग्रीतम्पादने
 घटादिविनाशाय घटाद्युपरि मुद्गरादिनिपातनमकिञ्चित्कस्मैव स्या-
 दित्यत आह-आविर्भावतिरोभावनाशेति-घटादीनां भूदद्रव्याद्यात्मनां
 सर्वदा सत्यमेव, न तु पूर्वमभूत्वा भवनमुत्पाद पतनप्रये, किन्तु पूर्वं
 भूदात्मना सत पथ घटादेर्भूदण्डादिसामग्रीत आविर्भावः । स पथा-
 योत्पादः, पथं मुद्गरपातानन्तरे न सर्वथाऽभावलक्षणविनाशो घटादेः
 किन्तु तिरोभाव एव, तत्रैव च विनाशश्च व्ययसारमाकलयम्, तिरो-
 भाव एव च विनाशः, इत्थं योत्पादक्रमामग्रीत आविर्भावमात्रस्य

सुत्पाद-विनाशपर्यायमात्राभ्युपगमप्रवणः, द्रव्यं तु सजातीयक्षेत्रपरम्परातिरिक्तं न मन्यते, तत एव प्रत्यभिज्ञा-सुत्पत्तेः । न चैवमितरांशप्रतिक्षेपित्वाद् दुर्नयत्वम्, तत्प्रतिक्षेपस्य प्राधान्यमात्र एवोपयोगात्, एतद्विषयविस्तरस्तु नात्राभिधीयते ग्रन्थान्तरप्रसङ्गात् ।

विनाशसामग्रीतस्तिरोभावमात्रस्य नोत्पादविनाशौ वास्तविकावित्यर्थः । पर्यायवन्नर्हति लक्षणं पर्यायार्थक इति लक्ष्यम्, वस्तुमाहिणः प्रमाणस्य वस्तुवत्प्राहित्वमपीति तत्रातिव्यातिधारणाप मात्रपदम्, लक्षणभागे 'नयः' इत्युक्ती च तत एव च प्रमाणातिव्यातिधारणे मात्रपदं स्वरूपोपरुद्धकत्रापक्रमेणेति बोध्यम् । एतन्नयस्य पर्यायमानप्राहित्वं भाषयति-अयं होति हि यतः, अयं पर्यायार्थिकः । अन्यस्य ध्रौव्यलक्षणद्रव्यानभ्युपगन्तुश्चे ध्रौव्याद्यगादिप्रतीतेः कथमुपपत्तिरित्यत आह-अयं स्थिति प्रतिक्षणमन्यदन्यदेव वस्तु भवति, सौयसादस्याश्च पूर्वापरक्षणयोर्भेदो नावभासते, भेदानवभासनद्वयसजातीयक्षेत्रपरम्परैव पूर्वापरभेदेनानध्यवसिता स्थिरमिव प्रतीयते-इतः सैव ध्रौव्यं न तु तद्व्यतिरेकं द्रव्यमेक वस्तुभूतं समस्तीत्येवं पर्यायार्थिकमयो मन्यते, सजातीयक्षेत्रपरम्परातिरिक्तं द्रव्यं न मन्यते इत्येतावता सजातीयक्षेत्रपरम्परारूपं द्रव्यं मन्यत इत्यायासमेवेति शोध्यम् । एत एव-सजातीयक्षेत्रपरम्परालक्षणद्रव्यरूपविषयादेव । प्रत्यभिज्ञाश्रुते-सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञादिसम्भवात्, गादिपदाद् यन्व-मोक्षव्ययस्यादेरुपग्रहः । ननु द्रव्याधिकनयो यत्तत्त्वाद्-व्ययी तात्त्विको नाभ्युपगच्छति, पर्यायार्थिकश्च ध्रौव्यमितीतरांशप्रतिक्षेपित्वविक्षेपणस्थोपात्तस्यामात्रप्रत्यक्षणाशान्तत्वमपि न न्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षेपति-न च नि-‘द्रव्यमानप्रादी’ इत्यस्य प्राधान्येन द्रव्यमानप्रादीत्यर्थः, तथा च द्रव्याधिकमव प्राधान्येन द्रव्यमेवाभिमान्यत इत्यतः प्राधान्यमेव पर्यायि नाभ्युपैति मोजतया तु

आवस्य चत्वारो भेदाः—“नैगमः, सङ्ग्रहः, व्यवहारः, कञ्जसूत्रश्च” इति जिनभद्रगणेशभाष्यमणप्रभृतयः । कञ्जसूत्रो यदि द्रव्यं नाभ्युपेयात् तदा “उज्जुसुअस्स एगे अणुवउत्ते एगं दग्धावस्सयं पुहत्तं जेच्छइ” इति सूत्रं विरुध्यते ।

“कञ्जसूत्रवर्जास्त्रय एवं द्रव्याधिकभेदाः” इति तु चादिनः सिद्धसेनस्य मतम् । अतीताऽनागत-परकीयभेद-

पर्यायमपि स्वीकरोतीति नैतरांशप्रतिज्ञापित्वमस्य । पर्यायाधिकेऽर्थात्त्याह—तत्प्रतिज्ञोपपेति—इतरांशप्रतिज्ञेपस्थेत्यर्थः । ग्रन्थान्तरे पक्ष-विषयविचारो विस्तरतः, अत्रापि मथाविचारे ग्रन्थान्तरस्यैवं प्रसङ्गानुप्रसङ्गतो निर्मितिः कृता भवेदिति ग्रन्थान्तरसाध्ये विस्तृत-विचारे नापासो विधीयत इत्याह—एतद्विपरिवर्तिरिति । अत्र नव-रहस्याभिधेऽस्मिन् ग्रन्थे । ‘नार्मिणीयत्वे’ इत्युक्त्यापि निर्वाहे ‘अत्र’ इत्युक्तिः, नगरद्वयमात्रावेदकस्य संक्षिप्तशरीरस्यास्य ग्रन्थस्य पक्ष-विषयविस्तरविचारसार्थायभासकस्तन्वैर्मगर्भत्वे सूक्ष्मशरीरत्वाभावा-त्तोऽप्रतिज्ञातग्रन्थान्तरनीय स्यान्न तु प्रतिज्ञातार्थनिर्वाह इत्यात्रेवनाय ।

आवस्य द्रव्याधिकनयस्य । नैगमसङ्ग्रहव्यवहारा द्रव्याधिक-भेदा इत्यन्वयेऽभ्युपगच्छन्ति, पुञ्जमते, कञ्जसूत्रस्यापि द्रव्याधिकत्वं मिति विशेषस्तत्र युक्तिमुपदर्शयति—कञ्जसूत्रो यदीति । उज्जुसुअस्सति—“कञ्जसूत्रस्य पक्षोऽनुपयुक्तं पक्षं द्रव्यावश्यकं पृथक्सत्वं नेच्छति” इत्यस्मिन् सूत्रे एकद्रव्यावश्यकस्याभ्युपगमाद् द्रव्याधिकत्वं पृथ-क्त्यानभ्युपगमान्न पर्यायाधिकत्वमिति स्पष्टं प्रतीयते, तच्च तस्य द्रव्याधिकत्वानभ्युपगमे पर्यायाधिकत्वाभ्युपगमे च विरुद्धयेतिति सूत्रविरोधमवात् पुञ्जमतमभ्युपेयमिति । सिद्धसेनमते नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारादत्रयो द्रव्याधिकस्य भेदा इत्याह—अत्रयनवर्क इति । उक्त-सूत्रविरोधपरिहाय चादिविधाकस्मत् परिष्करोति—अपीवेति—तथा

पृथक्त्वपरित्यागाद् ऋजुसूत्रेण स्वकार्यसाधकत्वेन स्व-
कीयवर्तमानवस्तुन एवोपगमात्, नास्त्य तुल्यांश-ध्रुवांश-
लक्षणद्रव्याभ्युपगमाः, अत एव नास्पाऽसद्वदितभूत-
भाविपर्यापकारणत्वरूपद्रव्यत्वाम्युपगमोऽपि । उक्तसूत्रं
त्वनुयोगांशमादाय वर्तमानावश्यकपर्याभि द्रव्यपदोपचा-
रात् समाधेयम्, पर्यायार्थिकेन मुख्यद्रव्यपदार्थस्यैव

घोक्तसूत्रे 'पृथक्त्वं नेच्छति' इत्यस्य न सामान्यतो मेद् नेच्छती-
त्यर्थो, येन पर्यायार्थिकेष्टमेदानभ्युपगमात् पर्यायार्थिकत्वमेव न
भवेत्, किन्तु अतीतानागतपरकीयमेदलक्षणं यत् पृथक्त्वं तदेव
नाभ्युपगच्छति तन्मते यत्तुमानक्षपमात्रस्यापि बस्तिन्मतीतानागत-
योरनागात् तदात्मकमेदानां, परेण सह नास्ति कश्चित् सम्यग्
इति परकीयमेदानां । उक्तमेदानभ्युपगमात् तेन किमभ्युपेयत्
इत्यपेक्षायामाह-त्वधर्मभावधर्मेनेति । तिर्यक्सामान्योभ्यंतासामान्यल-
क्षणद्रव्याभ्युपगमस्यैव सत्येव द्रव्यार्थिकत्वम्, तथास्य नास्तीत्याह-
नास्तेति । अतः ऋजुसूत्रस्य, प्रथममेऽपि । अत एव तुल्यांश-ध्रुवांशल-
क्षणद्रव्याभ्युपगमन्त्यामावादेव । यो हि अनुभूतराजपर्यायो वर्तमाने
राज्यमनुयाणोऽपि द्रव्यतो यजेत्युच्यते, योऽपि च भविष्यति राजा
सोऽपि भाविराजपर्यायकारणत्वाद् द्रव्यतो यजेत्युच्यते इति भूत-
पर्यायकारणं भविष्यपर्यायकारणं च द्रव्यम्, सादृशकारणत्वलक्ष-
णद्रव्यत्वमपि नैव ऋजुसूत्रोऽभ्युपगच्छतीत्याह-नास्तेति-वर्तमानकाले
भूतोऽप्यसन् भाव्यसन् इति सादृशपर्यायनिरूपितकारणत्वरूप-
द्रव्यत्वमपि वर्तमानकालनवच्छिन्नत्वादसदिति न ऋजुसूत्राभ्युप-
गमविषयः । तर्हि उक्तसूत्रे द्रव्यावश्यकमित्युक्तेः का गतिरित्यपे-
क्षायामाह-त्वयत्र चिति । वर्तमानावश्यकपर्याभि द्रव्यत्वमप्यवशि-
ष्टमेव न वास्तविकमिति तथाविधद्रव्याभ्युपगमस्यैवऽप्यस्य न पर्या-
यार्थिकत्वादितिरित्याह-वर्तमानमेनेति-श्रुतिश्रुतादित्यन्नवेत्त फलिका ।

प्रतिक्षेपात्, अधुवधर्माधारांशद्रव्यमपि नास्य विषयः
शब्दनपेक्ष्यतिप्रसङ्गादित्येतत्परिष्कारः ।

पर्यायाधिकस्य त्रयो भेदाः—“शब्दः, समभिरूढः, एव-
म्भूतश्च” इति सम्प्रदायः । “ऋजुसूत्राद्याश्चत्वारः” इति
तु चादी सिद्धसेनः । तदेवं सप्तोत्तरभेदाः । शब्दपदेनैव
साम्प्रत-समभिरूढैवम्भूतात्मकनयभेदत्रयोपसङ्गप्रज्ञात्
पक्षेत्यादेशान्तरम् । ते च प्रदेश-प्रत्येक-वसतिहृष्टान्तै-
र्यथाक्रमं शुद्धिभाजः । तथाहि—नैगमनयस्तावत् धर्माऽध-

अधुवन्ति—अनित्या ये धर्मास्तदाधारांश एव द्रव्यम्, तदपि न ऋजु-
सूत्रस्य विषयो येन तद्विषयत्वेन द्रव्याधिकत्वमस्य स्यात्, तद्वि-
षयत्वमभ्युपेत्य तस्य द्रव्याधिकत्वाभ्युपगमे ऋजुसूत्रविषय एव
सूक्ष्म-सूक्ष्मतर-सूक्ष्मतमपर्यायविशुद्धिमपेक्ष्य साम्प्रत-समभिरूढैवम्भू-
ताख्यात्रयोऽपि शब्दत्रयाः प्रयतन्त इति तेष्वपि द्रव्याधिकत्वं
स्यादित्याह—शब्दमेवेति । एतदपि विदुः सेनमतपरिष्कारः ।

सम्प्रदाय इति—जिनमद्रमणिश्रमाधमणभूतीनां मतमित्यर्थः । ऋजु-
सूत्र-शब्द-समभिरूढैवम्भूताश्चत्वारः पर्यायाधिका इति सिद्धसेनमतमि-
त्याह—ऋजुसूत्राद्या इति । द्रव्याधिकपर्यायाधिकयोरेवान्तरभेदसमाकलने
नैगमसङ्ग्रहव्यवहारार्जुणशब्दसमभिरूढैवम्भूताः खस नया इत्युपसं-
हरति—तदेव सप्तोत्तरभेद इति । केचन आचार्याः साम्प्रत-समभिरूढैवम्भूत-
नयानां शब्दनपत्वेनैकीकृत्य नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारार्जुण-शब्दनया
इत्येवं पञ्च नया इत्युपदिशन्ति, तन्मतमुपदर्शयति—शब्दपदेनैवेति । नैग-
मादिषु नयेषु पूर्वपूर्वनयापेक्ष्योत्तरोत्तरजयानां शुद्धिभास्त्वमित्याह—
ते चेति—अनन्तरोपदर्शिता नया पुनरित्यर्थः । तत्र प्रदेशहृष्टान्तेन
शुद्धिमाश्रित्य भासयति—तथाह्येति । नैगमनय इत्यस्य ‘आह’ इत्यनेन
सामर्थ्यः । स्कन्धात्तदेव स्कन्धान्नकपुद्गलप्रद्वेषम्, परमाख्यात्मक-

र्माऽऽकाश-जीव-स्कन्धानां तद्देशस्य चेति पण्णां प्रदेशमाह ।
देश-प्रदेशौ नातिरिच्येते, “दासेन मे [ग्वरः क्रीतो,
दासो मम ग्वरोऽपि मे]” इत्यादिन्यायाद् देशस्य स्वीय-
त्वेन तत्प्रदेशस्यापि स्वीयत्वाव्यभिचारात् पञ्चानामेव
प्रदेश इति सदग्रहः ।

व्यवहारस्त्वाह-पञ्चानां प्रदेशस्तदा स्याद् यदि साधा-

पुत्रस्य स्वयं प्रदेशरूपतया तद्देश प्रदेशयोरभावात्, कालस्तु
परमनिरुद्धैकसमयरूप इति तस्यापि न देश प्रदेशयिति पोष्यम् ।
तद्देशस्य धर्माऽधर्माऽऽकाश-जीव-स्कन्धदेशस्य । पण्णा धर्माऽधर्माऽऽ-
काश-जीव स्कन्धतद्देशानाम्, नैकमनया पण्णां प्रदेशमिच्छति ।

सदग्रहस्तु धर्माऽधर्माऽऽकाश-जीव स्कन्धानां पञ्चानामेव प्रदे-
शमिच्छति धर्मदेशस्य धर्मापत्तेन धर्मदेशप्रदेशस्यापि धर्मप्रदेश-
त्वाद्, एवमधर्मदेशप्रदेशादेरप्यधर्मादिप्रदेशत्वादित्याह-देश प्रदेश-
मिति-धर्मादितो धर्मादिदेशोऽतिरिक्तस्ततो धर्मादिदेशप्रदेशोऽतिरिक्त
इत्येव देश प्रदेशौ विभिन्नौ न, किन्तु धर्मादिदेशात्तां धर्मादिसम्ब-
न्धिर्मां प्रदेशस्य धर्मादिप्रदेशत्वमेव । एतदेव हृष्टान्तावष्टम्भेन
भाषयति-वापेनेति । देशस्य धर्मादीनां देशत्वम् । स्वीयत्वेन धर्मादिसम्ब-
न्धित्वेन । एतद्वशात्पि धर्मादिदेशसम्बन्धिप्रदेशस्यापि । स्वीयत्वाव्य-
भिचाराद् धर्मादिसम्बन्धित्वमनियमान् । पञ्चानाम् धर्माऽधर्माऽऽकाश-
जीव स्कन्धानामेव, पञ्चकारेण तद्देशस्य व्यवच्छेदः ।

तत्र व्यवहाराभिप्राय दर्शयति-व्यवहारस्तदाहति-यस्यैकस्यानेक-
सम्बन्धित्वं तस्यैव साधारणस्थानेन सम्यग्बन्धितया व्यवदेशो व्यवहार-
पथमपतरति, यथा-एकं द्विरप्य बहुमूल्यं पञ्चानां धनमधिमतं तस्य
पञ्चसम्बन्धित्वव्यवदेशः, प्रदेशस्तु यो धर्मस्य तदन्य एवाधर्मस्य,
ततोऽन्य एवाऽऽकाशस्य, तसादन्य एव च जीवस्य, ततो व्यतिरिक्त
एव च स्कन्धस्येति नैस्मिन् प्रदेशे धर्मादीनां सम्बन्धित्वमिति

रणः स्यात्, यथा—“पञ्चानां गोष्ठिकानां हिरण्यम्” इति, प्रकृते तु प्रत्येकवृत्तिः प्रदेश इति पञ्चविधः प्रदेश इति भणितव्यम् । नन्वेवं घटपटयो रूपमित्यपि न स्यात्, द्वित्वाभ्रपवृत्तित्वयोरे तयोर्घटरूपमित्यस्याप्यापत्तेः, द्वि-

पञ्चानां प्रदेश इति व्यपदेशो न सम्भवति, किन्तु धर्मस्य प्रदेशः, अधर्मस्य प्रदेशः, आकाशस्य प्रदेशः, जीवस्य प्रदेशः, रुक्मस्य प्रदेश इत्येवं पञ्चविधः प्रदेश इति यक्यमिति समुद्दिताः । साधारण पञ्चानां सव्यन्धी एकप्रदेशः । एषद् भवेत् । गोष्ठिकानाम्-एकां गोष्ठीं समामालम्ब्य स्थितानां जनानामैराधूतादिव्यवहारिणाम् । प्रकृते तु धर्मास्त्रिधादिप्रदेशविधारे ॥ १. श्वेकवृत्ति-यकैरुमात्रसमन्धी । इत एतस्मात् कारणात् । ननु घटे यद् रूपं तदेव न पटे इति रूपमपि त्रैकं साधारणम्, किन्तु प्रत्येक-घृषेवेति घट-पटोभयनिरूपितवृत्तित्वस्य प्रत्येकं रूपेऽभावाद् घट पटयो रूपमित्यपि व्यपदेशो व्यग्रहारनये न स्यादित्याशङ्कते-तत्रेति । ननु घट पटोभयगतं यद् द्वित्वं तद्व्यनिरूपितवृत्ति-त्वमेव रूपे ततः प्रतीयते, द्वित्वाभ्रयश्च वेमलो घटोऽपि भवति पटोऽपि च, तन्निरूपितवृत्तित्वं घटरूपे पटरूपे च समस्तीति घट-पटयो रूपमित्यस्य नानुपपत्तिरित्यत आह-द्वित्रयेति । तयोः घट पटयोः, घट पटयोर्घटरूपमित्यस्य घट पटगतद्वित्वाभ्रयनिरूपितवृत्तित्वाद् घटरूपमित्यर्थकत्वेन तादृशद्वित्वाभ्रयघटनिरूपितवृत्तित्वस्य घटरूपेऽवधारिताया तद्व्यवस्था प्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः । यदि च घट-पटयोर्घटरूपमित्यस्य घट-पटोभयनिरूपितवृत्तित्ववद् घटरूपमित्येवार्थः, तस्य च वार्धित्येन नाद्यान्तस्य तादृशप्रयोगा-पत्तिरिति विभाज्यते, तदा घट-पटयो रूपमित्यस्यापि घट पटोभ-यनिरूपितवृत्तित्वाद् रूपमित्यर्थकत्वेन कुत्रापि रूपे उभयनिरूपितवृ-त्तित्वस्याप्राप्तौ प्रयोगस्यापि सम्भव इत्याह-द्वित्रिरयोरे वेति ।

वृत्तित्वयोधे च प्रकृतप्रयोगस्याप्यनापत्तेरिति चेत्, न
स्यादेव, एतादृशस्थले समुदितवृत्तित्वबोध एव व्यवहार-
सामर्थ्यात्, सङ्ग्रहाश्रयणात् तु सामान्यत एव साकाङ्क्ष-
त्वात् स्यादपि ।

ऋजुसूत्रस्तु ब्रूते-पञ्चविधः प्रदेश इत्युक्ते प्रतिस्वं प-
ञ्चविधत्वान्वयात् पञ्चविंशतिविधत्वप्रसङ्गः । न च सामा-
न्यतस्तदन्वयात् वाध इति वाच्यम्, विशेषविनिर्मुक्ति-
सदसिद्धेः । किञ्च, किमत्र पञ्चविधत्वम् ? पञ्चप्रकारत्व-

प्रकृतप्रयोगस्यापि घट-पटयो रूपमिति प्रयोगस्यापि । अत्रेष्टापत्तिमेव
समाधानतयाऽऽह- न स्वदेवेति-व्यवहारानये घटपटयो रूपमिति
प्रयोगो न भवेदेवेत्यर्थः । एतादृशस्थले घट-पटयो रूपमित्यादिप्रयो-
गस्थले च । समुदितवृत्तित्वबोध एव एकव्यक्तिधर्मिकोभयाद्यात्मकसमु-
दितवृत्तित्वबोध एव । तत् किं न्यास्तरेऽप्युक्तप्रयोगो न भवत्येव ?
भवति चेत्, कुत्र भवतीत्यपेक्षायामाह-सङ्ग्रहाश्रयणात् विति-सङ्ग्रह-
नये रूपत्वेन सामान्येन रूपमात्रस्वेकीकरणत्वं घटे यद् रूपम्, पट-
पटे तदुभयमपि रूपत्वेन सामान्येनैकमिति तद् घटे पटे च वर्तते इति
सङ्ग्रहनयाऽऽश्रयणाद् घट-पटयो रूपमिति प्रयोगो भवेदपीत्यर्थः ।

व्यवहारानये पञ्चविधः प्रदेश इति व्यवहार उपपादितस्तत्प्रसङ्गमा-
नस्य ऋजुसूत्रस्य यद् यत्कस्य तदाह-ऋजुसूत्रस्तु ब्रूते इति । अत्रैव प्रतिप्र-
देशव्यक्तिः । धर्मास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, अधर्मास्तिकायप्रदेशः
पञ्चविधः, आम्रशास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, जीवास्तिकायप्रदेशः
पञ्चविधः, स्कन्धप्रदेशः पञ्चविध इत्येव पञ्चविंशतिविधत्वप्रसङ्ग-
इत्यर्थः । न च इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । सामान्यत प्रदेशत्वेन
प्रदेशे । तदन्वयात् पञ्चविधत्वान्वयात् । न वा न प्रदेशो पञ्चविध-
त्वस्य बाधः । विशेषविनिर्मुक्ति- धर्मास्तिकायप्रदेशादिव्यतिरेकेण ।

मिति चेत्, कः प्रकारः ? संख्या वा बुद्धिविशेषविषयत्वं वा, मेदो वा । नाद्यः—अनन्तेषु प्रदेशेषु पञ्चसंख्यावधारणासिद्धेः । न द्वितीयः—पञ्चप्रकारबुद्धिविषयत्वस्य प्रत्येकमभाविनः पञ्चस्वप्नभावात् । न च गेहेषु शतमश्व इतिवत् प्रत्येकं प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वं तत् सा-

तदसिद्धेः प्रदेशसामान्यस्यासिद्धेः । प्रदेशे पञ्चविधत्वमपि निरुक्त्य योजयितुमशक्यमित्याह—क्षेपेति । नन प्रदेशे । नाद्य इति—पञ्चप्रकार-स्यमित्यत्र प्रकारः सङ्ख्यारूपो न सम्भवतीत्यर्थः । धर्मास्तिकाया-दियु कस्यचिदसङ्ख्यातः प्रदेशः कस्यचिदन्तः प्रदेश इति सामान्यतः । प्रदेशानामानन्त्यमेव, तत्र पञ्चसङ्ख्यपक्षरूपस्य पञ्चप्रकारस्यस्या-वधारणासम्भवादित्याह—अनन्तेष्विति । पञ्चप्रकारस्यमित्यत्र प्रकार-पदेन बुद्धिविशेषविषयत्वमभिमतमिति द्वितीयपक्षोऽपि न युक्तः इत्याह—न द्वितीय इति । यद्यपि प्रकारस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपत्वे तत्र पञ्चान्यथे पञ्चप्रकारत्वमिति पञ्चबुद्धिविशेषविषयत्वमिति स्यान्न तु पञ्चप्रकारकबुद्धिविशेषविषयत्वम्, तथापि बुद्धिविशेषविषयत्वस्य प्रका-ररूपताश्रयणस्यात्रैव तात्पर्यमित्यवलम्ब्य 'पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्व-स्य' इत्युक्तिः । प्रत्येकम् एकैकप्रदेशव्यक्तौ । अभाविन—असत्तः । पञ्चत्वम-भावेति—प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य समुदायावृत्तित्वमिति नियममाश्रित्यै-वमुक्तिः । ननु यथैकस्मिन् गेहे एकोऽभ्यस्तदन्यस्मिन् द्वितीयः, एवं गेहान्तरेऽभ्यान्तरमित्येवमभ्यस्तगृहसम्यन्धे भवति गेहेषु शत-मश्व इति प्रतीतिः, न च प्रत्येकमभ्यस्तं बहुगेहसम्यन्धो नचाऽभ्य-स्तस्य प्रत्येकगेहसम्यन्धः, तथा प्रत्येकं प्रदेशस्य प्रत्येकधर्मप्रका-रकबुद्धिविषयत्वे पञ्चसु प्रदेशेषु पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वं स्यादि-त्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—न चेति 'प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वं तद्' इत्यनन्तरं 'न च' इत्यस्यान्वयः, तदित्यनेन पञ्चप्रकारकबुद्धिविष-यत्वस्य परामर्शः । निषेधे हेतुमाह—साधनेति—पञ्चविधः प्रदेश इत्यत्र

मान्यविश्रामेऽनन्वयात्, विशेषविश्रामे च भजनानामान्तरत्वात् । न तृतीयः-अतिरिक्तमेवानिरुक्तेः । ततो भाज्यः प्रदेदाः-स्याद् धर्मास्तिकायस्य, स्यादधर्मास्तिकायस्येत्यादि ।

पञ्चविधं पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयस्य, तच्च प्रत्येक प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयस्य प्रवेश इति यदि सामान्यविधाम् तदाऽनन्तप्रवेशस्तत उपस्थितास्तत्र प्रत्येक पञ्चसु पञ्चधर्मान्तर्गतप्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्यान्यसम्भवेऽपि ततोऽप्यष्टिष्टेषु प्रत्येकमपि तस्यान्ययासम्भवात् । यदि च पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयस्य पञ्चान्तर्गततत्तद्धर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वमिति न विवक्षितम्, किन्तु यत्र प्रवेशे यद्धर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वसम्भवेस्तत्र तदेव विपक्षितमित्येव विशेषविधामेऽप्यसम्भवेऽपि पञ्चप्रकारक वटप्रकारत्वं सप्तप्रकारत्वमित्यादि सर्वमपि सम्भवतीति सर्वप्रकारे प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य स्वासाधारणधर्ममाशय तत्तत्प्रवेशे सम्भवादिति भजनेयान् पदं दधानीत्याह-विशेषविधामे चेति । भक्तानामान्तरणमिति-तत्तत्प्रवेशे तत्तत्साधारणधर्ममुपादाय प्रत्येक प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वान्वयत पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य समर्थने धर्मप्रवेशे धर्मास्तिकायप्रवेशतत्प्रकारकबुद्धिविषयत्वमधर्मप्रवेशेऽधर्मास्तिकायप्रवेशतत्प्रकारकबुद्धिविषयत्वमित्यादि दिगोधाधिता, पञ्च प्रवेशो धर्मास्तिकायस्य, प्रवेशोऽधर्मास्तिकायस्येत्येव दिशेषव्यपदेशं प्राप्नोति, तत्र यत्र प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वप्राप्तेरित्येव भजनेय नामान्तरेणाभिहिता स्यात्, सा चेष्टेय ऋतुवृत्त्येति भावः । प्रसारो भेद इति पञ्चप्रकारक पञ्चभेदत्वमिति तृतीयपक्षोऽपि ॥ समीचीन इत्याह- न तृतीय इति । भेदो नाम यदि पक्षिप्रियंवदीयो भवेन् तदा म्यादपि पञ्चभेदत्व प्रदेशानाम्, तस्यैव निर्गन्तमशङ्क्यमित्याह अगिफति तत्तत्प्रदेशानिति इत्यर्थः । यत्र यत्र वटपुष्पस्याभिमत तदुपदर्शयति-श्लो अत्र इति । भज-

शब्दनयस्तु प्रतिजानीते-अयुक्तमुक्तमेतद् कञ्जसूत्रे-
ण, भजनाया विकल्परूपत्वेनैकतरमादाय चिनिगन्तुम-
शक्यत्वात्, धर्मास्तिकायप्रदेशस्यापि अधर्मास्तिकाय-
त्वेन भजनीयत्वप्रसङ्गात् । तदेवमभिधेयम्-धर्मे धर्म इति
वा प्रदेशो धर्मः, अधर्मेऽधर्म इति वा प्रदेशोऽधर्मः, आ-
काश आकाश इति वा प्रदेश आकाशः, जीवे जीव इति
वा प्रदेशो नोजीवः, स्कन्धे स्कन्ध इति वा प्रदेशो नो-
नाप्रकारमाह-प्रदेशः स्याद् धर्मास्तिकायस्येति-‘प्रदेशः’ इति स्यादधर्मा-
स्तिकायस्येत्यादायन्यनुपपत्तीयः, नादिपदान् प्रदेशः स्यादाकाश-
स्तिकायस्येत्यादेरुपग्रहः ।

अत्रापि शब्दनयकल्पमुपदर्शयति-तन्मन्वरीति । अयुक्तमिति-
कञ्जसूत्रेणोक्तमेतदयुक्तमित्यन्यथ, एतद् भजनीयत्वम् । अयुक्ततामेव
साधयति-भजनाय इति-प्रदेशप्रदेशिमन्त्रायस्य कल्पनिकात्वेन भज-
नीयत्वे कल्पना विकल्परूपेणमात्रप्रभवेति यद्भर्मास्तिकायप्रदेश-
त्वेन पितृत्वेन तत् तथाविकल्पदशायां धर्मास्तिकायस्य प्रदेश
इत्येवं व्यपदेश्य, तदन्वयाविकल्पभावे न धर्मास्तिकायस्य प्रदेश
इत्येवं व्यपदेश्य इत्यतः स्याद् धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः, तद्विना
स्यादधर्मास्तिकायस्य प्रदेश इति भजना कञ्जसूत्रसम्मतता, तथा
बोध्यमिच्छाप्रभया विकल्परूपा भजना, न वस्तुपरतन्त्रेति प्रतिनि-
यतमेव कमण्डुपादाय स्यादित्यत्र नियामकमात्राद् धं धर्मास्ति-
कायप्रदेशं परिकल्प्य स्याद् धर्मास्तिकायस्य प्रदेश इति भजना,
तमुपादायापि स्यादधर्मास्तिकायस्य प्रदेश इत्यपि प्रसज्यतेत्याश-
येनाह-विकल्परूपमेति । शब्दनयः स्वामिमत्तं दर्शयति-तदेवमिति-
धर्माधर्माकाशप्रदेशानां धर्माधर्माकाशरूपतया व्यपदेशः, जीवप्रदेशस्य
जीवरूपत्वेन ॥ व्यपदेशः, किन्तु नोजीवत्वेन, स्कन्धप्रदेशस्य न
स्कन्धरूपत्वेन व्यपदेशः, किन्तु नोस्कन्धत्वेनेत्यत्र हेतुमुपद-

स्कन्ध इति । अत्र धर्माधर्मास्तिकायादेरैक्यात् तत्प्रदेशस्य धर्मास्तिकायादिरूपताऽनतिप्रसक्तेति तथोक्तिः । जीव-स्कन्धयोस्तु प्रतिस्वमनन्तत्वात् कथमधिकृतप्रदेशस्य सकलसन्तानात्मकत्वसम्भव इति विवक्षितप्रदेशे सकलसन्तानैकदेशविवक्षितसन्तानात्मकत्वप्रतिपादनाय नो जीयत्व नोस्कन्धत्वोक्तिरिति ध्येयम् ।

समभिरुद्धस्त्वाह-शब्देनापि न सूक्ष्ममीक्षाश्चक्रे “धर्मं प्रदेशः” इत्यादिवाक्यात् “कण्डे यदरम्” इत्यादेरिव भेदप्रसङ्गात् । कचिद्धर्मे सप्तमीप्रयोगेऽप्यभेदप्रकारक-

शयति धनति । ‘धर्माधर्मास्तिकायादे’ इत्यादिपञ्चाकाशस्तिकायस्य ग्रहणम् । तत्रैकस्य धर्माधर्मास्तिकायादिप्रदेशस्य । तथोक्तिः धर्म इति अधर्म इति आकाश इत्येव तत्तद्व्यदेशानामुक्तिः । प्रतिस्वमनन्तत्वाद् जीवानामप्यनन्तत्वात्, पुद्गलस्कन्धानामप्यनन्तत्वात् । ‘कथम्’ इत्यस्य ‘सम्भव’ इत्यनेनाप्ययात् कथं सम्भवः । न कथञ्चिदित्यर्थः । अधिकृतप्रदेशस्य विवक्षितैव जीवप्रदेशस्य विवक्षितैव स्कन्धप्रदेशस्य च । सकलसन्तानात्मकत्वसम्भवः सकलजीवलक्षणसन्तानात्मकत्वस्य सकलस्कन्धलक्षणसन्तानात्मकत्वस्य च सम्भवः, जीवस्य स्कन्धस्य च प्रदेशसन्तानरूपत्वादेव तत्प्रदेशसम्भव इत्याशयेन सन्तानोक्तिः । विवक्षितप्रदेशे विवक्षितैव जीवप्रदेशे विवक्षितैव स्कन्धप्रदेशे च । धनति-सकलजीवसन्तानस्य सकलस्कन्धसन्तानस्य च एकदेशे यो विवक्षितसन्तानो विवक्षितैव जीवलक्षणसन्तानो विवक्षितैव स्कन्धलक्षणसन्तानश्च तदात्मकत्वप्रतिपादनायेत्यर्थः, अन्त्यत् स्पष्टम् ।

समभिरुद्धनपयवचन्यमुपदर्शयति-समभिरुद्धनपदेति । भेदप्रसङ्गादिति-आधाराधेयमात्रबोधनायैव सप्तमी प्रयुज्यते, आधारधेयमात्रं भेद-

यो धर्मं कर्मधारयस्यैवावदधाश्रयणीयत्वाद् द्वितीयपक्ष एव युक्त इति ।

एवम्भूतस्त्वाह-देश-प्रदेशकल्पनारहितमखण्डमेव वस्तु अभिधानीयम्, देश-प्रदेशयोरसत्त्वात्, भेदे सम्बन्धानुपपत्तेः, अमेदे सहोक्त्यनुपपत्तेः । न च विन्ध्य-हिमवदादिभाषाऽभाषायच्छेदकतयाऽऽकाशादिदेशसिद्धिः,

नियत इत्यभिसन्धिः । अत्रिति-वनेतिलका वाल्मेयोत्रिय इत्यादौ । द्वितीयाह-‘धर्मं धर्मं इति वा’ इत्यादौ धर्म इत्यादिर्यः प्रथमात्तपक्षः ।

एवम्भूतन्याभिधायमुपदर्शयति-एवम्भूतच्छेदिति । देशप्रदेशयो-रसत्त्वाद् इति यदुक्तं तदुपपादनायाह-भेद इति-धर्मादीनां देश-प्रदेशौ धर्माद्विमिश्रितौ स्यातामभिमिश्रौ वा ? प्रकारान्तराभावात्, भेदे धर्मस्य देशो धर्मस्य प्रदेश इति पट्टवर्थः सम्बन्धो न घटते, भेदे सम्बन्धाभ्युपगमे मिश्रतापिशेषाद्धर्मास्तिकायादिप्रदेशतयाऽभ्युपगतप्रदेशस्यापि धर्मस्य प्रदेश इति म्यवहारभाजनत्वं स्याद्-धर्मादिप्रदेशस्यापि धर्मसम्बन्धितवत्सम्भवात् । अमेदे देश-प्रदेशयो-र्धर्माद्विमिश्रितः समममेदे । सहोक्त्यनुपपत्तेः, धर्मः प्रदेश इति सहोक्त्यनुपपत्तेः, नहि भवति घटो घट इति । आकाशे विन्ध्याद्रिरपि घटति हिमालयोऽपि, परं तयोरसामानाधिकरन्ध्रं लोके प्रतीयते तत्र इत्यादिति यत्प्रदेशावच्छेदेन विन्ध्याद्रिस्तत्प्रदेशावच्छेदेन न हिमालयो यत्प्रदेशावच्छेदेन हिमालयो न तत्प्रदेशावच्छेदेन विन्ध्याद्रिरित्यवश्यमभ्युपेयम्, तथा च विरुद्धयोर्विन्ध्य-तद्भाषयोर्हिम-तद्भाषयोर्विन्ध्यहिमयोश्चैकवाक्ये सत्त्वोपपत्तयेऽवच्छेदकतयाऽऽकाशस्य तथा धर्मदिश्व देशप्रदेशसिद्धिः, तत्सम्बन्धिन पत्र तद्वृत्तिधर्मावच्छेदकत्वमिति नियमेन देश-प्रदेशयोराकाशादिसम्बन्धित्वाभावे तद्वृत्तिविन्ध्य-तद्भाषावच्छेदकत्वमपि न भवेदिति तयोः सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न चेति । निषेधे हेतुमाह-परेणेति-

परेण समं सम्बन्धस्यैवानुपगमत् तादात्म्य तदुत्पत्त्य-
न्यतरानुपपत्तेरिति दिक् ।

प्रस्थको भगवद्देशप्रसिद्धो धान्यमानविशेषः, तदर्थं
वनगमन-द्वारुच्छेदन क्षणनोत्क्रियण-लेखन प्रस्थरूपयाया-
विर्भाषेषु यथोत्तरशुद्धा नैगममेवाः, अतिशुद्धनैगमस्त्वा-
कुङ्कितनामानं प्रस्थकमाह । व्यवहारेऽप्ययमेव पन्थाः ।

सर्वं हि स्वात्मप्रतिष्ठितमेव, न तु परस्मिन् वृत्तिः, आकाशदिना
समं शिन्धादीनां सम्बन्ध एव नाभ्युपेयते, चास्तयसम्बन्धस्नादा
स्य तदुत्पत्त्यन्यतरात्मक एव, गहि आकाशदिना समं शिन्धादेस्ता-
दात्म्य कार्यकारणभागे चेति सम्बन्धाभावाद्वाकाशादौ शिन्धादिव्य-
र्तत एव चेति न तद्वृत्त्ययच्छेदस्तथाऽऽकाशदिवैशसिद्धिरित्यर्थः ।

प्रस्थच्छेदोत्तेन नैगमादीनां पूर्वपूर्वापेक्षोत्तरोत्तरस्य शुद्धि-
भास्य भाषयति-अथ न इत्यादिना । तदर्थं प्रस्थकार्थम्, प्रस्थकहेतु-
काद्यात्मनाथ वन गच्छन् पुढा किं करोमीति वृष्ट प्रस्थकं करो-
मीत्येव वृत्ते, एवं क्षणनोत्क्रियणादिक्रियत्काले प्रस्थकपर्यायाविर्भा-
षणक्रियान्तालेऽपि च, तत्र वनगमनादिकं न प्रस्थकः, किन्तु पर-
स्परया प्रस्थकनिमित्तम्, पारस्पर्येऽपि च विप्रकर्ष सन्निरुपंतरतम-
भावाच्छुद्धितारतम्य नैगमाभिप्रायविशेषणाम्, वनगमनकालेऽपि
प्रस्थकं करोमीति वदेतद् व्यवहरणं तत्त्वमामिप्रायत एवेति चोच्यम्,
वनगमनादिकं न प्रस्थक्येऽपि प्रस्थकत्वेन तद्व्यवहरणमिदुपचा-
रमिदृणाद् वनगमनादिषु प्रस्थकमिप्रायाणामशुद्धितत्परं, धान्य-
मानविशेषरूपस्य प्रस्थकस्य निष्पत्तौ सत्यामर्थं प्रस्थक इति व्यव-
देशः यतिशुद्धनैगमादित्याह-अतिशुद्धनैगमसिद्धिः । आकुङ्कितनामानं आकु-
ङ्कितनामानप्रसिद्धि गत प्रस्थकपर्यायनिष्पत्त्यनन्तरं निर्णीतप्रमा-
ण्यशान्यप्रस्थकमित्यन्यान्नाभिप्रायस्थापयतीत्यनं प्रस्थक इति
नाम यस्य समित्यर्थः ।

सहप्रहस्तु विशुद्धत्वात् कारणे कार्योपचारं कार्याऽ-
करणकाले च प्रस्थकं नाङ्गीकुरुते । न च तदा घटाद्यात्म-
कत्वप्रसङ्गः, तदर्थक्रियां विना तत्त्वायोगात् । घटादि-
शब्दार्थक्रिया तत्राप्यस्त्येवेति चेत्, न-असाधारणतदर्थ-

व्यवहारेऽप्युक्तदिशैव द्युद्धितारतम्यमावनेत्याह-व्यवहारेऽपीति ।

प्रस्थके संप्रत्यक्षकथ्यमुपदर्शयति-नदृग्गतिरिति-वनगमनादिकं
परम्परया प्रस्थककारणम्, तत्र प्रस्थकलक्षणकार्योपचारं कृत्याऽ-
शुद्धे नैगमेऽशुद्धे व्यवहारे च प्रस्थकव्यपदेशः, सहप्रहस्तु विशुद्ध-
त्वात् कारणे कार्योपचारं नाङ्गीकुरुते, धान्यमापनलक्षणस्वकार्या-
करणकाले च निष्पन्नमपि प्रस्थकं प्रस्थकत्वेन रूपेण नाङ्गीकुरुते,
किन्तु धान्यमापनविशेषलक्षणक्रियाकरणवेलायामेव प्रस्थकमङ्गीक-
रोतीत्यर्थः । ननु निष्पन्नमपि प्रस्थकस्वरूपं स्वकार्याकरणकाले
यदि न प्रस्थकस्तथा प्रस्थकान्यत् तत् घटादिस्वरूपमेव भवेदिति
घटाद्यात्मकत्वं तत्र प्रसज्यत इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न चेति ।
तत्र कार्याकरणादिकाले । यथा च प्रस्थको न स्वकार्यं धान्यमाप-
नलक्षणं करोतीति न प्रस्थकस्तथा घटादिकार्यजलाहरणाद्यर्थक्रिया-
मपि न करोतीति घटाद्यात्मकत्वस्याप्यभत्यादित्याह-तदर्थक्रियां
विनैति-घटादिकार्यजलाहरणाद्यर्थक्रियां विनैत्यर्थः । तत्त्वयोगाद् घटा-
द्यात्मकत्वासम्भवात् । ननु घटादेर्यथा जलाहरणादिकाऽर्थक्रिया तथा
घटादिशब्दप्रयोगोऽपि, शब्दप्रयोगश्चेच्छोपरचितः प्रस्थकेऽपि केदा-
श्चित् स्यादिति घटाद्यात्मकत्वं प्रसज्यत एवेत्याशङ्कते-घटादिभवेदिति ।
तत्रापि प्रस्थकेऽपि । नहि दृष्टिं घनाविषोऽयमिति सङ्केतफलगतो
घनाधिपशब्दप्रयोगलक्षणार्थक्रियाकारित्वतो वास्तव्यघनाधिपात्मकत्वं
सम्भवति, किन्तु घनस्वामिन एव घनस्य दानादिलक्षणार्थक्रियाकारि-
त्यतो घनाधिपत्यमिति यदसाधारणार्थक्रियाकारित्वं यस्य तस्य तदा-
त्मकत्वमात्रमेव नियम इति घटादेरसाधारणार्थक्रिया जलाहरणादि-
रूपैव तत्कारित्वस्य प्रस्थकेऽभावाच्च तत्र घटाद्यात्मकत्वप्रसङ्ग इति ।

क्रियाकारित्वस्यैव तदात्मकत्वप्रयोजकत्वात् । तथापि प्रत्येकक्रियाविरहे नायं प्रत्येको घटाद्यनात्मकत्वाच्च नाप्रस्थक इत्यनुभयरूपः स्यात् ? न स्यात्-प्रतियोगिकोटी स्वस्यापि प्रवेदेन यावद्घटाद्यनात्मकत्वासिद्धेः । अर्थ-क्रियाभावाऽभावाभ्यां द्रव्यभेदाभ्युपगमे ऋजुसूत्रमता-

समाधत्ते-नेति । ननु प्रत्येकस्य स्वासाधारणकार्याकरणकाले न अप्रस्थकत्वं घटाद्यर्थक्रियाकारित्वभावेन घटाद्यनात्मकत्वान्नाप्रस्थकत्वमिति प्रस्थकाप्रस्थकान्यतरस्यभावविकलोऽयं स्यात्, स चान्युपगन्तुमशक्यः परस्परविरोधे एकनिषेधेऽपरस्याप्यस्याभावादित्याशङ्कते-तथापीति-असाधारणघटाद्यर्थक्रियाकारित्वाभावाद् घटाद्यात्मकत्वभावेऽपीत्यर्थः । यथा-घटादिकः प्रस्थकमिन्नत्याद्यप्रस्थकस्तथा प्रत्येकत्वेनाभिमतोऽपि प्रस्थकासाधारणार्थक्रियाकरणाभावकाले प्रस्थकमिन्नत्याद्यप्रस्थक इति अप्रस्थकमेवप्रतियोगिकोटी तस्यापि प्रवेश इति 'नाप्रस्थकः' इत्येव नाङ्गीक्रियत इत्यनुभयरूपतापादनं न सन्मयतीति समाधत्ते-न स्यादिति । अनुभयरूपतापादनं न भवेदित्यर्थः प्रतियोगिकोटी 'नाप्रस्थकः' इत्यस्य प्रतियोगी अप्रस्थकस्तत्कोटी तात्त्विके । तस्यापि प्रस्थकासाधारणार्थक्रियाकरणविरहकाले यः प्रस्थकः प्रस्थकमिन्न इति निर्णीतस्तस्यापि । प्रसिद्धघटाद्यनात्मकत्वेऽपि अप्रस्थकापदेन प्रस्थकानात्मका यावन्तो घटाद्यात्मका धर्ममतास्तन्मध्येऽस्यापि प्रवेदेन घटाद्यनात्मकत्वसिद्धेः-घटाद्यनात्मकत्वात्सम्भवात् । ननु अभिघट्टव्याभ्युपगन्तुत्वं सहप्रहस्वभावः, प्रकृते प्रस्थकद्रव्यं स्वार्थक्रियाकरणकाले प्रत्येकस्वरूपं स्वार्थक्रियाकरणभावकाले ततोऽन्यदेव संवृत्तमिति द्रव्यभेदाभ्युपगन्तुत्वादुक्तस्वभावप्रत्युत्तेन सहप्रद्वयं किन्तु भेदलक्षणविशेषाभ्युपगन्तुत्वादनुसूत्रनयत्वमेव स्यादित्युक्तमभ्युपगमस्य ऋजुसूत्रमतानुप्रवेश इति शङ्कते-अर्थक्रियाभावाभावाभ्यामिति । अतिशुद्धनीगमोऽर्थक्रियाकरणकालीनमेव प्रस्थकमाधत्ति, स चायं सहृद्धानीति प्रकृते तथास्वभावमन्येऽपि सान्यत्र

नुप्रवेश इति चेत्, न-नैगमोपगतसङ्ग्रहणाय काचित्क-
तधोपगमेन तदननुप्रवेशात् । इत्थं च व्यक्तिभेदात् तद्व्यक्ति-
गतं प्रस्थकत्वसामान्यमपि नास्तीति नात्र कश्चिद् दोषो
विना व्यवहारबाधमिति दिक् ।

ऋजुसूत्रस्तु-निष्पन्नस्वरूपोऽर्थक्रियाहेतुः प्रस्थकः,
तत्परिच्छिन्नं च धान्यमपि प्रस्थक इत्याह, उभयसमा-
जादेव मानोपपत्तेरेकतराभावे परिच्छेदासम्भवात् । कथं

द्रव्यमेवाभ्युपगमप्रवणता, ऋजुसूत्रस्य तु नेवम्भाव इति न तन्मत-
प्रवेश इति समाधत्ते-नेति । तदननुप्रवेशाद् ऋजुसूत्रमताननुप्रवेशात् ।
इत्थं च धान्यमापक्षेपलक्षणाधिक्रियापक्षोपपायिप्रस्थकद्रव्यात् ता-
दृशफलोपधानाद्यन्यप्रस्थकद्रव्यस्य भिन्नत्वजन्यस्थितौ च । तद्व्यक्ति-
गतं तादृशफलोपहितप्रस्थकव्यक्तिगतम् । प्रस्थकत्वसामान्यमपि यद्
प्रस्थकत्वसामान्यं तदपि । नास्ति फलानुपहितप्रस्थकव्यक्तौ नास्ति ।
इति-अतः । अत्र प्रथमभ्युपगमे । न कश्चिद् दोषो विना व्यवहारबाध व्यवहार-
दार्थं विना नान्य कोऽपि दोष, अर्थाद् व्यवहारबाध एव यली-
मानत्र दोष, व्यवहियते धार्यक्रियाऽकरणकालेऽप्ययं प्रस्थक इति
तस्याप्रस्थकत्वे स्यादेव व्यवहारबाध इत्यर्थः ।

ऋजुसूत्रमन्तव्यमुपविशति-ऋजुसूत्रमिति-अस्य 'आह' इत्यनेन
सम्यग् । तत्परिच्छिन्नं धान्यमानविशेषकाद्यादिनिमित्तप्रस्थकपरिच्छि-
द्यम् । उभयसमाजादेव मापकप्रस्थक-माप्यधान्योभयत एव । मानोपपत्ते-
मतत्परिमित धान्यमित्याकारकपरिच्छेदलक्षणमानोपपत्तेः । एतदभावे
परिच्छेदकस्य मापकस्याभावे परिच्छेदस्य माप्यस्य धान्यस्याभावे
या । ननु धान्य मीयमानत्वात् कर्म, प्रस्थकस्य माने साधकत्वमत्वात्
करणम्, करणे प्रस्थकै धान्यस्य प्रवेशाभ्युपगमे कर्मतया तद्व्यप-
देशो न स्यात् कर्मत्व-करणत्वयोर्धितोधादित्याशङ्कते-अथ तर्हि-

तर्हि प्रस्थकेन धान्य मीयत इति ? करणरूपानुप्रविष्टस्य क्रियारूपाप्रवेशादिति चेत्, सत्यम्-विवक्षाभेदादुभय रूपानुप्रवेशोपपत्तेरिति दिष्ट् ॥

शब्दसमभिरुद्धैवम्भूतास्तु प्रस्थकाधिकारज्ञगतात् प्रस्थककर्तृगताद् वा प्रस्थकोपयोगादतिरिक्तं प्रस्थकं न स-
हन्ते, निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्य जडवृत्तिस्वायोगात्,
बाह्यप्रस्थकस्याप्यनुपलब्धकाष्ठेऽसत्येनोपयोगानतिरेका-
श्रयणाद् अन्ततो ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद् वा । न च ज्ञाना-

कथमित्यापये, ततश्च न कथञ्चिदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-अपत्तिः ।
करणत्वविषयतया करणरूपानुप्रवेश कर्मत्वविषयतया त्रियानुप्रवेश
इत्येवमभ्युपगमे उभयरूपानुप्रवेशसम्भवादिति समाधत्ते-सत्यमिति-
स्यादेव मयदाक्षित यदि निरक्षामेदो न मयेदित्यनुमोदनापेक्षेतत् ।
प्रकृते ॥ विवक्षाभेदोऽस्तीत्याह-विवक्षाभेदादिति । उभयरपेति-करण
क्रियोभयरूपत्वर्थः ।

अयाणा अन्धनयाना प्रस्थरपिपये समानाभिप्रायाणा घटव्यमुप-
र्शयति-धान्य-उभयिस्त्वंवम्भूतिवति-अस्य न सहन्ते' इत्यनेनान्यथ ।
प्रस्थेति-प्रस्थकेन धान्य मीयत इति प्रस्थरस्य धान्यमातनिश्चयन
प्रयोजनमिति यो ज्ञाति स प्रस्थकाधिकारज्ञ पुरुषस्तद्वतात्
सद्वृत्ते । वा अथवा । प्रस्थककर्तृगतात् प्रस्थरनिर्माणकर्तृपुरुषवृत्ते ।
प्रस्थकोपयोगात् प्रस्थरज्ञानात् । अतिरिक्तं भिन्नं प्रस्थ र सहतं नाम्नु-
पपद्यन्ति । तथा चैतेषा मते प्रस्थकोपयोग एव प्रस्थक इत्यर्थः ।
कथं न सहन्त इत्यपक्षतया तत्र हेतुमाह-मिषयति-प्रस्थरपरिमित
मेतदान्यमित्याकारक यतिश्चयमान तदात्मकस्तदूयो यः प्रस्थक
स्तस्य । जडवृत्तिगोष्ठात् जडधर्म-बाधसम्भवात्, अत्र 'जडत्वायोगाद्'
शत्रुत्वापि निषिद्धि वृत्तिपदमधिकमिति चिन्त्यम् । येन धान्य
मीयते तदपि बाह्य वस्तु प्रस्थक इति ज्ञपदिदधते, तत्र जडवृत्तित्व

ज्ञानात्मकत्वोभयनयविषयसमावेशविरोधात् प्रत्येकम-
नयत्वमाशङ्कनीयम्, तादात्म्येनोभयरूपासमावेशोऽपि

समस्येवेत्यत आह—वाह्यप्रत्यक्षस्यावेति—वाह्यस्य प्रत्यक्षत्वाभावे वाह्यप्र-
त्यक्षस्याप्रसिद्ध्या 'वाह्यप्रत्यक्षस्याऽपि' इत्युक्तिर्न घटत इति न
वाच्यम्, एतेषां मतेऽसत्त्वातेरपगमेन तद्व्याख्येनेन तद्योक्तिसम्भ-
वात्, यत् तु—प्रत्यक्षत्वेनामिमनबाह्यस्यापीति तदर्थ इति, तन्न-
उपयोगानतिरेकाश्रयेण सर्वस्यापि ज्ञानरूपतया वाह्यस्य कस्यचिद्-
भावादसत्त्वातिमन्तरा तदर्थस्याप्ययदमानत्वादिति बोध्यम्, यद्यपि
वाह्यवस्तुवादिना वाह्यप्रत्यक्षस्यानुपपत्तमकालेऽपि सत्त्वं स्वीक्रियत
एवेति 'अनुपपत्तमकालेऽसत्त्वेन' इत्येवासिद्धं तथापि मानापीना
वस्तुव्यवस्थितिरिति यद् यदोपलभ्यते तदैव तदस्ति तदज्ञानकाले
तत्सत्त्वे मानानाद्यादित्यभिप्रायेणेत्थमुक्तिः । ननु भवतु यद् यदोप-
लभ्यते तदैव तत्सत्त्वं तदपि ज्ञानसमानकालीनमेव वाह्यं यस्यस्तु
न तु तदभावं इत्यत आह—उपयोगानतिरेकप्रसङ्गादिति—यद् येन सहैवो-
पलभ्यते तत् तद्रूपम्, यथा वस्तुनः स्वरूपम्, स्वोपयोगेन सहै-
वोपलभ्यते वाह्यं वस्तुत्वाद्युपयोगरूपं तदित्येवमुपगमादित्यर्थः । नन्वेवं
न केवलं वाह्यप्रत्यक्षस्यैवोपयोगरूपत्वे घटादीनामप्युपयोगरूपत्वं
प्रसज्यते ज्ञानविषयताया ज्ञानतादात्म्यमित्यतयादिति चेद्, अस्तु-
षम्, का नो हानिः ? एतेषां व्यापारमपि नयानां ज्ञानाद्वैतनयानु-
प्रवेशस्यानुमतत्वादित्याह—अस्तु इति । ननु 'अनतिरेकाद् ज्ञानाद्वै-
ताद्' इत्यनुक्त्या 'अनतिरेकाश्रयणा-ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद्' इत्ये-
वमभिधानतः स्वयमज्ञानात्मकत्वमभिमतं वाह्यस्य, नयान्तरेण च
ज्ञानात्मकत्वमित्युभयनयविषयोऽर्थः, तत्समावेशो नैकस्मिन् नये
घटत इति ज्ञानात्मकत्वत्रिरूपस्य नयस्याज्ञानात्मकत्वविरुद्धस्य
नयस्य प्रत्येकं ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयविषयकत्वाभावादनय-
त्वमासक्तमित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—न चेति—अस्य 'माशङ्कनीयम्'
इत्यनेनान्वयः । येन नयेन वाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमुपदर्श्यते तेन नयेन

विषयत्व-तादात्म्याभ्यां तदुभयसमावेशात् । विषयत्व-
मपि कथञ्चित्तादात्म्यमिति तु नयान्तराकूतम्, यदाश्र-
यणेन 'अर्थाऽभिधान-अत्ययानां तुल्यार्थत्वम्' उक्तमिति
दिक् ।

विषये ज्ञानस्य तादात्म्यमेव संसर्ग इति स विषयो ज्ञानात्मेति
ज्ञानात्मत्वे स न घटत इति तद्ग्राहिणो नयस्य नयत्वमुपपद्यते, येन
च नयेन याज्ञस्यागनात्मकत्वमुपपद्यते तेन च नयेन विषये
ज्ञानस्य विषयत्वमेव संसर्ग इति स विषयोऽज्ञानात्मक इत्यज्ञाना-
त्मकत्वं तत्र घटत इति तद्ग्राहिणो नयस्य नयत्वमुपपद्यत इत्यमे-
वैनौभयरूपसमावेशस्याभावेऽपि विषयत्व-तादात्म्याभ्यानुभयरूप-
समावेशः स्यादेवेत्याह-तादात्म्येनेति-अमेदेनेत्यर्थः । ज्ञानात्मकस्याऽ-
ज्ञानात्मकमेवाभावेनामेदेनोभयरूपसमावेशाभावेऽपीत्याह-अमेवेति ।
तनुमयमनिसाद् ज्ञानात्मकस्याऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेशात् । ननु विषय-
त्वेनापि ज्ञानात्मकत्वमेव नाऽज्ञानात्मकत्वं विषयत्वस्य तादात्म्यरूप-
त्वादिति कथं विषयत्व-तादात्म्याभ्यानुभयरूपसमावेश इत्यत आह-
विषयत्वमिति-तथा च यत्रयेन विषयत्वस्य कथञ्चित् तादात्म्यरूपता
तत्रयेन विषयत्वस्याऽज्ञानात्मकत्वनिमित्तत्वं नात्राभिप्रेतमित्याशयः ।
अथवा यत्रयेन विषयत्वं कथञ्चित् तादात्म्यं तत्रयेनेकेनैव विषयत्व-
लक्षणनिमित्तत ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेश इत्याह-
विषयत्वमिति । कथञ्चित्तादात्म्यं ज्ञानेन सह विषयस्य कथञ्चित्तादात्म्यम् ।
कथञ्चित्तादात्म्यञ्च मेदसद्विषयमेद इति ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मक-
त्वोभयसमावेश इत्याशयः । यदाश्रयणेन नयान्तराभिप्रेतरूपञ्चित्तादा-
त्म्यलक्षणविषयत्वाश्रयणेन, 'उक्तम्' इत्यनेनान्वयः । तुल्यार्थत्वम् एक-
शब्दवाच्यत्वेन तुल्यार्थत्वम्, तच्च तदा भवेद् यादृशं व्याप्यत्वमे-
कत्र तादृशमेव विष्णु, तच्च विषयत्वस्य कथञ्चित्तादात्म्यरूपत्वे
सत्युपपद्यते, यतः शब्दजन्यबोधविषयत्वादर्थस्य शब्दवाच्यत्वम्, तत्र
विषयत्वं तादात्म्यरूपम्, एवं तेन तदज्ञानमप्यभिधीयत इति ज्ञान-

वसतिराधारता, सा च यथोत्तरशुद्धानां नैगमभेदानां
लोके तिर्यग्लोके जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे तदक्षिणार्धे पाटलि-
पुत्रे देवदत्तगृहे तन्मध्यगृहे चावसेया । अतिशुद्धानैगमस्तु
चसन् वसतीत्याह । नन्वाधारताऽऽधारस्वरूपा तत्संयोग-
स्वरूपा वा, उभयथापि गृहकोण इव लोकेऽप्येकक्षेत्रतया
तदधिकोपात् किं विशुद्धितारतम्यम् ? नञ्च प्रस्थक-

स्यापि शत्रुजन्मयोधविषयत्वम्, तत्र ज्ञानं शत्रुजन्ममेवेति स्वस्यैव
स्वविषयत्वमिति तदपि तादात्म्यमेव, शत्रोऽपि स्वेनाभिधीयते,
स्यस्य स्वतादात्म्यमप्यस्ति स्वजन्मयोधविषयत्वमप्यस्ति तद्विषय-
त्वमपि तादात्म्यमेवेत्येवं तुत्कार्यत्वमिति बोध्यम् ।

वसतिनिर्देशेन नैगमादीनां भावयति-वसतिप्रकृतंति । ना च
आधारता पुनः, अस्या लोकेऽवसेया तिर्यग्लोकेऽवसेयेत्येवमन्यथा ।
तदक्षिणार्धे भरतक्षेत्रदक्षिणार्धे । तन्मध्यगृहे देवदत्तगृहमध्यगृहे । देवदत्तो
वसतीत्युक्ते भवति त्रिंशसा कुत्र वसतीति, तत्र नैगमाभिप्रायविशे-
षाभ्युपगमेन लोके देवदत्तो वसतीति विपुलाधारताभ्युपगमेनोत्तम-
वृत्तिः, त्रिंशसोत्तराऽऽधारर्त्तकोचसमाभ्युपगमेन तिर्यग्लोके देव-
दत्तो वसतीत्युत्तमवृत्तिः, अतिशुद्धानैगमसूत्रवत्तामिधितो देवद-
त्तस्य विद्यमाननिवासानुभवसमय एव तदाधारतामभ्युपैतीत्याह-
अतिशुद्धानैगमवसति । लोके वसति, तिर्यग्लोके वसतीत्यादी-विशुद्धि-
तारतम्यनिमित्तं दिशोऽप्यवश्यं परः शङ्कते, जन्वति । तत्संयोगवत्ता
आधारेण सदाऽऽप्येव यः संयोगस्तत्स्वरूपा । उभयथापि आधा-
रताया आधारस्वरूपे तत्संयोगरूपत्वेऽपि च । अतिसंकुचिताधारे-
पदार्थानां गृहोऽन्तः इति, तेन संकुचिताऽन्याधारस्यान्युपलक्ष्यम् ।
अतिविपुलाधारोपदर्शनार्थं गृह इति, तेन विपुलाधारान्तरस्योपलक्ष-
णम् । तदन्तराद्-आधारत्वाविशेषान् । यथा च वनवनमादौ परस्पर-
स्या प्रस्थककारणे कार्यप्रस्थानोपचाराद् गौणनासम्प्रत्ययः, निरपन्न-

न्यायवद् गौणमुख्यविषयकृतो विशेषोऽस्तीति चेत्, सत्यम्-
देवदत्तसंयोगपर्यायपरिणतगृहकोणक्षेत्रस्याखण्डक्षेत्राद्
धर्मभेदावेशेन पृथक्कृतस्य यथाक्रमं गुरु गुरतरविषये
भेदोपचारेण चिद्गुद्वयपक्षसम्भवात्, अन्यथा लोके

अथैव चोपचाराऽनाश्रयस्यानुप्यतासम्प्रत्ययस्तत्कृतं त्रिगुदि-
तारतम्यं न तथा महते गौण मुख्यविमिश्रं समस्तीत्याह-नक्षेति-भस्य
'विशेषोऽस्ति' इत्यनेनाश्रयः । अत्र आधारतायाम् । समाधत्ते-तस्य
मिति-स्थूलदृष्टौ विशेषोऽनारुलनाद् भवदाशङ्कित स्यादेव युक्तम्,
किन्तु सूक्ष्मेक्षितार्थां विशेषोऽवभासत एव, ततश्च त्रिगुद्वितारतम्यं
स्वीकरणीयमेवेत्याशयेनाह-देवदत्तेति-देवदत्तस्य गृहकोणक्षेत्रेण य-
संयोगः स न परामिमतो गुण-त्रिगु पयांय एव, तद्रूपेण परिणतं
यद् गृहकोणक्षेत्रं तस्य । अथभूतस्य तस्यैवपेक्षापामाह-भस्य-
क्षेत्राद् लोकस्थस्यात् । पृथग्गतस्य पृथग्वलक्षणभेद प्राप्तस्य । विरद्ध-
धर्माभ्यासाद् भेदो भवतीति नियमेनाखण्डलोकलक्षणक्षेत्राद् यस्मात्ता-
वदेतान्यापि नस्तदपेक्षयाऽस्याकाशप्रदेशन्यापित्वलक्षणधर्मभेदेन पृथ-
क्करणमस्येति पृथक्करणमितिमाह-धर्मभेदावेशेनेति-धर्मधर्मिणोरमे-
दाद् धर्मभेदे धर्मिभेद इति धर्मभेदावेशोऽपि विरद्धधर्माभ्यास एवेति
बोध्यम् । यथाकथमिति-'लोके तिर्यग्लोके' इत्यादिना यः क्रम
उपपन्नस्तत्र योऽन्तिमस्तत्पूर्वपूर्वसमाश्रयणेन यः क्रमस्तमनेतिक-
म्येत्यर्थः । एवमुक्तमिदम् इति-विषयपदेन देशो निश्चितः, तथा च
गृहकोणापेक्षया गृहमध्यगृह गुरुदेशस्तदपेक्षया देवदत्तगृहं गुरु-
देशस्तदपेक्षया पाटलिपुत्रो गुरुदेश इत्येवं क्रमेण गुरु गुरतरविषय
इत्यर्थः । भेदोपचरेति-गृहकोणभेदो मध्यगृहे तद्भेदो देवदत्तगृहे
तद्भेदो पाटलिपुत्रे इत्येवं भेदोपचारेणेत्यर्थः । त्रिगुद्वयपक्षसम्भवादि-
गृहकोणे देवदत्तस्य संयोगपर्यायलक्षणाधारताकृता यस्ततिनिरूप-
यिता समवतीति तत्र या त्रिगुदिस्तदपेक्षया मध्यगृहमध्यपादा-
गृहस्था सेतयेवं त्रिगुद्वयपक्षसम्भवादित्यर्थः । अन्यथा उपचाराऽना-

चसामीत्यन्वयस्यैवानुपपत्तिः, नहि कृत्स्ने लोके देवदत्त-
वसतिरस्ति, न च विनोपचारं कृत्स्नलोकखण्डाह्लोकपदात्
तद्देशोपस्थितिरस्ति । हन्त, एवं वृक्षे कपिसंयोग इत्य-
प्युपचारः स्यादिति चेत्, कः किमाह, स्यादेव ।
कात्स्न्यविनिर्मोकेणान्वयोपपत्तौ किमुपचारेणेति चेत्,
देशाग्रहे तद्विनिर्मोक एव कथम् ? पक्षवत्यनुपग्रहादिति—

अप्यने । कथमनुपपत्तिरित्यपेक्षायामाह—नहीति—हि यनः, कृत्स्ने लोके
देवदत्तवसतिर्नास्तीत्यन्वयः । यतायतोपचाराश्रयणस्यावश्यकत्वं न
स्पर्ष्टं प्रतीयत इत्यत आह—न चेति—अस्य 'अस्ति' इत्यनेनान्वयः,
कृत्स्नलोके देवदत्तवसत्यभावे लोके यत्सामीत्यन्वयोपपत्तिस्तदैव
स्यात् यदि लोकग्रहं लोकैकदेशे वृक्षलोके लास्यिकमभ्युपगम्येत,
लक्षणा नोपचारं पठेत्याशयः । ननु वृक्षेऽपि सम्पूर्णं कपिसंयोगो
न भवति किन्तु वृक्षैकदेशे शाखायामेव कपिसंयोग इति वृक्षपदस्य
वृक्षैकदेशे शाखायां लक्षणादुपचाराश्रयण एव वृक्षे कपिसंयोग
इत्यस्योपपत्तिरित्युपचारस्तथापि स्यादित्याशङ्कते—हन्त, एमिति । तत्रा-
प्युपचार इष्ट एवेति समाधत्ते—न किञ्चेति—वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्र
नोपचार इति नाहं कथयामि येन मां प्रतीदमापादतमनिर्भूतया भवता
प्रियेत । तथा चेष्टापादनमेवेदमित्याह—स्यादेवेति—वृक्षे कपिसंयोग
इत्यत्रोपचारः स्यादेवेत्यर्थः । 'स्यादेवम्' इति पाठादरे तु कः किमाह
इत्यत्रैवोत्तरसमाप्तिः, 'स्यादेवम्' इति त्वग्नेतन्प्रश्नवृत्तकमेव, तत्र पर्य
स्यात् 'कात्स्न्ये' इत्यादिना यदाशङ्कते तत् स्यादित्यर्थः । फलन्त्येति
—वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्र कात्स्न्यं वृक्षविशेषणतया नोपात्तमस्ति
येन कृत्स्नवृक्षे कपिसंयोगमात्रादन्वयानुपपत्तिः स्यादित्यन्वयानुप-
पत्त्यभावादुपचाराश्रयणं तत्र न कर्तव्यमेवेति शङ्करमिप्रायः । वृक्ष-
पदस्य वृक्षैकदेशे उपचारे सत्येव कात्स्न्यविनिर्मोको नान्यथेति
'कात्स्न्यविनिर्मोके' इत्युपपत्त्युपचार आगत इत्याशयेन समाधाता
पृच्छति—स्याद इति—वृक्षपदेन वृक्षदेशशाखाचनुपस्थित्यादित्यर्थः ।

चेत्, न-स्कन्धपरस्य वृक्षपदस्यैकत्वपरिणतिरूपस्कन्ध-
पदार्थनैवोपग्रहात्, मेदविनिर्लुठित एव वृक्षपदार्थ
आश्रीयत इति चेत्, न-अनुभववाचेन तथाश्रयणायोगा-
दिति दिक् ।

तद्विनिर्माक कार्त्तव्यविनिर्माक, पदशक्तिनाद्रिपते येन पदशक्त्या
देशसमुच्चितिरूपपदार्थोपस्थितितत्त्वसमुच्चितिरूपवृक्षपदार्थे कपिसंयो-
गाऽन्वयानुपपत्त्यैकदेशे तदन्वयार्थमुपचाराः स्यात्, किन्तु वृक्षात्म-
कपदार्थोपग्रहत एव तन्मान्ययवोद्य उपेयत इत्येतवतैव कार्त्तव्यवि-
निर्माक आगत इत्याशङ्कते-एकशक्त्यनुपपत्तिरिति-तद्विनिर्माक इत्यनु-
वर्तते । नहि पदशक्तिमन्मरेषैव तत्र वृक्षपदार्थोऽकस्मादापतितो येन
पदार्थोपग्रहत यवान्ययवोद्योपपत्तिर्भवेत्, पदार्थोपग्रहेऽपि वृक्षपद-
स्यैवार्थत्वात् पदार्थ इति स्यात्, स्कन्धपरस्य वृक्षपदस्य तु एक-
त्वपरिणतिकपस्कन्ध एव पदार्थस्तदुपग्रहे पदशक्त्युपग्रहः स्यादेव,
तथा च पदशक्त्यनुपग्रहेऽन्वयवोद्यलक्षणाः शाब्दवोद्यो न भवेदेव,
तथा च या पदशक्तिः कृत्स्ने वृक्षस्वरूपे तां परित्यज्य वैकदेशी
तच्छक्तिरेषान्वयवोद्यानुकूलतया प्रवृत्ते आश्रयणीया, कृत्स्नशक्ति-
परित्याग एव च कार्त्तव्यविनिर्माकः, एकदेशशक्तिरेव चोपचार
इत्यागतोऽस्ति मार्ग इत्याशयेन समाधत्ते नेति । स्कन्धपरस्य स्कन्धश-
क्त्यः । एकत्वेन परिणतः स्कन्धो न वृक्षपदार्थः, येन स्कन्धस्य
देशसमष्टिरूपतया मेदोऽपि तत्र प्रविशेत्, सर्वदेशेषु च कपिसंयो-
गाभावेनान्वयानुपपत्त्या देशविशेषाध्ययनमपि वर्तते-य स्यादियुपचाराः
स्यात्, किन्तु मेदविनिर्मुक्तपण्डवृक्षस्वरूप एव वृक्षपदार्थः, तत्रैव
च कपिसंयोगान्वय इति नोपचाराध्ययनमित्याशङ्कते-मेदविनिर्लुठितेति ।
न खलु शाखा मूलप्रवयवमेदविनिर्मुक्तोऽपण्डवृक्षायदिरूपपदार्थो-
ऽनुभूयते, अयववर्गमुदायसमन्वितस्यैवायवविनोऽनुभवादिपण्ड-
वृक्षपदार्थाध्ययनं मनोरथमात्रमिति समाधत्ते नेति । तत्कथयन्नाद्येव
मेदविनिर्लुठितवृक्षपदार्थाध्ययनासम्भवात् ।

प्रयोगे 'क' इत्याद्याकाङ्क्षाबाहुल्याबाहुल्यकृतं विशु-
द्धविशुद्धिवैचित्र्यम्, अत एव वसन् वसतीति प्रयो-
गस्य व्युपपरताकाङ्क्षत्वात् सर्वविशुद्धनैगमभेदत्वमित्यपि
वदन्ति ।

व्यवहारेऽप्ययमेवानुसरणीयः पन्थाः । नन्यत्र कथं
वसन् वसतीति भेदः ? पाटलिपुत्रादन्यत्र गतस्यापि पाट-

प्रकारान्तरेण तत्र विशुद्धितारतम्योपपादकं मतान्तरमुपदर्शयति-
प्रयोग इति-लोके वसतीत्युक्ती लोके क्व वसतीत्याकाङ्क्षा, तन्निवृत्त्यर्थं
तिर्यग्लोके वसतीति प्रयोक्तव्यम्, एवमपि तिर्यग्लोके क्व वसती-
त्याकाङ्क्षा जायते यद्य, तन्निवृत्त्यर्थं जम्बूद्वीपे वसतीति प्रयोक्तव्यम्,
यद्यमग्रेऽपि, तथा च प्रथमतो लोके वसतीत्युक्ती निराकाङ्क्षोर्ध
यावद् यावत् उक्तोक्तक्रमेण क्तेत्याद्याकाङ्क्षाः, तथा क्रमेण तिर्य-
ग्लोके वसतीत्यादिप्रयोगेऽप्ययस्य क्व ता इति यदपेक्षया क्तेत्या-
द्याकाङ्क्षाबाहुल्यं यत्र तत्र तदपेक्षयाऽविशुद्धिः, यदपेक्षया क्तेत्याद्या-
काङ्क्षाऽऽबाहुल्यमर्थान्तरवृत्तसहस्रम्तेत्याद्याकाङ्क्षा यत्र तत्र तदपेक्षया
विशुद्धिरित्येवं विशुद्धयविशुद्धिवैचित्र्यं बोध्यम् । अत एव विशुद्धय-
विशुद्धिवैचित्र्यस्य क्तेत्याद्याकाङ्क्षाबाहुल्याऽप्याहुल्यवृत्तत्वादेव ।

वसतिनिदर्शनेन नैगमनये यथा विशुद्ध्यादियः भाषितं व्यव-
हारेऽपि तथैवेत्याह-व्यवहारेऽपीति । अतिशुद्धनैगमे यथा वसन् वस-
तीति प्रकाश, तथा स प्रकाशे व्यवहारे न सम्भवतीति 'व्यवहारेऽ-
प्ययमेव' इत्याद्युक्तिर्न संगतेति शङ्कते-नन्येति-अत्र 'न चान' इति
पाठोऽशुद्ध एवेति बोध्यम् । अत्र व्यवहारनये । कर्मिण्याक्षेपे-वसन्
वसतीति भेदे व्यवहारनये न सम्भवतीत्यर्थः । व्यवहारनयेन हि यद्येव
लोके व्यवहियते सधैरोपेयते वर्तमानकाले तत्रावसतोऽपि पूर्वका-
लीनाद्येत्यमुपादाय वसतीति व्यवहारस्य दर्शनेन यत्र वर्तमान-
कालीनवसत्युपादाय-वदित्याह-वदित्युक्तिरिति । भयतु पाटलिपुत्रमिन्न-

लिपुत्रवासित्वेनैव व्यवहारादिति चेत्, सत्यम्-तत्र बहु-
कालप्रतिबद्धतद्गतगृहकुटुम्बस्वामित्वावयवं वासित्वपदो-
पचारेण तथाप्रयोगात् । वस्तुतो वसत्रेव वसतीति व्यव-
हारेणाम्युपगमात्, अन्यथा नाद्य सोऽत्र वसतीति व्यव-
हारो न स्यात् । व्यवहारबलवत्त्वाबलवत्त्वेऽभ्यासानभ्या-
साधीने इति नात्र निर्यलत्वाशङ्काऽपि युक्तेति दिक् ।

सङ्ग्रहस्तु संस्तारकारुढ एव वसतीत्यभ्युपैति,

प्रयागादिगतस्यापि पुनः पूर्वकालीनपाटलिपुत्रनिवासान्ध्रयणेन पाटलि-
पुत्रनिवासित्वेन व्यवहारः, स तूपचारात्, मुख्यतस्तु वर्तमानकाली-
नपाटलिपुत्रनिवासकरुत्त्वपत एव तथाव्यवहार इति समाधे-
त्यमिति-भ्रमता यदुच्यते तदुपधारत सत्यमित्यर्थस्वीकार । उप-
चारे ह्यन्यार्थं वर्तमानस्य पदस्यान्यार्थं वृत्त्याश्रयणतो भवतीत्या-
कल्पयन्नाह-तत्रेति-पाटलिपुत्रनिवासित्वेन व्यवहार इत्यर्थः । तत्रेति-
पाटलिपुत्रगतेत्यर्थः । तथाप्रयोगात् पाटलिपुत्रे वसतीति प्रयोगात्,
प्रयोगराले पाटलिपुत्रभित्तक्षेत्रे वर्तमाने पुरुषे पाटलिपुत्रेऽय वस-
तीति प्रयोगस्य बहुकालप्रतिबद्धपाटलिपुत्रगतगृहकुटुम्बस्यामी
पुरुषोऽप्रमित्यर्थः । मुख्यतस्तु व्यवहारेऽपि वसतेव वसतीत्याह-
स्तुत इति । अथवा व्यवहारे मुख्यतो वसत्रेव वसतीत्यस्यानभ्यु-
पगमे, अन्यत्र गतेऽपि पाटलिपुत्रे वसतीत्यस्य मुख्यतयाऽभ्युपगमे च ।
अन्यत्र गतेऽपि पुनः पाटलिपुत्रवासित्वेन यो व्यवहार न प्रबलः,
तत्रैव नाद्य सोऽत्र वसतीति यो व्यवहार स दुर्बल इति दुर्बलेन
तेन प्रबलस्य तस्य वाचासम्भवांमुच्यत यत्र तदुपपत्तादुपचारा-
श्रयणन युक्तमिति न चाच्यम् व्यवहारप्राप्त्यर्थं दीर्घस्य पोरभ्यासाऽ-
नभ्यासाऽधीनत्वेन प्रवृत्ते नाद्य सोऽत्र वसतीति व्यवहारस्याप्यभ्य-
स्ततया दीर्घस्यासम्भवेन तत्र निर्यलत्वस्य शत्रितुमप्यशङ्कतादि-
त्याह-व्यवहारेति ।

अन्यत्र हि वासार्थ एव तस्य न घटते । न चायं प्राग्बहु-
पचारमप्याश्रयते, अत एव भूखे वृक्षः कपिसंयोगीत्य-
प्राप्येतन्मते मूलाभिज्ञो वृक्षः कपिसंयोगीत्येवार्थ इति
दिक् ।

ऋतुसूत्रस्तु येष्वाकाशप्रदेशेषु देवदत्तोऽवगाढस्ते-
ष्वेव तद्वासमभ्युपैति । संस्तारके तद्वस्तुपगमे तु गृह-
कोणादावपि तदुपगमप्रसङ्गः । संस्तारकावच्छिन्नव्योम-
प्रदेशेषु तु संस्तारक एवावगाहो न तु देवदत्तोऽपीति न
तत्रापि तद्वसतिभणितिः । संस्तारक गृहकोणादौ देवद-

वसतिविषये सङ्ग्रहप्रमाणाय प्रकटयति सङ्ग्रहयति-अस्य
'अभ्युपैति' इत्यनेनान्वयः । अयम् संस्तारकावच्छिन्नमित्युक्तिः । तस्य
सङ्ग्रहस्य, मत् इति शेषः । ननूपचारात् यथा नैगम-अप्यव-
हारयोः संस्तारकावच्छिन्ने वासार्थ उपपद्यते तथात्रापि स्यादित्यत्र भाह-न
न्ति 'माश्रयते' इत्यनेनान्वयः । अथ सङ्ग्रहः । प्राग्बहु नैगम-अप्यव-
हारम् । अतएव उपचाराश्रयणाभावादेव । एतन्मते सङ्ग्रहमते ।
पयसारेण वृक्षपदस्य वृक्षिकदेशे उपचारतो वृक्षिकदेश कपिसंयो-
गीत्यर्थस्य व्यग्रच्छेदः ।

एतद्विषये ऋतुसूत्रन्यायिप्रमाणं दर्शयति-वस्तुनस्तिविति-अस्य
'अभ्युपैति' इत्यनेनान्वयः । एतेषु देवदत्तावगाहप्रदेशेष्वेव ।
तद्वास देवदत्तवासम् । संस्तारके वस्तुतः वसति नभ्युपगच्छतीत्यपेक्षा-
यामाह-संस्तारक इति । तद्वस्तुपगमे देवदत्तवसतिस्वीकारे । संस्तारके
वसतिस्वीकार सङ्ग्रहस्य संस्तारकेण सह देवदत्तस्य सयोग्यत्वादेव,
सयोगश्च नास्तिहेन संस्तारकेष्वेत्युपचारोऽप्याप्यावश्यक इत्युपचारेण
सयोगो देशाश्रयणेनैवेति गृहकोणादिभिः सममभ्युपचारे देवदत्त-
सयोगस्य स्यादेवेति सङ्ग्रहस्य गृहकोणादावपि देवदत्तवसतिस्वी-
कारप्रसङ्ग इत्याह-गृहकोणादावपीति । तदुपगमप्रसङ्ग-देवदत्तवसतिस्वी-

तत्त्वसतिव्यवहारस्तु प्रत्यासत्तिदोषाद् भ्रान्तिमूलकः ।
विवक्षिताकाशप्रदेशेष्वपि च वर्तमानसमय एव देवदत्त-
वसतिर्नातीताऽनागतयोः, तयोरसत्त्वात्, प्रतिसमयं
बलोपकरणतया तावदाकाशप्रदेशमात्रावगाहनासम्भ-
वाच्चेति दिक् ।

शब्द समभिरुद्देश्यभूतास्तु स्वात्मन्येव वसतिमङ्गीकु-
र्वते, न ह्यन्यस्यान्यत्र वसतिसम्भवः, सम्बन्धाभावात्,

काप्प्रसङ्गः । तत्रापि स्रस्तारकाद्यच्छिन्नव्योमप्रदेशेष्वपि । तद्वसतिमणिले
देवदत्तवसतिव्यपदेशः, अयमभिप्रायः-व्योमप्रदेशास्त एव स्रस्तार-
काद्यच्छिन्नाः स्युर्येषु स्रस्तारकावगाहः, एवञ्च स्रस्तारवैरीव
नैरन्तर्यलक्षणसयोगान्तेषु तेषु पुनो देवदत्तसयोगसम्भावयेति । एव
सति स्रस्तारणे देवदत्तो वसति गृहकोणे देवदत्तो वसतीत्याद्या
व्यवहारा एव समर्थनीया इत्यत आह-स्रस्तार गृहकोणादिति । प्रत्या-
सत्तिदोषश्च केप्याकाशप्रदेशेषु देवदत्तस्य वसतिस्तत्प्रदेशसमीपतर-
वर्त्याकाशप्रदेशेषु स्रस्तारस्य व्यावगाहस्तत्सन्निहितप्रवेशा गृहकोणाय
च्छिन्ना इत्येव प्रत्यासत्तिरुद्देश्योपात् । येऽप्यव्याकाशप्रदेशेषु तेऽपि
वर्तमानसमय एवेत्याह-विवक्षितान्-प्रदेशेष्वपि षति । तयो-भर्ताऽ-
नागतयो न केवलं तयोर्बर्तमानदेवदत्तसमयेऽसत्त्व विन्तु वर्तमान
देवदत्तस्याप्यतीतानागतयोरसत्त्वमेवेति बोध्यम् । यावत्स्याकाश
प्रदेशेष्वेकस्मिन् समये देवदत्तस्यावगाहो न तावत्स्वल्पसमये देव-
दत्तस्यावगाहसम्भवेऽणुपुञ्जामयस्य देवदत्तस्याणूना चलस्वमात्राना
प्रतिसमयं चलिता वसत्समवेनाद्यस्थानासम्भवादित्याह-अतिव्ययमिति ।

उपदनयानामेतस्मिन् घणत्रयमुपदिशति गच्छति । अतीतवर्ते स्त्री
एवेति । एवमन्येनान्यत्र वसतेव्यवच्छेद आयेदित्, तत्र युक्तिमु-
पदर्शयति-नदीति । 'यम-याम-वाद' इत्युपदिशत तादात्म्यातिरिक्तस्य
तत्सर्गवत्सर्वाचारनियन्तता यदि च सम्बन्धमन्तरेणैव विवक्षिता

असम्बद्धयोराधाराधेयभावे चातिप्रसङ्गादिति दिक् ।

एवमेभिः श्रुतोपदर्शितनिदर्शनैरेतेषां यथाक्रमं विशुद्धत्वमवसेयम् ।

अपैतेषां लक्षणानि वक्ष्यामः-निगमेषु भवोऽध्यवसायविशेषो नैगमः, तद्भवत्वं च लोकप्रसिद्धार्थोपगन्तृत्वम्, लोकप्रसिद्धिश्च सामान्य-विशेषाद्युभयोपग-

काशप्रदेशेषु देवदत्तयसतिः स्यात् तद्विघ्नप्रदेशादिवपि सत्यसत्तो नियामकानामावित्याह-असम्बद्धोपेति ।

उपसंहरति-एवेति । एभिः प्रदेश-प्रत्यक्ष-यसनिभिः । एतेषां नैगम-व्यवहार-सङ्ग्रह-सूत्र-शब्द-समभिरुद्देयभूतानाम् । यथाक्रमं दर्शितक्रममनतिमन्य, नैगमादिषु पूर्वपूर्वपक्षयोस्तरोत्तरस्य विशुद्धत्वमुक्तनिदर्शनैरपगन्तव्यमित्यर्थः ।

इदानीं नैगमादीनामसाधारणस्वरूपाणां लक्षणानां निरूपणमधिकरोति-अपेति-नयसामान्यलक्षणं तदुपपादन-तद्विषयव्यवस्थापना-लुक्लक्षणाद्वादिषयस्तुजात्यन्तरव्यवस्थापन-तत्सामान्यविभजन-तद्व्यान्तरविमजन प्रदेश-प्रत्यक्ष वसतिव्यवस्थादीहृतनैगमाविसत्त-मयविशुद्धितारतम्यनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । एतेषां नैगमादिसत्तनयानाम् । तत्र प्रथमोद्दिष्टं नैगमं लक्षयति-निगमेष्विति । तद्व्यवस्था निगममवश्यम् । 'सामान्यविशेषादि' इत्यत्रादिपदाद् नित्याऽनित्य मेदाऽमेदादिपरिग्रहः । तथा च सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वं नैगमनयवमिति नैगमनयलक्षणम्, एवं मेदाऽमेदोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वादि-कमपि तदुल्लेखम् । यद्यपि सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वं न मेदाऽमेदोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसाय-विशेषे, मेदाऽमेदोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वं न सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषे इत्यव्याप्तिः, सामान्य-विशेषोभय-मेदाऽमेदोभय-नित्याऽनित्योभयाभ्युपगन्तृत्वं च न प्रत्येकं कापीति तयोपादनेऽसम्भव एव; तथापि सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्य-

मेन निर्वहति । अथ स्वतन्त्रसामान्य विशेषोभयाभ्युपगमे
कणादयद् दुर्नयत्वम्, शबलतदभ्युपगमे च प्रमाणत्वमेव,
यथास्थानं प्रत्येकं गौणमुख्यभावेन तदुपगमे च सङ्ग्रह-

यत्तावदिष्टपट्टचिनयत्वन्यूनवृत्तिनातिमत्त नैगमनयलक्षणम्, अत्र
सामान्याभ्युपगमन्वयसाधेत्यादिलक्षणे सग्रहेऽतिव्याप्तिरतो विशेष
स्याभ्युपगमविषयतयोपादानम् विशेषाभ्युपगमन्वयसाधेत्यादिलक्षणे
व्यवहारेऽतिव्याप्तिरिति सामान्यस्याभ्युपगमविषयतयोपादानम् 'नय
त्वन्मूनवृत्ति' इत्यस्य जातिविशेषणतयाऽनुपादाने नयत्वनातिमात्राप
व्यवहारादौ संप्रनातिव्याप्तिरिति तदुपादानम् । यतिकश्चिन्नैगम व्यथ
हारान्यतरत्यादिकमादाय व्यवहाराद्वारति यतिशरणाय जाति' इति ।
शङ्कते-अयति । कणादयदिति-कणादयश्च वैशेषिकदर्शनसूत्रसूत्रजसूत्रधारी
ब्रह्म गुण कर्म सामान्य विशेषस्मरणायात्पान् षड भागान् परस्परवि
भिन्नान्नाभ्युपगच्छति अयन्तव्यतिरिक्तौ च सामान्यत विशेषौ न
सम्भवन इति तदभ्युपगमस्य दुर्नयत्वे तद्वतोऽपि कणादस्य दुर्नयत्वं तद्
मैत्रोपचाराद्, अथवा कणादयद् इत्यत्र कणादपद् कणादमवर्तिततद्
शनपरम्, तस्य यथा दुर्नयत्वं तथा नैगमनयस्यापीत्यर्थः । अत्र
अभ्युपगम च कथञ्चिन्नव्योऽव्याऽभिन्नसामान्य विशेषोभयाभ्युपगमे च ।
प्रमाणत्वमिति कथञ्चित्प्रमाणसामान्य विशेषोभयस्वरूपपरस्परव्यवसाया
स्मरणानित्यमेव प्रमाणमिति तयाऽभ्युपगमे प्रमाणत्वमेव प्रसज्यत
इति तद्वृत्तिनातेनैव यथावत्प्रमाणोक्तलक्षणस्य नैगमनयसम्भवन
इत्यर्थः । यथावदिति यत्र सामान्यस्य प्रधानतयोपगमस्तत्र विशेष
स्य गौणतयोपगम, यत्र च विशेषस्य प्रधानतयोपगमस्तत्र सामा
न्यस्य गौणतयोपगम इत्येवमभूतप्रधान गुणभावेन सामान्य विशेषो-
भयाभ्युपगमवृत्तिनयव्यावृत्तानिमित्तस्य नैगमलक्षणत्वे सामान्य
स्य प्रधानतया विशेषस्य गौणतयाऽभ्युपगमरूप सग्रहे विशेषस्य
प्रधानतया सामान्यस्य गौणतयाऽभ्युपगमरूप व्यवहारे चोक्तल-
क्षणमनात् तद्योरच नैगमव्यभिचि तदुभयव्यतिरिक्तनैगमनयो न

व्यवहारान्यतरप्रवेश इति चेत्, न-तृतीयपक्षाश्रयणे
दोषाभावात्, उपधेयसाङ्ख्येऽप्युपाध्वोरसाङ्ख्यात् ।

स्यादेवेत्यर्थः । समाचक्षे-नेति । तृतीयेति-प्रथमपक्षः स्वतन्त्रसामान्य-
विशेषाभ्युपगमलक्षणः, अवलतदुभयाम्युपगमलक्षणो द्वितीयपक्षः,
तौ प्रथम द्वितीयपक्षौ नाधीयेते किन्तु गौण मुख्यभावेन सामान्य-
विशेषोभयाम्युपगमो नैगम इति तृतीयपक्ष एवाधीयते, तत्र दोषा-
भावादित्यर्थः । ननु तत्र यत्र संग्रहव्यवहारान्यतरप्रवेशलक्षणो दोष
इत्यत आह-उपधेयसाङ्ख्येऽपीति-गौणतया विशेषावगाही प्रधानतया
सामान्यावगाही योऽभ्युपगमः स संग्रहलक्षणाक्रान्तत्वात् संग्रहो
नैगमलक्षणाक्रान्तत्वाद्यैगम इति गौणतया सामान्यावगाही प्रधान-
तया विशेषावगाही योऽभ्युपगमः स व्यवहारलक्षणाक्रान्तत्वाद्
व्यवहारो नैगमलक्षणाक्रान्तत्वाद्यैगम इत्येवमुपधेययोर्नैगमत्व-संग्रह-
त्वयोर्नैगमत्व व्यवहारत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्थलक्षणसाङ्ख्येऽपीत्यर्थः ।
उपाध्वोः नैगमत्वत्व-संग्रहत्वत्वयोर्नैगमत्वत्व-व्यवहारत्वत्वयोः । अत्राहुवति
एकाधिकरणावृत्तित्वाद्, यतो यः प्राधान्येन सामान्यावगाहित्वे सति
गौणतया विशेषावगाही अभ्यवसायः, यत्र प्राधान्येन विशेषावगा-
हित्वे सति गौणतया सामान्यावगाही अभ्यवसायस्तदुभयवृत्तिगद्य-
त्यन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वं नैगमत्वम्, प्राधान्येन सामान्यावगाही गौण-
तया विशेषावगाही योऽध्यवसायस्तन्मात्रवृत्तिनयन्यन्यूनवृत्तिजाति-
मत्त्वं संग्रहत्वम्, प्राधान्येन विशेषावगाही गौणतया सामान्यावगाही
योऽध्यवसायस्तन्मात्रवृत्तिनयन्यन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वं व्यवहारत्वमिति
मिश्ररूपे नैगमत्वे नैगमत्वत्वं वर्तते, तन्निष्ठस्वरूपे व्यवहारत्वे व्य-
वहारत्वत्वं वर्तते, तथा तदुभयमिन्नस्वरूपे संग्रहत्वे संग्रहत्वत्वं
वर्तते इति, यदि चाभिन्नत्वमेव साङ्ख्ये तदोपधेयसाङ्ख्येऽपीत्यस्य
नैगम-व्यवहारयोर्नैगम-संग्रहयोः साङ्ख्येऽपि उपाध्वोर्नैगमत्व-व्यवहा-
रत्वयोर्नैगमत्व-संग्रहत्वयोरसाङ्ख्यादित्यर्थः ।

आह-अतिरिक्तसामान्य विशेषानभ्युपगमे कथमनु-
वृत्तिव्यावृत्तिबुद्धी ! न हि ते अहेतुके, नयैकहेतुहेतवे, न
था निर्विषये एव दोषजे इति, मैवम्-बस्तुन एव मृदादि-

ननु स्वतन्त्रसामान्य विशेषोभयाभ्युपगन्तव्ये नैगमस्य कथाद्-
घट् दुर्नपत्त्यापात्रं बाह्या यद् दक्षित तेन वैशेषिकसम्मतयो-
तिरिक्तसामान्य-विशेषया स्याद्वागिमोऽभ्युपगम इति प्रतीयते, न
थ तयोरेवभ्युपगमो युक्तः, तथा सति सामान्यनिश्चयनाया ननु
गततुदेविशेषनिश्चयनाया व्यावृत्तिबुद्धेरुत्पत्तिरेव न स्यादित्यनुगत-
युद्धप्रत्ययाऽनुपपत्त्याऽतिरिक्तस्य सामान्यस्य व्यावृत्तिबुद्धयन्यथाऽ-
नुपपत्त्याऽतिरिक्तस्य विशेषस्य चाभ्युपगन्तुमुचितत्वेन तदुभयान्यु-
पगन्तव्येऽपि न नैगमस्य दुर्नयत्वमिति स्याद्वाङ्मनमिदस्य परस्य
बाह्यामुत्थापयति-आहेति-परो मृत इत्यर्थः । ते अनुवृत्तिव्यावृत्ति-
बुद्धी, तयोर्गहेतुकत्वाभ्युपगमे आकाशादिवत् सर्वदा सर्वत्र गगन-
बुलुमादिवत् सर्वदाऽस्त्यमेव वा स्यात् कादाचित्कत्वम्, तदुक्तम्-

‘नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् ।

अपेक्षातो हि भावना कादाचित्कत्वसम्भवः” ॥१॥ इति ।

ननु यद्घट्यादिनस्तुनि अनुगत-व्यावृत्तिबुद्धी जायेते तदेकम-
टादिवस्तुप्रभवे एव ते नाहेतुके इत्यत आह-नैकहेतुप्रभवे इति-साम-
ग्रीवैजात्ये सत्येव कार्यवैजात्यम्, सामग्रीवैजात्यञ्च सामग्र्या विभि-
न्ननाशनाशितव्ये सत्येवेति अनुगतव्यावृत्तिबुद्धयोरेककारणप्रभवत्वे
सामग्रीवैजात्यामाग्राद् विजातीयत्वं न स्यादतो नैकहेतुप्रभवे ते
अभ्युपगन्तव्ये इत्याशयः । यदि चानुगत-व्यावृत्तिबुद्धयो धृतश्चिद्
प्रमाणाद् याव स्यान्, तदा याचितत्वेन भ्रान्तयोस्तथोद्गोपजत्वेन
निर्विषययोर्न सामान्य विशेषसाधकत्वम्, न चैवमपीत्याह-नवा-
गिरित्ये एव दोषः इति । बस्तुनोऽनुगत-व्यावृत्तोभयात्मकस्य यस्तुल्य-
परिणामलक्षणोऽनुगतस्वभावस्तौनानुवृत्तिबुद्धेः यश्चानुल्यपरिणाम-
लक्षणो व्यावृत्तिस्वभावस्तेन व्यावृत्तिबुद्धेर्भोतवादसम्भवेन नैतदनु-

तुल्यपरिणामेनानुवृत्तिबुद्धेरूर्ध्वताद्यतुल्यपरिणामेन च व्यावृत्तिबुद्धेरुपपत्तेरतिरिक्तरूपने मानाभावात् । तदुक्तम् ।

“वस्तुन एव समानः परिणामोऽयं स एव सामान्यम् । असमानस्तु विशेषो वस्तुवेकमनेकरूपं तु” ॥१॥ इति ।

अतिरिक्तं तु सामान्यं व्यक्तिष्वेकदेशेन समवेयात्, कात्स्न्येन वा ? आद्ये सावयवत्वप्रसङ्गः, अन्त्ये च प्रतिरोधेनातिरिक्तसामान्य-विशेषाम्बुपगमो युक्त इति समाधत्ते-मैवमिति । अतिरिक्तरूपे आधारद्रव्यात् सर्पया मित्रयोः सामान्य-विशेषयोः फलपत्तेः । एकाऽनेकात्मकवस्तुन एव समानपरिणामः सामान्यम्, असमानपरिणामश्च विशेषस्ताभ्यामनुगत व्यावृत्तिबुद्धी इति बुद्धयचनसंयावतो द्रष्टव्यमिति-तदुक्तमिति ।

विशेषिकाभ्युपगमादतिरिक्तसामान्यप्रसङ्गं विस्तरतः सम्मतिदी-
क्षादुक्तिः कृतमेव संक्षेपतो दर्शयति-अतिरिक्तमिति । अनेकास्तु
व्यक्तिषु एकदेशेन सामान्यस्य वृत्तिस्तदैव स्याद् यदि यद्वयो देशाः
सामान्यस्य भवेयुरिति तद्देशानां सामान्यत्वयकत्वे सामान्यस्य
सावयवत्वं तत्पक्षे दुर्भावमित्याह-अथ इति-व्यक्तिष्वेकदेशेन सामान्यं
समवेतीति दृष्ट इत्यर्थः । ते देशा अपि सामान्यस्य तदैव स्वरूपंदि
तेषु सामान्यं वर्तते, तत्रापि वैकदेशेन सामान्यं समवेयात् का-
त्स्न्येन वेति वृत्तिविकल्पसम्मवेनाद्यपक्षेऽनवरथा दुर्भावा स्यादिति
बोध्यम्, व्यक्तिषु सामान्यं कात्स्न्येन वर्तते इति पक्षस्तदैवोपपद्यते
यदि यावत्पु व्यक्तवस्तावन्ति सामान्यानि स्युः, अन्यथैकं सामान्यं
कात्स्न्येनैकप्रैव व्यचरिष्यतमिति व्यक्त्यन्तरेषु सामान्यं न भवेदेवेति
तदधीनबुद्धयनुपपत्तिः, अनेकसामान्यापत्तौ च सामान्यमेव तत्र
भवेद् ‘नित्यमेकमनेकानुगतम्’ इति सामान्यलक्षणस्यैवाघटनादित्या-
शयेनाह-अन्त्ये चेति-व्यक्तिषु कात्स्न्येन सामान्यं वर्तते इति द्विती-

व्यक्ति नानात्वापत्तिः । न च व्यक्तिवृत्तित्वं सामान्यस्यो-
पगम्यत एव, देश-कात्स्न्ययोस्त्वनुपगमादनुक्तोपालम्भ
इति वाच्यम्, उक्तान्यतरप्रकारव्यतिरेकेणान्यत्र वृत्त्यव-
र्तनात्, अत्रान्यतरप्रकाराश्रयणेऽन्यतरदोषापत्तेर्वज्र-
लेपत्वादिति सम्मतिटीकांकुतामभिप्रायः । प्रतिव्यक्ति
पर्याप्तस्थे प्रतिव्यक्ति परिसमाप्त्यापत्तिः, अन्यथा

यपक्षे त्वित्यर्थः । ननु व्यक्तियु अनुगतप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या सा-
मान्य तत्प्रतीत्युपपादकं वर्तत इत्येव कल्प्यते न त्वेकदेशेन कात्स्न्येन
चेति नोक्तदोषावकाश इति पराकृतमाशङ्क्य प्रतिस्तिरिति-न चेति-
'वाच्यम्' इत्युत्तरेण संबन्धः, एकस्य रज्जु-स्रष्टरिषयविनोऽनेकत्र
भूतकाविप्रदेशे वृत्तिरेकदेशेन दृश्यते, एकस्य परमाणोरेकस्मिन्
देशे कात्स्न्येन दृश्यते, न तु प्रकारान्तरेण वृत्तिः कुत्रापि कस्यापि
दृश्यत इति सामान्यस्यान्येतदन्यतरप्रकारेणैव वृत्तिर्युक्ता एतद्व्य-
तरप्रकारभावे तु न वर्तत एव सामान्यमित्येव कल्पयितुं युक्तेति
प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति- उक्तान्यतरप्रकारव्यतिरेकेणेति- एकदेशायचित्त-
वृत्ति-कात्स्न्यावच्छिन्नवृत्त्यन्यतरप्रकारव्यतिरिक्तप्रकारेणैत्यर्थः । अन्यत्र
सामान्यातिरिक्तगदार्थभावे । अत्र सामान्ये । अन्यतरेति-एकदेशेन
वृत्त्याश्रयणे साधयद्यतप्रसङ्गस्य कात्स्न्येन वृत्त्याश्रयणे नानात्वप्रस-
ङ्गस्य च यज्जलेपत्वादित्यर्थः । नायं सामान्यखण्डनप्रकारः परैः
परिहर्तुं शक्यो चादिनिकरणरिशीलितयुक्तिजालापाकरणलम्पट-
सम्मतिटीकाकुरुदुष्पादितत्वाद्, एतत्परिष्कारसम्यगवबोधनाय सा-
मान्यखण्डनप्रकारजिह्वासुभिः सम्मतिटीकाऽवलोकनीयेति सम्मति-
वृत्तिवद्मानप्रकटनायाह- सम्मतिटीकाप्रवृत्तामभिप्राय इति । स्वयमपि
परामिषेतसामान्यखण्डनं न्यायालोके कृतमिति तद्व्यवलोकादीं जि-
ह्वासुभिरिषायेनाह-प्रतिव्यक्ति पर्याप्तं इति-तथा च नानात्वापत्तिरत्र

तु द्वित्वादितुल्यतापत्तिरिति न्यायालोके समर्थितम-
स्मान्भिः ।

समानपरिणामरूपसामान्याभ्युपगमेऽपि प्रतिविशेषं
तदन्यत्वाद् विशेषादविशेष इति चेत्, न-स्वभावमेवेन
तद्विशेषात्, अत एव सामान्यत्वं सामान्यगर्भम्, तच्च
तदग्रहे दुर्ग्रहमिति परास्तम् । तथाप्यनुवृत्तिधीजननस्वभाव-

स्यात् । अन्यथा तु प्रतिप्यक्ति पर्याप्त्यभावे पुनः । द्वितीय-यथा
द्वित्वादिकं पर्याप्त्या द्रष्टव्येय यत्तदे न त्वेकस्मिन्, तथा सामान्य-
मपि धातुद्वयविशेषात्तमेव स्यात् त्वेकैकवृत्तीत्यर्थः ।

अतिरिक्तसामान्यस्य यथा कस्तन्येन वृत्तिपक्षे नानात्वापत्तिस्तथा
ज्ञानाभ्युपगतसमानपरिणामरूपसामान्यपक्षेऽपि प्रतिप्यक्ति समान-
परिणामस्याप्ययसन्नियेशयिषेणादिरूपस्य भिन्नत्वमेवेति नाना-
रूपात् तस्मात्तानुवृत्तिप्रतीत्युपपत्तिविशेषेभ्य इवाविशेषादिति
शाङ्कते-समानेति । प्रतिविशेषं प्रतिप्यक्ति । तदन्यत्वात् समानपरिणामस्य
भिन्नत्वात् । अतिरिक्तसामान्यपक्षे यथा विशेषस्य नानात्वं तद्योक्त-
युक्त्या सामान्यस्यापि नानात्वमिति विशेषतोऽनुगतप्रतीत्यभाववत्
सामान्यतोऽपि नानुगतप्रतीतिसम्भवाः, जैनमते तु व्यक्तेरेव समा-
नपरिणामस्यानुगतप्रतीतियत्तत्त्वस्वभावः, अतुल्यपरिणामस्य च
ध्यावृत्तिप्रतीतिजनकत्वस्वभाव इति स्वभावमेदलक्षणस्य विशेषस्य
सद्भावोदुभयस्वभावमवगतमव्यक्तितोऽनुवृत्तिव्यावृत्तिपुरुषोरुपपत्ति-
रिति समाधत्ते-नेति । अत एव स्वभावमेदलक्षणस्य समानासमान-
परिणामयोर्विशेषस्य सद्भावदेव, यस्य 'वस्तुतः' इत्यनेनान्यदुः ।
समानपरिणामरूपे सामान्ये परिणामविशेषणीभूतं समानत्वम्
एकसामान्यवत्त्वमेकजातीयत्वं चेति सामान्यस्य सामान्यघटितम् ।
तत्र सामान्यघटितस्वरूपं समानत्वं च । उपपदे सामान्यापदे ।
उपपदे ज्ञानुपपत्त्यम्, विशिष्टपक्षे विशेषणजनस्य

परिणामत्वेनानुवृत्तिधीजनकताऽऽत्माश्रयादिति चेत्, न-
चस्तुनस्तत्त्वभावस्य मृत्परिमाणत्वादिना जनकत्वेऽदो-
षात्, जनकताया अपि परिणामरूपत्वेन नानात्वस्य
दोषानावहत्यादेकत्वसम्भवेन कार्यानुमानानुच्छेदादिति
विद् ।

सामान्यग्रहरूपकारणे सत्येकसामान्यवत्त्वग्रहरूपकार्यस्य सम्भ-
वात्, अनुवृत्तिबुद्धिजननस्थभाय एव सामानपरिणाम इति तस्य
सामान्यावहितत्वेन तद्वमदे सामान्यग्रहानपेक्षणादिति । नन्वनुवृत्ति-
धीजननस्वभावे भवतु सामानपरिणाम पर तस्यानुवृत्तिधीजननस्य
भावत्वेनैवानुवृत्तिबुद्धिं प्रति कारणतः प्राच्यम्, तथा चानुवृत्तिबुद्धि-
जनकताया अनुवृत्तिधीजनकताऽप्यच्छेदिकेष्टात्माश्रयोऽन-
नुविचार इति शङ्कते-यमासीति-सामानपरिणामस्य सामान्यावहितत्वेऽपीत्यर्थः ।
'अनुवृत्तिधीजननस्थभावपरिणामत्वेनानुवृत्तिः' इति स्थाने 'अनुवृत्ति-
धीजननस्थभावपरिणामत्वेन नानुवृत्तिः' इति पाठो बोध्यः । घटादि-
वस्तुनोऽनुवृत्तिधीजननस्थभावस्यानुवृत्तिधीजननस्वभावात्वेन न का-
रणत्व येनात्माश्रयः किन्तु मृत्परिणामत्वेनैव, तत्र जनकत्वाप्रवेशा-
दात्माश्रयाभावादिति समाधत्ते-नेति । तत्त्वभावस्य अनुवृत्तिधीजनन-
स्थभावरस्य, 'मृत्परिमाणत्वादिना' इत्यस्य स्थाने 'मृत्परिणामत्वा-
दिना' इति पाठो युक्तः । घट-शरावोदञ्चनादीं सर्वत्र मार्दवोऽयं मार्दवो-
ऽयमित्यनुगतमतौ मृत्परिणामत्वेन कारणत्वम्, सृष्टिकारे घटे सर्वत्र
घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतमतौ मृत्परिणामविशेषत्वेन कारणत्वम्,
एव शरावाद्यनुगतप्रतीतावपि तच्चद्विलक्षणमृत्परिणामत्वादिनेति
तत्त्वग्रहदायाऽऽदिपदोपादानम् । ननु घटादौ तत्त्वकार्यमेवेन तच्च-
त्रिकपिता कारणताऽपि परिणामस्वभावा नानैव स्यादिति चेद्,
अस्त्येवम्, तस्या अपि नानात्वमोक्त्यद्वोपेयत् एव, सामान्यत एक-
स्य तस्यानुवृत्तिबुद्धिलक्षणकार्येणानुमानमपि सम्भवत्येव, नाना-

अविषय एवाऽयं समानाकार इत्यपि न युक्तम्,
बीजाभावात् । अनादिवासनादोषो बीजमिति चेत्, न-
वासनाया बोधरूपत्वे समनन्तरज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गात् ।
विशिष्टबोधरूपत्वे च किं वैशिष्ट्यमिति वाच्यम्, अना-
दिहेतुपरम्पराजन्यत्वमिति चेत्, न-तत्रापि तन्मात्राऽ-
विशेषात्, समुद्रोर्मिकल्पनाया अपि विग्रहेतुस्य भावा-

त्वाच्च कार्यभेदाद् व्यावृत्तितो व्यावृत्तिबुद्धिरपि स्वादेवेत्याह-
जनकतया शरीति । 'कार्यानुमानः' इत्यस्य कार्यलिङ्गकानुमानेत्यर्थः ।

सामान्यलक्षणविषयमन्तरेणैवानुवृत्तिबुद्धिर्भवतीति वस्तुनः
समानपरिणामलक्षणमपि सामान्यं न कल्पनीयमिति यौद्धः ।
सुज्ञान्य प्रतिक्षिपति-अविषय एवेति-निर्दिष्यक एवेत्यर्थः । अयं
समानाकार-अनुगतताकारो बोधः । यद्यनुगताकारबोधस्य विषयोऽनु-
गतः कश्चिन्न स्यात् कारणाभावात् नादशबोध एव न भवेदित्याह-
बीजभाषाविति-निमित्ताभावादित्यर्थः । यौद्धः शङ्कते-अनवर्ति-अनादि-
वासनालक्षणदोषादेयानुगतबुद्ध्यात्मको-चिकित्सो भवतीत्यर्थः ।
वासना किं ज्ञानमात्रं विशिष्टज्ञानं वा ? आद्ये यत् किमपि ज्ञान-
मुपपद्यते तत् पूर्वज्ञानादेवेति समनन्तरज्ञानमात्रे पूर्वज्ञानलक्षणधा-
रणासमुत्पेऽनुगताकारत्वा स्यादिति समाश्रये-वेति । अत्रोक्तं समा-
नाकारप्रसङ्गात् । द्वितीये स्याद-विशिष्टबोधकमात्रे चेति । किं वैशिष्ट्यं
बोधविशेषणीभूतं वैशिष्ट्यं किम् ? तथा च ज्ञाने विषयनिबन्धन-
मेव वैशिष्ट्यमिति विषयस्य समानपरिणामस्य सिद्धिरित्यभिसन्धिः ।
यौद्ध आह-अनवर्ति-अनादिहेतुपरम्पराजन्यत्वं ज्ञानमात्र एव वर्तते
इति ज्ञानमात्रमेव विशिष्टबोधरूपत्वाद् यासनेति तत्त्वन्वत्त्वाद् सम-
नन्तरज्ञाने समानाकारप्रसङ्गस्तदवस्थ इति प्रतिक्षिपति-वेति । तथापि
समनन्तरज्ञानेऽपि । तन्मनविशेषाद् अनादिहेतुपरम्पराजन्यज्ञानलक्षण-
वासनारूपदोषादप्यत्राविशेषात् । ननु समुद्रोर्म्यो न समुद्रन्यति-

ङ्गीकारं विना चक्षुमशक्यत्वादिति विवेचितमन्यत्र ॥

विशेषातिरेकेऽपि न प्रमाणमस्ति, विशेषाणामिव

रिणाः सन्ति, अद्यापि तदाकारकल्पना भवति तथैव समानपरिणामस्वभावाभावेऽपि तदाकारविकल्पः स्यादित्यत आह—समुद्रोर्मिति-समुद्रादेव समुद्रोर्मिकल्पना भवति, समुद्राद्यैकानेकस्वभाव एवेति ताऽपि कल्पना न विषयं विनेत्याशयः, एतावताऽतिरिक्तसामान्य-प्रतिक्षेप स्याद्वाच्यमित्यसमानपरिणामस्वभावसामान्यसद्भावक्षो-पपादितः ।

अथ वैशेषिकाभ्युपगतातिरिक्तविशेषपदार्थं प्रतिक्षिपति—विशेषा-तिरेकेऽपीति—विशेषपदार्थभेदेऽपीत्यर्थः । न प्रमाणमस्तीति—ननु विरुद्ध-धर्माभ्यासात् पदार्थानां भेदं सिद्धयति, तत्र ब्रह्मादीनां ब्रह्मत्वादि-विरुद्धधर्माभ्यासाद् भेदः, पृथिव्यादीनां पृथिवीत्वादिजातिमत्त्वाद् भेदः, घट-पटादीनां च घटत्वं पटत्वादिजातिमत्त्वाद् भेदः, तत्रानुमानम-घटः पटाद् भिन्नो घटत्वादिति, घटजातीयानामपि भेदो विरुद्ध-धर्माभ्यासादेव, तद्यथा—अयं घट पतस्माद् घटाद् भिन्नो भिन्नक-पाकारव्यादादिति, एवं पटादावपि अयं पट पतस्मात् पटाद् भिन्नो भिन्नतन्वाारव्यादादिति, एवं घणुकल्लक्षणाऽऽद्यावद्विपर्यन्तं भिन्ना-वयवाऽऽरब्धत्वाद् भेदः सिद्धयति, यथा च घणुकेऽयं घणुरेव पत-स्माद् घणुकाद् भिन्नो भिन्नपरमाण्वारब्धत्वादित्यनुमानं भिन्नाव-यवारब्धत्वहेतुर्कं श्रव्यते न तथा परमाणुषु तेषामवयवाभावेन तदा-रब्धत्वाभावाच्चित्तवाच्च, किन्तु परमाणूनां परस्परभेदका विशेषा-पय, परमाणूनां भिन्नत्वाच्च तद्घृत्तित्वेन तद्रतगुणानामपि भेद-सिद्धिसम्भवेन ॥ तेषु विशेषा, विशेषेष्वन्योऽन्ये भेदसि-द्धये विशेषांतरकल्पनेऽनवस्था स्यादतीति विशेषाः स्मृत एव व्या-चृत्ता अभ्युपगम्यन्ते, अन्येषु दिग्गोऽन्येष्वपि नित्यद्रव्येषु विशेषा-सिद्धयन्ति, अतिरिक्तविशेषपदार्थकल्पनापेक्षया लाघवाप्रियद्रव्या-देव स्यतो व्यावृत्तानि किमिति नाभ्युपेयन्त इति न शोचम्,

नित्यद्रव्याणामपि स्वत एव व्यावृत्तत्वात्, अन्यथा नित्यगुणेष्वपि तत्कल्पनप्रसङ्गात् । आश्रयविशेषेणाऽऽश्रितव्यावृत्तेर्नाऽयं दोष इति चेत्, आश्रितविशेषेणाऽऽश्रयव्यावृत्तिरित्येव किमिति नाद्रियते ? ।

जातिमत्पदार्थानां किञ्चिद्रूपेण व्यावृत्तिरिति नियमेन तेषां स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवात्, स्वतो व्यावृत्तत्वालक्षणरूपद्वानिप्रसङ्गमीत्येव च विशेषेण्यन्तेष्वपि न जातिः कल्प्यत इत्येवं विशेषसाधके प्रमाणे सति न प्रमाणमस्तीति रिक्तं वच इत्यत आह-विशेषणानिनेति-एतच्च पराम्युपगममाश्रित्य, सिद्धास्तेऽतिरिक्तविशेषाणामभावाद् दृष्टान्तत्वासम्भवात् । जातिमत्पदार्थानां किञ्चिद्रूपेण व्यावृत्तिरिति नियमस्तु नान्यनैयायिकैरपि नाभ्युपेयत यदेति न तद्व्यङ्गमित्यद्रव्येषु स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवं उद्भावनीयं, यदि च जातिमत्पदार्थानां किञ्चिद्रूपेण व्यावृत्तिरिति नियमादसम्भवेन नित्यद्रव्येषु व्यावृत्तकतया विशेषाः कल्प्यन्ते तदा नित्यगुणेष्वपि ते कल्प्यन्ताम्, तेष्वपि स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवादित्याह-भन्वेति । तत्कल्पनप्रसङ्गाद् विशेषकल्पनापत्तेः । नन्वेतत्परमाणुरूपमेतस्मात् परमाणुरूपाद् मिश्रम्, मिश्रपरमाण्वाभितत्वादित्याभयमेवादेव तत्मेदसिदिसम्भवात् नित्यगुणेषु विशेषाः कल्प्यन्त इति विशेषिकः शङ्कते-आश्रयविशेषेति । अयं विशेषकल्पनप्रसङ्गालक्षणः, नित्यगुणेष्वेव विशेषाः कल्प्यन्ताम्, ततो नित्यगुणानां मेदसिदौ तदश्रयत्वादेव नित्यद्रव्यमेदसिदिसम्भवाच्च नित्यद्रव्येषु विशेषाः कल्पनीया इत्येव किं न स्यादिति समाधत्ते-अश्रितविशेषेति ।

वेदान्तिशिरोमणिश्रीहर्षमिश्रमतस्याद्वैतसमर्थनप्रयत्नस्योपदर्शनपुरुषस्य युक्तत्वं भावयति-यद्विशिष्टमेव कर्ममिति-घटः सन्, पटः सन्निति प्रतीत्या घस्तुमात्रं तदभ्युपगन्तव्यम्, न च तस्यां प्रतीतौ नैयायिका-रूपगताऽतिरिक्ता सत्ता प्रकाशतयाऽवभासते घटादिकं विशेष्यतयेति

“सदचिशिष्टमेव सर्वम्” भेदप्रतियोगित्वा-
नुयोगित्यादेः स्वरूपसम्बन्धाऽऽत्मकत्वेनाप्यन्ततो

वाच्यम्, यतः—सा सति घटतेऽसति वा?, आद्ये सत्तावत्त्वादेय
सदिति स्यादिति धर्मविशेषणीभूता सत्ताऽऽत्माययभयात् प्रकाश-
भूतसत्तातोऽतिरिक्तोपगन्तव्या, तस्या अपि सत्येव तुष्टिरित्यन-
स्याप्रसङ्गः, द्वितीयेऽसत्ताविशेषात् अविषाणत्वापि सत्यं स्यादि-
त्यलीकं नमपि न भवेदतो ब्रह्मैव सत्यः सद्रूपं सन् घट इत्यादि-
प्रतीतो तादात्म्येन घटादौ विशेषणतयाऽयभासते, तथा च तदभि-
न्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नियमेन घटाभिन्नसदभिन्नस्य पटादे-
र्घटाभिन्नस्य पटाभिन्नसदभिन्नघटादेः पटाभिन्नत्वमिति सत्तात्मना
सर्वमद्वितीयमिति सदचिशिष्टमेव सर्वमिति ब्रह्माद्वैतवादिननुप-
पत्तेतरामित्यर्थः। ननु यथा—सन् घटः, सन् पट इत्यादिसर्वभेदप्र-
तीतिरुपजायते तथा घटः पटाद् भिन्नः, पटो घटाद् भिन्नः, घटः
पटो नैत्यादिप्रतीतिरपि सर्वलोकप्रसिद्धा नापलपितुं शक्येति तद्-
बाधार्थकाम्नेन सदचिशिष्टमेव सर्वस्य घटुन इत्यत आह—भेदप्रतियो-
गित्वानुयोगित्वादेरिति—घटः पटाद् भिन्न इत्यत्र भेदस्यानुयोगितया पटो
भासते प्रतियोगितया पट इति, प्रतियोगित्वाऽनुयोगित्यादिकं च
अपतिरिक्तं तदा तदपि नासम्बन्धमेव सम्बन्धतयाऽभ्युपेयम्, तथा
सति पटभेदस्यानुयोगित्वलक्षणसम्बन्धो घटादविव पटेऽप्यसम्बन्ध-
त्वाविशेषात् स्यादिति पटः पटाद् भिन्न इत्यपि प्रतीतिरापद्येत,
सम्बन्धस्यैव सम्बन्धत्वे च तस्यापि सम्बन्धोऽतिरिक्तः सम्बन्धस्य
सम्बन्धत्वमित्यनुरोधेनाभ्युपेय इत्यनभ्युपेय स्यादित्यनतिरिक्तमेव
स्वरूपसम्बन्धरूपं प्रतियोगित्वाऽनुयोगित्यादिकम्, तथा च भेद-
स्यानुयोगिना प्रतियोगिना सह स्वरूपसम्बन्धवत्त्वभेदे व्यवस्थिते
तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नियमवत्त्वात् प्रतियोग्यनुयोगिनो-
रप्यभेदव्यवस्थितिरिति भेदप्रतीतिरप्यभेदसाधिकैव, एवं “एकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म” इति श्रुत्या सर्वस्याभेदं गोचरन्त्या घट पटबुद्ध्या

जगद्वैक्यपर्यवसानात्, भेदस्याविशेषकल्पितत्वात् तथैव

सममभेदबुद्धेरप्यभेदबुद्धिराधीयत इति भेदाऽभेदबुद्धयोरेभेदो कथं
स्वस्यैव स्ववाचकत्वम्, तथा घट-पटभेदः समं तद्वुद्धेर्भेदो न
तद्वुद्धयैव विषयीकृत इति तेषामभेदोऽद्वैतधृतिजन्यबोधविषय इति
ततोऽप्युक्तनियमपलाद् घट-पटयोरेदमवस्थितिरिति यस्य यतो
भेदो नाप्यक्षादिना विषयीकृतस्तत्रैव सर्वस्मादभेदस्योक्तधृतिजन्यबो-
धविषयत्वे उक्तनियमात् सर्वभेदः सिद्धत्येव, यथा च सर्वं ब्रह्मा-
भिन्नमिति प्रतीतिः, तथा-सर्वं सर्वस्माद् भिन्नमिति नहि सम्भवति
स्यस्यापि सर्वान्तर्गतत्वेन स्वस्मिन् स्वमेवस्य भेदवाचनमुमतत्वाद्,
उक्तञ्च पण्डितसङ्ग्रहाद्ये—

‘‘सुदूरभावनमास्ता वाद्यपुष्टिपरम्पर ।

निवृत्तापह्नयाम्नायैः पार्श्विग्राहैर्विधीयते’’ ॥१॥

[परि० १, श्लो० ८]

तथा—

‘‘अमेवं भोक्तिर्यन्ती धीर्न भेदोस्तेखनक्षमा ।

तथा वाद्ये प्रमा सा स्यान्नामै स्वापेक्षयैवसाव’’ ॥२॥

[परि० १, श्लो० १८] इत्यादि ।

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह-अन्त इति । यदा चोक्तयुक्तिकदम्बेन
सद्विशिष्टत्वेन सर्वस्याद्वैतं पारमार्थिकं व्यवस्थितं तदा प्रतीपमा-
नस्य भेदस्यापि सर्वथाऽपलापो न शुक्त इति तस्य का गतिरित्य-
पेक्षायामाह-भेदस्येति-‘‘इन्द्रो मायाभिः’’ इत्यादिसूक्त्या जगत एव
मायापरमिधानाऽविशेषकल्पितत्वमिति तदन्तर्गतस्य भेदस्याप्य-
विशेषकल्पितत्वम्, यदाह धृतिः-‘‘द्वैताद् वै भवं भवति’’, ‘‘यदा
सर्वमात्मैवाभूत् तदा केन कं पश्येत्’’ इत्यादि । अविशेषकल्पितत्वं
जगत इत्थं भावनीयम्-क्षणाधीनैव क्षेप्यवस्थितिः, क्षान्तं च वस्तु-
वमाप्तत्वादेव तत्र प्रमाणम्, असम्बद्धञ्च ज्ञानं न वस्तुवमाप्तक-
मिति हेयेन सह ज्ञानस्य सम्बन्धो वाच्यः, देश-कालविप्रकर्षाभाव

श्रुतिस्वरसादित्यद्वैतवादिश्रीहर्षमतमपि न रमणीयम्,
भेदस्यावास्तवत्वे तदभावरूपाभेदस्यापि तथात्वात्,
तादात्म्यस्यापि जगतः पौनरुक्त्याद्यापस्या सर्वथा वक्तु-

यस्य च तात्त्विकसम्यग्धव्यापक, ज्ञानस्य च ज्ञेयेन सह देशविप्रकर्षः
स्फुटमेव ज्ञानस्यान्तरत्वाज्ज्ञेयस्य च बहिरवस्थितेः, अतीताऽनाग-
तयोरप्यर्थयोगानि भवतीति कालविप्रकर्षोऽपि स्फुटमेवेति न परम-
त्रिपया ज्ञान-ज्ञेययोस्तात्त्विकः सम्यग्धाः, व्यापकाभावाद् व्याप्यामा-
यव्यवस्थितेः, किन्तु कार्यात्मिकः, स च सम्यग्धिगोरेकस्यावास्तवत्वे
रज्जु-सर्पाद्योरिव भवति, तथापि अनुगतस्य नायास्तवत्वं किन्त्वन-
नुगतस्यैवेति-घटं जानामि, पटं जानामि, मडं जानामीत्यादौ सर्वत्र
ज्ञानमनुगतमननुगतं च घटपटाद्येवेति तदेव रज्जौ सर्पादिकमिव
ज्ञाने कल्पितम्, कल्पना च न दोषमस्तरेणेति अविधीय तत्र दोष-
विधया कारणम्, तथैव ज्ञाने परमहन्तत्त्वज्ञाने घटपटादिकं
कल्पितं भवति, तत एव च ब्रह्ममकज्ञानेन सहाध्यात्मिकस्तादा-
त्म्यसम्यग्धोऽपि कल्पित इति । उक्तमतस्यायुक्तत्वे ग्रन्थरुद्धेतुमुप-
दर्शयति-भेदत्वेति । तदश्वेति भेदमायेत्यर्थः । तथाच न भयास्तप-
त्वात् । यदि सद्यश्चिष्टमेव सती तथा घट इत्युक्त्यैव पट्टादीनां
सर्वेषामर्थानामययोधसम्भवात् तत्प्रतिपादकं यथानं नोच्चारणीयम्,
तदभिधाने पौनरुक्त्यं स्यात्, एवं चचिदपि ग्रन्थे आदौ यस्य
कस्यचिदपि धाक्यस्योच्चारणे तत एवायोधप्रत्यप्रतिपाद्यत्वात्पनि-
वरस्यायोधसम्भवाद् धाक्यान्तरं नोद्बुद्धीयम्, हेमचन्द्रसूत्रिमिथ
“भावा सती चेद्” इत्यादिना भावाभादोऽपदस्तित पदेत्या-
शयेनाऽऽह-तत्त्वसम्भवापीति-सर्वथा तादात्म्यस्यापीत्यर्थः, तेन कथ-
ञ्चित्तादात्म्ये पौनरुक्त्याद्यभावेऽपि न क्षतिः, तथाहि-भेदप्रति-
योगिन्याऽनुयोगित्यादं स्वरूपसम्यग्धमवत्वेऽपि स्वरूपसम्यग्ध-
कपञ्चित्तादात्म्यमेवेति भेदप्रतीत्याऽपि कपञ्चित्तादात्म्यमेव प्रतियो-
ग्यनुयोगिनो सिद्धयति, कपञ्चित्तादात्म्यं च सर्वथा तादात्म्यलक्षण-

मशकपत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

“जेगेहिं माजेहिं, मिणहत्ती य जेगमस्स य निरुत्ती”
त्ति [अनुयोगद्वार] सूत्रम् ।

नैकमानमेयविषयोऽध्यवसायो नैगम इत्येतदर्थः ।

“निगमेषु येऽभिहिताः शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरि-
ज्ञानं च देश-समग्रग्राही नैगमः” इति तत्त्वार्थभाष्यम्
[अ० १ सू० ३५.] ।

अत्र पूर्वदलं बहुक्तलक्षणकथनाभिप्रायम्, उत्तरदलं
च विषयविभागविधानिरूपणाभिप्रायमात्रम् । देशग्रा-

मद्वैतं पिबणश्चेप, सदविशिष्टमेव सर्वमित्यत्र स्यात् सदविशिष्ट-
मेव सर्वमिति स्याद्वैदिकविशिष्टमेव पय, सन् घट इत्यादिप्रतीती
बोत्पाद-व्यप-ध्रौव्यामकथलक्षणसत्यमेव प्रकारतया भासते, पयोष-
णतत्त्वत्वं यया नोपपद्यते तयोपपादितमेव—“उत्पाद-व्यप-ध्रौव्ययुक्तं
सद” [तत्त्वा० सू० ५, २९.] इति तत्त्वार्थसूत्रन्यायस्थाने, प्रत्यगौत्प-
न्नपात्र तत्र लैक्यी व्याप्तिवत् इति बोध्यम् ॥

नैगमलक्षणोपदर्शकमनुयोगद्वारसूत्रमुल्लिखति—जेगेहिं इति । उक्त-
सूत्रार्थमुपदर्शयति—नैवेति । नैगमलक्षणं तद्विभागोपदर्शकं तत्त्वार्थभाष्य-
मुल्लिखति—निगमेवेति ।

अत्र अन्तरोपदर्शितभाष्ये । पूर्वदलं निगमेषु येऽभिहिताः शब्दा-
स्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानश्चेत्यन्तम् । उत्तरदलं देश-समग्रग्राहीति ।
निगमेति—विषयो विशेषः सामान्यं च, तस्य यो विभागो विभज्यते-
कत्र प्राधान्येन विशेषविषयत्वमप्यत्र प्राधान्येन सामान्यविषयत्वम्
तेन यद् विधानिरूपणं देशग्राही विशेषप्रधानो नैगमः, समग्रग्राही
सामान्यप्रधानो नैगम इत्येवं नैगममेद्वयनिरूपणं तदभिप्रायमात्रं
तदभिप्रायकमेव, ॥ तु लक्षणप्रदर्शनम्, लक्षणस्य पूर्वदलेनैव वृत्त-

हित्वं विशेषप्रधानत्वम्, समग्रप्राहित्वं च सामान्य-
प्रधानत्वं पारिभाषिकम्, अन्यथा सामान्य-विशेषयोर्द्वि-
योरपि वस्तुकेकदेशत्वात् किं द्वैरूप्यं स्यात् ? ।

एवमस्य प्रमाणत्वं स्यात्, न स्यात्-प्रत्येकं भेदशस्त्र-

त्वाद् । उत्तरद्वयस्य विषयविभजनपरत्वेन द्वैविध्योपदर्शनपरत्वं
क्ष्यष्टमिति-नैगम्यमित्यमिति । एतच्च न कटितः सिद्धयतीत्यत आह-
पारिभाषिकमिति-स्याद्भ्रान्तिमिश्रानामाचार्याणां सङ्केतः परिभाषा, तत
इदमिति धारयत इत्यर्थः । अन्वया देशप्राहित्वादेर्विशेषप्रधानत्वावि-
पारिभाषिकस्य रूपपाथयणेन द्वैविध्यस्यानाधरणे । निमित्ति-वस्तुकेकदेश-
प्राहित्वमेकरूपमेवेति तद्गुणैक्यमेव न द्वैरूप्यम्, सामान्यमपि वस्तु-
केकदेश एव विशेषोऽपि च वस्तुकेकदेश एवेति देशत्वेन विशेष-सामान्य-
योरेकमयोरपि ग्रहणात् समग्रेति व्यर्थं स्यादतो देशपदं प्रधानीभूत-
विशेषे पारिभाषिकं समग्रपदं च सामान्ये पारिभाषिकम्, न तु
समग्रपदमन्तर्गतधर्मात्मकसम्पूर्णवस्तुस्य रूपपरं तदप्राहित्वस्य नयेऽ-
मावावृत्त्यभिपन्निहः ।

ननु भेदं नैगमस्य प्राधान्येन विशेषप्राहित्वे प्राधान्येन सामान्य-
प्राहित्वे च प्रमाणत्वमेव स्यात्, प्रमाणस्यापि प्राधान्येन
सामान्य-विशेषप्राहित्वादेव प्रमाणता, तच्चात्राऽप्यविशिष्टमेवेति
सङ्केत-एवमिति-प्राधान्येन विशेष-सामान्यप्राहित्वान्युपगमे । अत्र
नैगमस्य, यस्य नैगमस्य प्राधान्येन सामान्यप्राहित्वं न तस्य प्राधा-
न्येन विशेषप्राहित्वम्, यस्य च नैगमस्य प्राधान्येन विशेषप्राहित्वं
न तस्य प्राधान्येन सामान्यप्राहित्वम्, प्रमाणस्य त्वेकस्यैव प्राधा-
न्येन सामान्यप्राहित्वं प्राधान्येन च विशेषप्राहित्वमित्येवं विशेषस्य
एवमापात्र नैगमस्य प्रमाणत्वापत्तिरिति समाचक्षते-न स्पष्टमिति नैगम-
स्य प्रमाणत्वं न भवेदेवेत्यर्थः । अत्रैव हेतुमपदर्शयति-प्रत्येकमिति ।
भेदः भेदेन । तदुक्तमित्यतः सामान्य-विशेषोभयविपक्षयोऽपि,
यस्य सामान्यविषयत्वमेकस्य विशेषविषयत्वमिति कृत्वा सामान्य-

दुभयविषयत्वेऽपि सम्भूयोभयविषयत्वायोगात् ॥

अस्य च चत्वारोऽपि निक्षेपा अभिमताः-नाम, स्थापना, द्रव्यम्, भावश्चेति । घट इत्यभिधानमपि घट एव, "अर्थाऽभिधान-प्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः" इति वचनात्, चाख्य-वाचकयोरत्यन्तभेदे प्रतिनियतपदशचयमुप-

विशेषोभयविषयत्वेऽपीति यावत् । गम्भूवेति-यस्यैव सामान्यविषयत्वं तस्यैव विशेषविषयत्वमित्येवं सम्भूयेत्यर्थः । उभयविषयत्वायोगाद् नैगमनयस्य प्राधान्येन सामान्य-विशेषोभयविषयत्वाभावात् ।

नाम-स्थापना द्रव्य-भावरूपनिक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तव्यं नैगमनयस्येति दर्शयति-अत्र चेति-नैगमनयस्य पुनः तत्र यस्य कस्यचिद् यस्तुनो घट इति नाम क्रियते ॥ नामघटः, स्पर्शाधिपत्यादिलक्षणेन्द्र-पदप्रवृत्तिनिमित्तयितुतोऽपि गोपालदारकः कश्चिद् इन्द्रोऽयमिति सङ्केतितो नामेन्द्रः, घट इति नामाऽपि घट इति नामनिक्षेपः, अर्थ घटाकार इत्येवं यत् किमपि वस्तु स्थाप्यते स स्थापनाघट इति स्थापनानिक्षेपः । यद्य मृद्द्रव्यं घटरूपेण परिणमिष्यति, अनुभूत-घटपरिणामं वा तन्मृद्द्रव्यं घटकारणत्वाद् द्रव्यघट इति द्रव्य-निक्षेपः । यस्य यस्तुनो यदसाधारणस्वरूपं तत् तस्य भाव इति पृथुपुष्पोदराद्याकारः कम्बुग्रीवादिमान् योऽयं घटः ॥ भावघट इति भावनिक्षेपः, इत्येवं चत्वारोऽपि निक्षेपा नैगमनयस्याभिमता इत्यर्थः । नामनिक्षेपाम्युपगमन्तुनयोऽपि नामनिक्षेप इति तन्मते शब्दार्थयोस्तदात्म्यमेव सम्बन्ध इत्यर्थस्य नामरूपतेर्यमित्यन्धानेन नैगमनये नामनिक्षेपाम्युपगममुपपादयति-घट इत्यधिपन्नमीति । घट-पदवाच्यत्वं यथा भावघटे तथा घटनाम्यपीति तद्रूपेण तयोरमेदाद् घटनामो घटत्वमित्यावेदनायाऽऽह-अर्थाभिधानेति । घट-तन्नामोदमेदे पुनः घनतरमप्याह-वक्ष्य-वाचक्येति । स्थापनानिक्षेपाभ्युपगन्तव्यमुपपादयति-पदयोरपीति, यतश्च सदभूतस्यापनामधिरत्यं बोध्यम् । अन्यथा घटाकारस्य घटत्वाभावे । तत्त्वयोगाद् घटतुल्यपरिमाणत्वा-

पक्षेऽपि घटाकारोऽपि घट एव, तुल्यपरिणामत्वात्, अन्यथा तत्त्वायोगात्, मुख्यार्थमात्राभावादेव तत्प्रतिकृतित्वोपपत्तेः । मृत्पिण्डाविर्द्रव्यघटोऽपि घट एवान्यथा परिणामपरिणामिभावानुपपत्तेः । भावघटपदं चासन्दिग्धवृत्तिकमेव ।

ननु नामादीनां सर्ववस्तुन्यापित्वमुपगम्यते, नवा ?
आद्ये व्यभिचारः, अनभिलाष्यभावेषु नामनिक्षेपा-

सम्भवात् । नन्वेवं स्थापनायतेऽपि घटत्वे भावघटादस्य कः प्रतिविशेष इत्यपेक्षायामाह-सुरक्षयति । द्रव्यनिक्षेपाभ्युपगमत्वमुपपादयति-मृत्पिण्डादिति । अन्यथा मृत्पिण्डादेर्घटत्वमाद्ये, घट परिणामः, मृत्पिण्ड परिणामीत्येवं घट मृत्पिण्डयोरेव परिणाम परिणामिभाव-लक्षणं सम्बन्धं लोऽतिप्रसङ्गादन्यन्तमेवे न स्यादित्यर्थः । यच्च पृथग्भोदराद्याकारः कम्पुग्रीवादिमान् भावघटस्तस्य घटस्य सर्वा-नुमतमेवेति तद्रभ्युपगमत्वमस्य दर्शयति-भावकत्वमिति ।

प्रसङ्गानुगते नामादिविचारमुपजीवन् परः दाहते-जीवति । 'नामादीनाम्' इत्यत्राऽऽदिपदात् स्थापना भाव द्रव्यनिक्षेपाणामुपपन्नः । आद्ये नामादीनां सर्ववस्तुन्यापित्वमिति पक्षः । व्यभिचार-यत्र यत्र वस्तुत्यं तत्र नामनिक्षेपादिवस्तुपृथग्वृत्तिरिति नियमाभावात् । अत्रैव हेतुमाह-अनभिलाष्यति-ये दाहदेव न घक्तुं दाह्या एतादृशा अपि यदवापदार्थाः सन्ति, तत्र वस्तुन्यं विद्यते, नामादितिक्षेपस्तु नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः । ननु यत्र यत्राभिलाष्यवस्तुत्यं तत्र नामादिवस्तुपृथग्वृत्तियेवं नियमे न व्यभिचार इत्यत आह-अभ्यरीयेति जीवोऽभिलाष्यो द्रव्यं चाभिलाष्यमिति जीवे द्रव्ये चाभिलाष्यवस्तुत्यं यत्ते न तयोर्द्रव्यनिक्षेप, यो भावः पूर्वमजीव, रन् आपत्यां जीवो मरेत् न जीवधारणत्वाद् द्रव्यजीव इति द्रव्यनिक्षेपमवृत्तिर्मेवेदं, न चैषम्-अभ्यरीयस्य जटम्बररूपस्य कदाचिदपि जीवरूपेण

प्रवृत्तेः, द्रव्यजीव-द्रव्यद्रव्यायसिद्ध्याऽभिलाष्यभाव-
व्यापिताया अपि वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

अन्त्ये “अथवि य ण जाणिज्जा, चउक्खं णिक्खिक्खे
‘तत्थ’ ति । [अनु०] सूत्रविरोधः, अत्र यत्तत्पदाभ्यां
व्याप्युपस्थितेरिति चेत्, अत्र वदन्ति-तत्तद्द्रव्यभिचार-
स्यानान्यत्वविशेषणान्न दोषः, तदिदमयुक्तम्-यद्येक-
स्मिन् न सम्भवति, नैतावता भवत्यव्यापितेति । अपरे
हवाहुः-केवलप्रज्ञारूपमेव नामाऽनभिलाष्यभावेऽवस्ति,

परिणामासम्भवात्, परं यो जीवपर्यायमनुभूयोत्तरकालमजीवो
भवेत् सोऽप्यनुभूतजीवपर्यायत्वाद् द्रव्यजीवः स्याद्, न चैवमपि
सम्भवति, इव गुण पर्यायवियुक्तस्य भावस्य गुण पर्यायवद्रूपेण
परिणामो यदि भवेत् तदा द्रव्यद्रव्यं स्याद्, न चैवमपि सम्भवतीति
तयोर्द्रव्यनिर्लेपाप्रवृत्तेरभिलाष्यवस्तुव्यापित्यमपि निक्षेपचतुष्टयं न
सम्भवतीत्यर्थः ।

अन्त्ये नामादीनां न सर्ववस्तुव्यापित्यमिति पक्षे । अथ वि० इति-
“यत्रापि न जानीयात् चतुष्टयं निक्षेपेत् तत्र” इति संस्कृतम्,
चतुष्टयं नामादिचतुष्टयम् । कथं सूत्रविरोध इत्यपेक्षायामाह-अत्रेति,
निरुक्तवद् इत्यर्थः । तत्रैकेषां समाधानमुपदर्शयति-अत्र वदन्तीति ।
तदिति, यत्र यत्र वस्तुनि न नामादिनिक्षेपचतुष्टयप्रवृत्तिसम्भार-
स्तत्तदन्त्ये सति वस्तुत्वं यत्र तत्र नामादिचतुष्टयमित्येवं निग्रमाः
भ्युपगमे न पूर्वोपदर्शितव्यभिचारदोष इत्यर्थः । परं व्यभिचारोद्घाते
प्रमेयायादिहेतुर्पि यद्विव्याप्यः स्यात्, यत्र यत्र व्यभिचारस्तद-
न्यत्ये सतीति विशेषणोपादानेन प्रमेयत्वे यद्विव्यभिचारपरिहार-
सम्भवात्, किन्तु नामादीनां सर्ववस्तुव्याप्तिः श्रयोपादादुच्यते, ना
थ यद्यचिन्नामादिचतुष्टयाभावेऽपि सम्भविनीत्येतादृशेन निर्वोदो
मोक्षसमाधानं युज्यमित्याह-तदिदमनुमिति । वस्तुतः परं सर्ववस्तु-

द्रव्यजीवश्च मनुष्यादिरेव, भाविदेवादिजीवपर्यायहेतु-
त्वात्; द्रव्यद्रव्यमपि मृदादिरेव, आदिष्टद्रव्यत्वानां
घटादिपर्यायाणां हेतुत्वादिति; एतच्च मतं नातिरमणी-
यम्-द्रव्याधिकेन शब्दपुद्गलरूपस्यैव नाम्नोऽभ्युपग-

व्यापित्वमभ्युपगच्छतामावास्याणां समाधानमपदर्शयति-अपरे तदु-
रिति । केवलीति-केवली सर्वं जानातीत्यनभिलाष्यमपि केवलप्रसा-
गोचर इति केवलस्वरूपरूपं नाम्नाऽपि स्ववाच्यविपर्ययतया तत्र वर्तत
इति कृत्वा नामनिर्देशस्तत्र सम्भवतीति नामनिर्देशस्य सर्वयस्तुव्याप्तिः।
द्रव्यनिर्देशो जीवे द्रव्येऽपि च सम्भवतीति तस्यापि सर्वयस्तु-
व्याप्तिरित्याह-द्रव्यगोचरेणि-जीवकारणं द्रव्यजीवो भवितुमर्हतीति जीवो
भाविदेवादिजीवपर्यायस्तत्कारणं मनुष्यादिजीव इति कृत्वा मनु-
ष्यादिजीवो द्रव्यजीव इति द्रव्यनिर्देशस्य जीवे संभव इत्यर्थः ।
द्रव्येऽपि द्रव्यनिर्देशसम्भवं दर्शयति-द्रव्यद्रव्यमिति । घटादिलक्षणमृदु-
द्रव्य-पर्यायाणामपि प्रतिक्षणमन्यान्यघटपरिणतिलक्षणपर्यायकारण-
स्याह द्रव्यत्वमित्येवमादिष्टद्रव्यत्वानां घटादीनां कारणत्वान्मृदादि-
द्रव्यं भवतीति द्रव्यनिर्देशो द्रव्ये सम्भवतीत्याह-आदिष्टद्रव्यत्वमिति-
पर्यायाधिकनयादेशान् पर्यायत्वे सति घटादीनां द्रव्यग्रे द्रव्याधिक-
नयादेशादेव, उत्तरोत्तरस्वपर्यायकारत्वात् तदनुगामित्वाच्च तेषां
द्रव्यत्वमादिदृष्टं इत्यादिष्टं द्रव्यग्रे येषां ते आदिष्टद्रव्यत्वास्तेषां
मित्यर्थः । हेतुत्वं कारणत्वान्मृदादिद्रव्यद्रव्यत्वमित्यर्थः । एतन्मतमपि
न युक्तमित्याह-एतेष्विति, चकारोऽप्यर्थश्च, केवलप्रसा आत्मनश्चेतन्य-
स्वरूपं गुणः, तस्य द्रव्याधिकनयविशेषेण नैगमेन नानुमतं नाम-
रूपम्, तन्नये द्रव्यत्वमपुद्गलस्यैव नामत्वाभ्युपगमादिति केवलि-
प्रमानुपादायानमित्याद्यत्रापि नामनिर्देशसम्भववोपदर्शनं न युक्त-
मित्याह-द्रव्यविशेषेति । भाविदेवादिजीवपर्यायकारणत्वान्मनुष्यादि-
जीवस्य द्रव्यजीवत्वमर्थमव्यवृत्तमेव, तथा सति संसारादप्यावा-
मेवतन्निना मध्यन्तरव्यवहारस्य जीवे भाविदेवत्वात् संसारात्पि सर्व-

मात्, मनुष्यादीनां द्रव्यजीवत्वे च सिद्धस्यैव भावजी-
यत्वमसद्भात्, आदिष्टद्रव्यहेतुद्रव्यद्रव्योपगमे भावद्रव्यो-
च्छेदमसद्भात् । गुण-पर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापितो द्रव्य-
जीव इत्येकेषां मतम्, एतदपि न सूक्ष्मम्-सतां गुण-
पर्यायाणां बुद्ध्यापनयनस्य कर्तुमशक्यत्वात्, नहि
यादृच्छिकज्ञानायत्ताऽर्थपरिणनिरस्ति । जीवशब्दार्थज्ञस्त-

यामपि द्रव्यजीव्यमेव स्यात्, निदृश्यैवानन्तरं गम्यन्तरामायेन
तथापिपजीवकारणत्वात्तन्मभात् भावजीवत्वं भवेदिति जीवे द्रव्य-
निश्रेयसमभयोऽपि नेत्याह-ननुपरीनामिति । यदादीनां पर्यायाणामभ्या-
दिष्टद्रव्यत्वमाधित्वेन तत्कारणत्वेन मृदादिद्रव्यस्य द्रव्यद्रव्यत्वमभ-
धनेन द्रव्ये द्रव्यनिश्रेयसमभयोपदर्शनमपि न युज्यते, तथा सति
द्रव्यमात्रस्यादिष्टद्रव्यत्वकपर्यायकारणत्वेन द्रव्यद्रव्यत्वस्यैव प्रान्त्या
भात्तद्रव्योच्छेदार्थेतित्याह-अदिष्टमिति । यद्यपि "गुणपर्यायवद्
द्रव्यम्" [नित्यार्थम् ० ५. ३७.] इति शब्दभाषितो गुणाः प्रममापिनश्च
पर्यायाः स्वदेयं द्रव्येऽयमिष्टमने, यत् किदापिद् गुणो द्रव्ये न स्यात्
सदमाश्रयमेव गुणस्य न भवेत्, प्रतिसूत्रमन्यास्यमायेन परिणमत्येव
द्रव्यं नापरिणम्य भगमन्ययमिष्टम इति एकस्य प्रममाश्रितः पर्यायस्य
सर्वदा द्रव्येऽभावेऽपि यः कश्चित् पर्यायोऽपि द्रव्ये तिष्ठत्येवेति गुण-
पर्यायवियुक्तं द्रव्यं न भवत्येव श्यामाघातधर्मैकस्ये श्यामाप्रगत-
ज्ञानं, तथाऽपि पुष्ट्या गुण-पर्यायाणां द्रव्यं पृथक्पृथक् यदा व्यवस्था-
प्यते तदा सत्तोरपि गुणपर्याययोर्बुद्धये द्रव्यतः पृथक्करणम्, तथा
च बुद्ध्याऽपनीतगुण-पर्यायो जीवो द्रव्यजीव इत्येवं जीवे द्रव्यनिश्रेय-
वेतिद् स्तामयमिति, तन्मतस्यानुपदर्शनपुरस्सरमपुनर्यं भाव-
यति-गुण-पर्यायवियुक्त इति । एतत् न शब्दमिति-यत्तन्ममपि
सहमपिवा विचार्यमानं नोपायन इत्यर्थः । यद्येव बुद्धि-
वेत् तथैव यद्यर्थविरहितः स्यात् तदा द्रव्यस्य गुण-पर्यायवि-

आनुपयुक्तो जीवशब्दार्थज्ञस्य शरीरं वा जीवरहितं द्रव्य-
जीव इति नाज्ज्यापिता नामादीनामित्यपि वदन्ति ॥

ननु तथापि नैगमेन नामादिचतुष्टयाभ्युपगमे तस्य
द्रव्यार्थिकस्वरूपाहतिः स्यात्, द्रव्यार्थिकेन द्रव्यस्यैवाभ्यु-
पगमात्, द्रव्यं पर्यायतया, पर्यायं च गौणतयाभ्युपगच्छत्
द्रव्यार्थिकोऽपि भावनिक्षेपसह इति हन्त। तर्हि तदुक्तं

शुचस्यबुद्धितो शुण पर्यायवियुक्ताऽपि द्रव्यपरिणतिर्भवेत्, तस्याश्च
परिणतेर्द्रव्यद्रव्यत्वमुच्यमानं शुच्येताऽपि, न चैवम्-अर्थपरिणतेर्हा
नापीनत्वाभावादिप्राह-नदीति । यद्विच्छिन्नमेति-अर्थोऽस्यथाऽप्यथा
च ज्ञानमिच्छामासम्भूतं यत् तद् यादृच्छिकज्ञानमित्यर्थः । नामादीना
सर्वदस्तुव्यापित्यसमर्थनपरं मतान्तरमुपदर्शयति-जीवशब्दागते इति ।
तत्र जीवशब्दार्थः । अनुपयुक्तं, वपयोगशून्यं, जीवशब्दार्थज्ञो यदा न
जीवशब्दार्थमप्यपयोगयान् तदा स द्रव्यमिति यावत् । यदा
जीवशब्दार्थं जानाति तदैव जीवशब्दार्थज्ञः, तदानीं च न तत्रानुप-
युक्तं स, यदा च जीवशब्दार्थं न जानाति तदैव तत्रानुपयुक्तं
सादृशश्च जीवशब्दार्थज्ञ एव न भवतीत्यतः कस्मान्तरमाह-
जीवशब्दार्थावति पतायता द्रव्यनिक्षेपस्य व्यापिताऽऽवेदिता भवति
न तु नामनिक्षेपस्येत्यस्यरतो 'वदन्ति' इत्यनेन सूचितः । नैगमस्य
द्रव्यार्थिकत्वाद् द्रव्यमात्राभ्युपगमन्तुत्वमेव युक्तं न पर्यायाभ्युपगन्तु-
त्वमिति कथं नामादिचतुष्टयाभ्युपगन्तुत्वं नैगमनतोऽस्येति शङ्कते-
निति । तथापि उक्तदिशा नामादिचतुष्टयस्य सर्वदस्तुव्यापित्योपपा-
दनेऽपि । एव नैगमस्य । द्रव्यमेव योऽभ्युपगच्छेत् स द्रव्यार्थिको
भवेद्, अथ च पर्यायस्वरूपं मायमप्यभ्युपगच्छतीति कथं द्रव्या-
धिपः स्यादि यादृशेनाऽऽह-द्रव्यार्थिकमिति, तथा चास्य द्रव्यार्थिकत्वम-
भ्युपगच्छता नामादिचतुष्टयाभ्युपगन्तुत्वं नास्तीत्येवाभ्युपगन्तव्य-
मित्यमिति । अत्र समाधानं कश्चिद्वाह-इत्येति । एवं इति

रीत्या शब्दनया अपि द्रव्यनिक्षेपसहा इति कथम् “भावं चिय सहणया, सेसा इच्छन्ति सन्वणिकखेवे” चि भाष्यो-
क्तव्यवस्थाः, एतेन “द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकयोर्द्रव्योस्तुल्य-
वादेनोभयाम्युपगमः, परमाद्यस्य सर्वथाऽभेदेनाऽन्त्यस्य
तु सर्वथा भेदेन, ततो नैकस्योभयविषयत्वे विषया-
न्तरग्रहार्थमन्यकल्पनानुपपत्तिः, भेदाभेदोपरागेणोभय-

स्थाने ‘प्रधानतया’ इति पाठो युक्तः । उक्तसमाधानस्यायुक्ततां
दर्शयति-इति । तदुक्तरीत्येति-द्रव्यार्थिकस्य प्रधानतया द्रव्याभ्युप-
गन्तृत्वं गौणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वमित्यतो भावनिक्षेपसदृश्य
द्रव्यार्थिकस्य त्वयोक्तम्, तद्विज्ञा च पर्यायनयत्वेनाभिमतताः शब्द-
नया अपि शब्द-सममिच्छेयम्भूताः पर्यायं प्रधानतया, द्रव्यं गौणत-
याऽभ्युपगच्छन्तो द्रव्यनिक्षेपसदृशः स्युरिति शब्दनयानां भावनिक्षे-
पमात्राभ्युपगन्तृत्वं भाष्योक्तं कथं सङ्गतं स्यादित्यर्थः । “भावं चियः”
इत्यादिभाष्योक्तेषु, “भावमेव शब्दनयाः क्षेपा इच्छन्ति तर्धनि-
क्षेपान्” इति संस्कृतम् । ‘एतेन’ इत्यस्य ‘अपास्तम्’ इत्यनेन सम्बन्धः,
एतेन पर्यायार्थिकस्य द्रव्यनिक्षेपसदृश्यप्रसङ्गेन । तुल्यवादेन तुल्यतया ।
उपगमाभ्युपगमः द्रव्यपर्यायोभयाम्युपगमः । तर्हि द्रव्यार्थिकोऽपि पर्या-
यार्थिकः स्यात्, पर्यायार्थिकोऽपि द्रव्यार्थिकः स्याद् विषयभेदाभा-
वादित्यस्तस्योर्थोपपन्नदर्शयति-एवेति-किन्तित्वत्यर्थः । अथ
द्रव्यार्थिकतयस्य । सर्वथाऽभेदेति-‘उभयाम्युपगमः’ इत्यनुवर्तते ।
अन्त्यस्य तु पर्यायार्थिकस्य पुनः । सर्वथा भेदेति-अत्रापि ‘उभयाम्यु-
पगमः’ इत्यनुवर्तते । ततः द्रव्यार्थिकस्य सर्वथाऽभेदेन द्रव्य-पर्यायो-
भयाम्युपगमात् पर्यायार्थिकस्य सर्वथा भेदेन द्रव्य-पर्यायोभयाम्यु-
पगमाच्च । एतस्य द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकयोर्मध्यभादेकस्य द्रव्यार्थिकस्य
पर्यायार्थिकस्य च । उक्तविरुद्धे द्रव्यपर्यायोभयविषयत्वे सति ।
विषयान्तरग्रहार्थं विषयान्तरस्य सत्त्वे तद्व्याख्येयम् । अन्यकल्पनानुपपत्तिः

समुदितयोरपि मिथ्यादृष्टित्वाद्, अत्यन्ताभेदे पर्याय-
द्वयासहोक्तिप्रसङ्गात्, तथा च "गुणो द्रव्यम्" इति द्रव्या-
धिकनयाभिलाषानुपपत्तेः, अत्यन्तभेदेऽपि पर्यायाधिकेन
द्रव्यग्रहे द्रव्याधिकस्यान्तर्गद्वत्त्वप्रसक्तेः, एकस्मिन् द्रव्य-
पक्षे पर्यायाधिकनयमतेऽपि द्रव्यं सामाधिकमित्यस्यावि-
रोधप्रसङ्गात्, एतन्मतस्य भाष्यकृतैव निरस्तत्वाचेति
चेत्, अत्रोच्यते-अविशुद्धानां नैगमभेदानां नामाद्यभ्यु-
पगमप्रवणस्येऽपि विशुद्धनैगममेवस्य द्रव्यविशेषणतया
पर्यायाभ्युपगमात् तत्र भावनिक्षेपानुपपत्तिः, अत
एवाऽऽह 'नैगमान् मद्व्याहुः-

भेद इति । तथा च पर्यायद्वयाऽसहोक्ती च । एवं पर्यायाधिकेनाऽत्य-
न्तमिच्छया द्रव्य-पर्याययोरवगाहने यथा पर्यायप्रदार्थं पर्यायाधिका-
निरिक्तस्य नापेक्षा, तथा द्रव्यप्रदार्थमपि द्रव्यप्रदस्यापि तेनैव
भावाविति, द्रव्याधिकस्य! व्यवस्थापयेतेत्याह-अतएवभेदेऽपीति ।
अन्तर्गद्वत्त्व निष्पर्योजनत्वम् । तथा पर्यायाधिकस्य द्रव्यविषयत्वे द्रव्य-
सामाधिक्यमपि तदिष्टं भवेदिति द्रव्याधिरस्यैव द्रव्यसामाधिक्यमिति
न ह्यद्विधा-इ-एकस्मिन् द्रव्येन इति-पर्यायाधिरसो द्रव्यगत्यभ्युपगच्छति
गुणादिभिरुपपत्तिं तस्य द्रव्याभ्युपगमपक्षे इत्यर्थः । एतन्मतस्य अन्व-
न्तराऽस्मिन्नतया द्रव्यं पर्यायो द्रव्याधिकोऽभ्युपगच्छति, अत्यन्तमिच्छया
तो पर्यायाधिकेनाभ्युपगच्छतीति भवत्यस्य । समाचरे-अत्रोच्यते इति ।
अत्र नैगमस्य निक्षेपवतुष्ट्याभ्युपगमत्वे द्रव्याधिकस्यव्यापित्वमिति प्रश्ने ।
उच्यते तदतिविधानमभिधीयते । 'द्रव्यविशेषणतया' इत्युक्त्या
विशेषणतया द्रव्यस्यैवाभ्युपगम इति द्रव्याधिकस्यमित्यादेदितम् । तत्र
नैगमे । अत एव नैगमनये द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगमादेव ।

“जीवो गुणपट्टियन्नो जयस्स दब्बट्टियस्स सामहयं”
 ति [आव० नि० गा० ७९२, विशेषाव० नि० गा० २६४३]।
 न चैवं पर्यायाधिकत्वापत्तिः, इतराविशेषणत्वरूपप्राधा-
 न्येन पर्यायानभ्युपगमात् । शब्दादीनां पर्यायाधिकनयानां
 तु नैगमयदविशुद्धयभावात् नानाभ्युपगन्तृत्वम्,
 अवास्तवतद्विषयत्वं तु नोक्तविभागव्याघातात्तेति पर्या-
 लोचयामः । ननु तथापि—

“णामाहत्तियं दब्बट्टियस्स भावो अ पज्जवणयस्स”
 ति [विशेषाव० भा० गा० ७९] पूर्वमभिधाय पश्चात्—

जीवो० इति—“जीवो गुणप्रतिपन्नो जयस्य द्रव्यार्थिरस्य सामायिकम्”
 इति संस्कृतम् । ननु नैगमस्योक्तदिशा पर्यायाभ्युपगन्तृत्वे पर्याया-
 धिकृत्यं प्रसज्यत इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—न चेति । एष नैगमस्य
 द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वे । इतराविशेषणतया पर्याया-
 भ्युपगन्तृत्वरूपप्राधान्येन पर्यायाभ्युपगन्तृत्वे सत्येय पर्यायाधिकरू-
 प्यस्यैष्टत्वेन नैगमे द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वस्योपगमेन
 पर्यायाधिरूपापत्तिसम्भवादित्याह—इतरेति । शब्दनयानां विशेषवत्तु
 द्रव्याभ्युपगन्तृत्वमाभारं सहेतुमुपदर्शयति—उपराधीनामिति । ननु नैगमस्य
 प्रधानतया पर्यायविषयवत्त्वाभावेऽपि गौणतया पर्यायविषयकत्वं
 सत्यात् तावताऽपि पर्यायाधिकृत्यं भवेदित्यत आह—अवास्तवतः ।
 तद्वत्त्वं पर्यायविषयत्वम् । नोक्तविभागव्याघातात्तेति, नैगमाव्यो द्रव्या-
 धिवा क्रतुसंप्रादयः पर्यायाधिक इत्येवमुक्तो यो नयविभागस्तद्वि-
 घाताय नैत्यर्थः । ननु च दिशा नैगमनयस्य विशेषणतुल्याभ्युपगन्तृत्वे
 व्यग्रस्यापिऽपि द्रव्यार्थिरस्य पूर्वं नामादिनिशेषप्रत्याभ्युपगन्तृत्व-
 कथनं पश्चाद्विशेषणतुल्याभ्युपगन्तृत्वकथनं च भाष्यहता विमर्शि-
 मायामिति वृत्तंति—निति । “ननु च” इति—“नामादिनिशेषं

भावं चिय सदृशया सेसा इच्छन्ति सव्वणिकत्वे" ॥
[विशेषाव० भा० गा० २८४७] तथा—“सव्वणया भाय-
मिच्छन्ति” [विशेषाव० भा० गा० ३६०१] ति घटां
भाप्यकृतां कोऽभिप्राय इति चेत्, अयमभिप्रायः—पूर्व
शुद्धचरणोपयोगरूपं भावमङ्गलाधिकारसम्बन्धात्तैगमादिना
जलाहरणादिरूपभावघटाभ्युपगमेऽपि घटोपयोगरूपभा-
वघटानभ्युपगमात् तथोक्तिः, पृथगनिक्षेपाच्च न प्रत्यय-
स्याभिधानतुल्यता, अग्रे तु व्यवस्थाधिकाराद् विशेषो-
क्तिरिति, मुख्यस्वरूपस्थातन्व्येण नामादित्रयविषयत्वमेव
द्रव्याधिकस्येवमिष्येय मतान्तरेण वा तथोक्तिः, अत एव

द्रव्याधिकस्य भावश्च पर्यव्रज्यस्व” इति संस्कृतम् । भावं चिय० इति—
“भावमेव शब्दनयाः शेषा इच्छन्ति सर्वनिक्षेपान्” । त्व० इति—“सर्व-
नया भायमिच्छन्ति” । भाप्यकृतानभिप्रायस्योपपत्तेरनेनोक्त्यति-
शयमभिप्राय इति । पूर्वमिति—‘जामा इतिर्य’ इत्यादिना पूर्वं यद् द्रव्या-
धिकस्य नामादिनिक्षेपनयाभ्युपगमन्तुत्यवचनं तच्छुद्धचरणोपयोग-
रूपभावमङ्गलाधिकारसम्बन्धात्, उपयोगलक्षणभावाभ्युपगमश्च न
तैगमादेः, जलाहरणार्थक्रियाकाप्येव भावग्रह इति नैयमादेरभ्युपगमः,
न ॥ घटोपयोगो भावघट इति तदुपगमः । तथोक्तिः “जामा इतिर्य
क्षयद्विषयस्व” इत्युक्तिः । “धर्माऽभिधान-प्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः” इति
घटनाश्रामो नैगमाभ्युपगमविषयत्वे तत्तुल्यत्वादुपयोगस्यापि नैग-
माभ्युपगमविषयत्वमास्थेयमिति न शङ्क्यम्, नापनिक्षेपवदुपयोगनि-
क्षेपस्य पृथगनङ्गीकारेणोपयोगस्य नामतुल्यत्वाभावादिन्याद्—पृथगनिक्षे-
पचेति । अग्रे ॥ पश्चान् पुनः । व्यवस्थाधिकाराद् अस्य नयस्यैतन्निक्षेपा-
भ्युपगमन्तुत्यमित्येवं ध्ययस्याधिकारात् । निरोधोक्तिः “भावं चिय०”
इत्याद्युक्तिः । इतीति—स्वरूपघचनम्, पर्यव्रज्यरूपोऽभिप्राय इत्यर्थः ।
मुख्यतेति—अत्र वा अथवा मतान्तरेण भाप्यकर्तृमतमभिमतम् मुख्य-
न

तत्पर्यवृत्तावपि—“अत्र चाद्या नामादयस्त्रयो विकल्पा
द्रव्यार्थिकस्य तथा तथा सर्वार्थत्वात् । पाश्चात्यः पर्याय-
नयस्य तथापरिणति-विज्ञानाभ्याम्” इति [अ. १. सू. ५.]।
एतन्मतावष्टम्भेनैव—

“जीयो गुणपट्टिवन्नो णयस्स दब्धद्वियस्स सामह्यं ।

सो चेव पज्जवणयट्टियस्स जीवस्स एस गुणो” ॥

[आयदयकनिर्यु० गा० ७१२, विशेषायदयकनिर्यु०
गा० २६४३] इत्याचठयकगाथा ‘किं द्रव्यं गुणो वा सामा-
यिकमिति चिन्तायां द्रव्यार्थिकनयमते गुणं प्रतिपन्नो
जीवः सामायिकम्, पर्यायार्थिकनयमते तु जीवस्य गुण
एव सामायिकमित्युत्तरम्, अत्र च द्रव्य-पर्यायनययोः
शुद्धद्रव्य-पर्यायादेव विषयी, तत्र पर्याय-द्रव्ययोर्विभि-

रूपस्यतन्त्र्येण नामादिप्रयविषयत्वमेव द्रव्यार्थिकस्येत्यभिप्रेत्य
तद्योक्तिरित्यन्वयः । तपोणि “नामादिति दब्धद्वियस्स” इत्युक्तिः ।
अत एव मतान्तराश्रयणत एव । तथा तथा नामादिप्रकारतः ।
तत्पर्यवृत्तावपि अर्थाभ्यापित्वाद्, द्रव्यार्थिकनयो नाम-स्थापना द्रव्यरूपैः
सर्वप्रार्थं प्रवर्तत इत्यर्थः । णयस्य भावनिर्देशः । तथापरिणति विज्ञाना-
भ्यामिति-यत्तमानपर्याय एव भावः, यस्तु च प्रतिपन्नं परिणमदेवास्ते,
प्रतिक्षणगम्यद्वयदेव भवतीति प्रापते च तथैवेति यत्र प्रतिक्षण-
मन्यत्य यत्र तन्मानं तदेव माय, स एव च पर्यायनयस्य एव
इति । एतन्मतावष्टम्भेन मुख्यत्वरूपस्यातन्त्र्येण नामादिप्रयविषयत्वमेव
द्रव्यार्थिकस्येति मतायलम्पनेनैवेत्यर्थः । “जीयो०” इत्यादि-
पूर्वापरस्य स्मृत्युतं दृष्टितमेव । “ओ णय०” इति—“स यत्र पर्यायनयस्य
जीवस्य एव गुणः” इति । इतिवद्वयस्य मन्वहणं धारयतीति साम्यं ।
तद्व्याख्यागुणिद्वयनि-किं द्रव्यमित्यादिना । अत्र च यत्तन्मते च । एते-

ध्रयोः कल्पितयोः कुण्डलतापन्नं स्वर्णम्, पत्रस्य नीलते-
त्यादाविव विशेषणतयाभिधानं तु न स्वविषयव्याघाता-
पेक्ष्यभिप्रायेण महता प्रबन्धेन' भाष्यकृता व्याख्याता ।
मतान्तराभिप्रायेण तु पर्यायार्थिक एव द्रव्यस्य कल्पि-
तस्य विशेषणत्वम्, द्रव्यार्थिके तु प्रागुपदर्शितदिशा पर्या-
यस्याकल्पितस्यापि विशेषणत्वं न्याय्यमेव । न च नये
विशेषणं कल्पितमेवेति नियमः-

“सावज्जोगविरजो निगुत्तो उप्पु संजओ ।

उवउत्तो जयमाणो आया सामाहणं होइ” ॥१४९॥

[आवृष्टकमूलभाष्यमाधा, 'दे-ला' ३२७ 'तमवृष्टाद्यभागे]

त्यादि-द्रव्यनयविषये शुद्धद्रव्ये विभिन्नस्य कल्पितस्य पर्यायस्य विशेष-
णतयाऽभिधानं कुण्डलतापन्नं स्वर्णमित्यादाविव, पर्यायनयविषये
शुद्धपर्याये विभिन्नस्य कल्पितस्य द्रव्यस्य विशेषणतयाऽभिधानं पत्र-
स्य नीलतेत्यादाविव न स्वविषयविघातापेक्ष्यर्थः । स्वयं ग्रन्थकृदाह-
मन्तान्तरेति पञ्चमे द्रव्यार्थिकस्य चत्वारोऽपि निक्षेपा अभिमताः पर्या-
यार्थिकस्य तु भावनिक्षेपोऽनुमतस्तन्मताभिप्रायेणेत्यर्थः । पर्यायार्थिक
एवेति-पर्यायार्थिके कल्पितस्य द्रव्यस्य विशेषणत्वे वस्तुनो द्रव्यं
नास्तेय, भाव एव तु वस्तुतः समस्तीति भावनिक्षेपाभ्युपगन्त्यमेव
पर्यायस्तेत्यर्थात् प्राप्तमेव । द्रव्यार्थिके इति-द्रव्यार्थिकेऽकल्पित-
स्यापि पर्यायस्य विशेषणत्वे पर्यायोऽपि वस्तुतः समस्तीति निक्षे-
पचतुष्टयाभ्युपगन्त्यमर्थाद् द्रव्यार्थिकस्य प्राप्तमेवेत्यभिसन्धिः ।
नयेऽकल्पितस्य विशेषणत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-
न चेति । निषेधे हेतुमाह-
“सावज्जयोगविरजः त्रिगुत्तः
पट्मु संयतः । उपयुक्तो यत्तमान आत्मा सामायिकं भवति” इति

इत्यत्र संग्रहनयस्वीकृतात्मसामान्यसामायिकविधि-
नियमनाय प्रवृत्तानां पर्यायशुद्धिमतां व्यवहारादिनयानां
यावदेव भूतमुत्तरोत्तरपर्यायकदम्बकविशेषणोपरागेणैव
प्रवृत्तिदर्शनात् । न च तत्र पर्यायनयानां संग्रहस्वीकृत
विधिविशेषपर्यवसानार्थं पर्यायविशेषणमुद्रया प्रवृत्ता-
यपि 'सविशेषण०' इत्यादिन्यायाच्छुद्धपर्यायविधावेव
तात्पर्यात्, अन्यनयविधिनियमानुदेशलक्षणस्यातन्त्येण
नयानां स्थविपयनिर्देशे विशेषणस्य कल्पितत्वनियम

संस्तुतम् । अत्र निरुच्यव्यक्तगाथायाम् । नप्रेति-संग्रहनयस्वीकृतो
य आत्मसामान्य सामायिकमिति विधिस्तन्निमित्तनाय न सर्वं पदा
मान सामायिकं किन्तु साययोगाग्नितत्त्वादिविशेषण स सामा-
यिकमित्येवभूतनियमार्थम् । यावदेवभूतम् पद्यभूतनय यानत् । अत्र
नये विशेषण कल्पितमेवेति नियमवादिनोऽभिप्रायमाहाङ्ग प्रतिक्रि-
पति-न पति-यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेन समग्रम् । तत्र 'सायज्ञ०'
इत्यादिगाथायाम् । 'पर्यायनयानाम्' इत्यस्य 'प्रवृत्तानपि' इत्यनेना-
न्यय । सविशेषण० इत्यस्ति-“सविशेषणी विधि निषेधौ विशेषणमुपस-
द्धानामत' इति न्यायादित्यर्थः, पर्यायविशिष्टान्सामान्यसामायिक
विधौ तात्पर्यं सत्येव पर्यायाणां विशेषणत्वमेव भवेत्, यदा तु पर्याय
विधानेव तात्पर्यं तदा तेषां विशेषणत्वमेव नास्तीति कल्पितत्वा-
भावेऽपि न अतिरिक्तमिषाय । एव सति कुत्र विशेषणस्य कल्पि-
तत्वनियमप्रवृत्तिरित्यपेक्षायामाह-अत्रनयति-प्रवृत्ते तु अन्यनय
संग्रहप्रदस्तेन स्वीकृतस्यात्मसामान्यसामायिकविधिनियमोद्देशेनैव
व्यवहारादीनां स्थविपयनिर्देश इति स्यात्-न्यामावाजाशक्तनियम इति।
सामान्य यदा मद्ग्रहस्य नियमस्तथा निगूढनैगमस्यापीति स्ववि-
पयनिलक्षणविषयनरूपमन्यत्वे नैगमापेक्षया न संग्रहस्येति सद्ग्र-
हनयस्वीकृतसामान्यविधिनियमनाय प्रवृत्तानां नैगमोद्देशानां पर्याय

एवेति वाच्यम्, तथाप्यन्यत्वस्य स्वविषयविलक्षणविषयत्वरूपस्य निवेशेन नैगमभेदेषु विशुद्धनैगमे विशेषणस्य पर्यायस्याकल्पितत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वादित्यस्माभिरनुशीलितः पन्थाः समाकलितस्य समयरहस्यैर्दिव्यदृशानिभालनीयः ॥१॥

“ नैगमाद्युपगतार्थसङ्ग्रहप्रबणोऽध्यवसायविशेषः सङ्ग्रहः ” । सामान्यनैगमचारणाय नैगमाद्युपगतार्थपदम् । सङ्ग्रहश्च विशेषविनिर्मुक्तोऽशुद्धविषयविनिर्मुक्तश्चेत्यादि-

विशेषणोपयोगेन प्रवृत्तिसम्भवात् तत्रान्वयविधिनियमानुद्देशलक्षणस्यातन्व्याभावाच्चेन्नियमप्रवृत्तिरिति विशेषणस्य पर्यायस्याकल्पितत्वसिद्धिः स्यादेवेति नैगमे निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तव्यं युक्तमेवेत्याह-तयापीति । स्वसमीक्षितोक्तमार्गस्य सूक्ष्मशोभनीगम्यत्वाय-बोधनायाह-यमाकल्पितेति । समाकलितस्य समयरहस्या अपि नापानत उक्तमार्गमप्योद्धुं प्रमविष्णय इत्यत उक्तम्-दिव्यविधेति ॥

इति नैगमलक्षणनिरूपणम् ॥

अथ सङ्ग्रहनयलक्षणनिरूपणम्—

सङ्ग्रहलक्षणमुपवर्णयति-नैगमेति-विशेष इत्यन्तं लक्षणम्, सङ्ग्रह इति लक्ष्यनिर्देशः । सङ्ग्रहप्रबणोऽध्यवसायविशेषः सङ्ग्रह इत्येतावन्मात्रोक्ती सामान्यनैगमस्यापि सङ्ग्रहप्रवणत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय नैगमाद्युपगतार्थेत्युक्तमित्याह-यमान्येगमेति । नैगमाद्युपगतार्थस्य सङ्ग्रहः किंस्वरूप इत्यपेक्षायामाह-सङ्ग्रहेति-नैगमनयो हि सामान्य विशेषं चाभ्युपगच्छतीति तदुपगतार्थः सामान्य विशेषश्च, तत्सङ्ग्रहश्च विशेषपरित्यागेन सामान्योररीकारः, एवं व्यवहारादिनया विशेषमुपयन्ति ततस्तदुपगतार्थो विशेषः, तत्सङ्ग्रहोऽपि

एवेत्यभिमन्यते । जगदैक्ये घट पटादिभेदो न स्यादिति चेत्, न स्यादेव वास्तवः, रज्जौ सर्पत्रमनिबन्धनसर्पादि-
 षदविद्याजनितोऽनिर्वचनीयस्तु स्यादेवेत्याद्या एतन्मूलिका
 औपनिषदादीनां युक्तयः । अस्यापि चत्वारो निक्षेपा अभि-
 मताः । ये त्वाहुः—“नायं स्थापनाभिच्छति । सङ्ग्रहप्रवणेना-
 नेन नामनिक्षेप एव स्थापनाया उपसङ्गहात् । न च “नामं
 आवश्यकरियं, ठवणा इत्तरिआ वा होज्जा आवश्यकरिया वा
 होज्ज” [अनु०सू०७] इत्येवानयोर्विशेषाभिधानात् कथं

मिन्यते पय स्वीकुरुते । पतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां प्रपञ्चयन्त्याह—जगदैक्य
 इति—सर्पस्य भयनात्मकत्वे भयनस्य महासामान्यसत्कारूपस्यैकत्वात्
 तद्रूपस्य जगत पथस्य इत्यर्थः । न स्यादेव वास्तवो घट
 पटादिभेदो न भवेदेवेत्यर्थः । वास्तवघट पटादिभेदनिषेधे कल्पितो
 घट पटादिभेदोऽनुमतः, स पय तु बीदगित्यपेक्षायामाह—रज्जविति—स्प
 ष्टम् । निक्षेपयन्तुष्टयाभ्युपगन्त्य नेगमचवेय सङ्ग्रहस्येत्याह—अस्या
 पीति—सङ्ग्रहस्यापीत्यर्थः । स्थापनाभ्युपगन्त्य न सङ्ग्रहस्येत्या
 चार्यदेदीयाना मत प्रतिक्षप्तमुपम्यस्यति—ये त्वादुरिति—सोऽयं विशेषो
 नाम स्थापनासाधारण पय सगृह्यतामिति’ इत्यन्तमेतन्मतपरिष्कारः ।
 अयं सङ्ग्रहमयः । पतत्रये किं स्थापनीय नास्ति येन तन्निक्षेपस्या
 नभ्युपगम इत्यपेक्षायामाह—सङ्ग्रहप्रवणेनति । अनेन सङ्ग्रहमन्येन ।
 ‘न च’ इत्यस्य ‘असादनीकम्’ इत्यनेनान्वयः । नाममिति—नाम याधत्वं
 धिर’ स्थापना इत्यरिका वा भवेद् यावन्धिरा वा भवेद्’ इति
 संसृतात्, यावत्त्वधिर’ यावद्ग्रहणभावि, यथा—भेदादिनाम याधत्वे
 र्पन्ते तावत्कालस्यापि । इतिरिच यस्य स्थापना तस्मिन् सत्येव
 मिताश्रिनी, यथा—इन्द्रादिप्रतिवृत्ति, स्थापनायान् इन्द्रदे सत्त्वेऽपि
 बाष्ठादिनिर्मिता भिन्यादिगत्तरेणोपरेत्यादितनितचिप्रविशेषस्वरूपा
 चेन्द्रादिप्रतिवृत्तिनाश्रिनी । अनयो नाम स्थापनयो । नामोऽपि

मैकरूप्यमित्याशङ्कनीयम्, पाचक-याचकादिनाम्नामप्य-
यावत्कथितत्वात् तदव्यापकत्वात् स्थूलभेदमात्रकथनम् ।
पदप्रकृति-कृतिभ्यां नाम-स्थापनयोर्भेद इति चेत्, कथं तर्हि
गोपालद्वारके नामेन्द्रत्वम् ? अथ नामेन्द्रत्वं द्विविधम्, इन्द्र
इति पदत्वमेकमपरं चेन्द्रपदसङ्केतविषयत्वम्, आद्यं नास्ति,
द्वितीयं च पदार्थ इति न दोष इति चेत्, तर्हि व्यस्त्या-

यावत्कथितत्वं न सर्वनामव्यापकं यदैव पाक करोति पुरपस्तदैव
पाचक इति नाम्ना व्यपदिश्यते, यदैव याचते तदैव याचक इति
नाम्ना व्यपदिश्यते इति पाचक-याचकादिनाम्नामयावत्कथितत्व-
लक्षणेत्थत्वात्स्यापि भावादित्याह-पाचरेति । तदव्यापकत्वाद् यावत्कथित-
त्वस्य नामाव्यापकत्वात् । कथं तर्हि स्वप्ने नाम्नो यावत्कथितत्व-
कथनमत आह-स्थूलभेदमात्रकथनमिति-यहनां नाम्नामित्यभ्युतानामेयो-
पलम्भात् तथा कथनमित्यर्थः । नाम पदस्वरूपं स्थापना कृतिरूपा
आकृतिरिचनारूपेति तयोर्भेद इत्याशङ्कते-पदग्रहि कृतिभ्यामिति-पद-
प्रकृतिः पदस्वभावः कृतिराकृतिरचना ताभ्यामित्यर्थः, अत्र 'पद-
प्रतिकृतिभ्याम्' इति पाठो युक्तः, तत्र प्रतिकृतिः प्रतिमा । अत्र
तटस्थः पृच्छति-न च तर्हि-यदि पदस्वरूपे नाम तर्हि गोपाल-
द्वारको नाक्षरसन्निवेशविशेषलक्षणं नामेति तत्र नामेन्द्रत्वं कथम् ?
अर्थात् तत्र नामेन्द्रत्वं न भवेदित्यर्थः । तत्रोत्तरमाशङ्कते-गण्येति ।
आधमिन्द्र इति पदस्य नास्ति गोपालद्वारके न वर्तते । द्वितीय च इन्द्र-
पदसङ्केतविषयत्वं च । पदार्थ इति-पदार्थे गोपालद्वारकादी द्वितीय-
मिन्द्रपदसङ्केतविषयत्वलक्षणं नामेन्द्रत्वं समस्येति न तस्य नामे-
न्द्रत्वानुपपत्तिलक्षणो दोष इत्यर्थः । इन्द्रपदसङ्केतो यथा गोपाल-
द्वारके कथ्यते तथेन्द्रस्थापनात्यामपीति तस्या अपि नामेन्द्रत्वं
स्यादेवेति नामनिर्दिष्टे पञ्च स्थापनाया अन्तर्भाव इत्याह-गर्हीति ।
व्यास्येति-"व्यस्त्याकृति-आतयः पदायः" [१] इति गौतमीये सूत्रम्,

कृति-जातीनां पदार्थत्वेनेन्द्रस्थापनाया अपीन्द्रपदसङ्केत-
विषयत्वात् कथं न गोपालदारकयन्त्रामेन्द्रत्वम् ? नाम-
भावनिक्षेपसाङ्ख्यपरिहाराय [आकृतिभिन्नत्वे सति] इन्द्र-
पदसङ्केतविषयत्वं नामेन्द्रत्वं निरुच्यत इति चेत्, हन्त !
तर्हि सोऽयं विशेषो नामस्थापनासाधारण एव सङ्गृह्यता-
मिति" ते न विचारचञ्चुरधियो देवानाम्प्रियाः, उपचार-
रूपसङ्केतविशेषग्रहे द्रव्यनिक्षेपस्याप्यनतिरेकप्रसङ्गात्,

तदनुसारेणावृत्तावपि पदार्थत्वं समस्तीति । इन्द्रनामार्थक्रियाकारी
भावेन्द्रा, नामेन्द्रश्च यत्रेन्द्रपदसङ्केतः क्रियते स इति । भावेन्द्रा-
प्रामेन्द्रस्य व्यपञ्चितत्वे भावेन्द्रव्यापृत्तमेव नामेन्द्रत्वं निरुच्यते,
तत्तिथ्यन्तरे स्थावरो नामेन्द्रत्वं मा प्रसादोदित्येतदर्थमाकृतिभिन्नत्वे
सतीति विशेषणमुपादीयत इति न नामनिक्षेपे स्थापनाऽन्तर्भाव
इत्याद्युक्ते-नामेति-आकृतिभिन्नत्वे स्वीत्युपादानेऽपि भावव्यापृत्तिः
सङ्केतविशेषाधायकादेव कथमन्यथा भावेन्द्रेऽपीन्द्रपदसङ्केतविषयत्वं
सत्त्वाद् भाष-नामनिक्षेपसाङ्ख्यपरिहार इति भावनीयम् । नाम-
भावनिक्षेपसाङ्ख्यपरिहाराय नामनिक्षेपनिवृत्तौ भावव्यापृत्तकस्य
सङ्केतविशेषस्यैवावश्यकता, तन्माधोपादाने च नामस्थापनायोरेक-
त्वेण सङ्गप्रदः स्यादेवेति समर्थते-हमेति । उक्तमनं प्रतिपद्यति-
न इति, सङ्गप्रदः स्थापनां भेच्छनीत्यभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः । उपरि-
इन्द्रपदसङ्केतविषयत्वं नामेन्द्रत्वमित्यत्रोपचारलक्षणः सङ्केतविशेषो
यदि परिगृह्यते तदा भावेन्द्रे इन्द्रपदस्य मुख्यं पदं सङ्गेनो नोप-
चार इति भावेन्द्रव्यापृत्तिर्येवमिति नथापि मान्यते मांषा
लक्षणे इन्द्रस्थापनायां च यथोपचारलक्षण इन्द्रपदसङ्केतान्तथा
भावीन्द्रपदावधारणेऽनुभूतेन्द्रपदांशे च द्रव्येन्द्रेऽपि येति द्रव्य-
निक्षेपस्यापि नामनिक्षेप पदान्तर्भावममवाप् सङ्गप्रदः स्थापना-
मिदं द्रव्यमपि न स्वीकृत्योदित्यर्थः । द्रव्यनिक्षेपव्यापृत्तं पदं सङ्केत-

यादृच्छिकविशेषोपग्रहस्य चाप्रामाणिकत्वात्, पित्रादि-
कृतसङ्केतविशेषस्यैव ग्रहणात्ताम-स्थापनयोरैक्यायोगात् ।
एवं च बहुषु नामादिषु प्रातिस्विकैकरूपाभिसन्धिरेव
सङ्ग्रहव्यापार इति प्रतिपत्तव्यम् । यदृच्छयैव सङ्ग्रहस्वी-
कारे तु नाम्नोऽपि भावकारणतया कुतो न द्रव्यान्तर्भाव
इति वाच्यम् ? द्रव्यं परिणामितया भावसम्बद्धम्, नाम

विशेष आद्रियत इति न नाम्नि द्रव्यनिर्लेषप्रवेश इति यदि
परो यूयात् तत्राह-वादिच्छेति । भावेन्द्रे इन्द्रपदमद्वेत धेध्वर्यविशेष-
योगादेव न तु पित्रादिष्ठतः, इन्द्रपदमद्वेतुविषयत्वलक्षणनामेन्द्रत्वे
च पित्रादिष्ठतसङ्केतविशेष मय प्रविष्ट इति तेन यथा भावेन्द्रव्यावृत्ति-
स्तथा स्थापनेन्द्रस्यापीति न स्थापनाया नाम्न्यन्तर्भाव इत्याह-
तिनापीति । ननु सङ्ग्रहेणापि निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगमे न केनापि
कस्यापि सुदृढ इति सङ्ग्रहलक्षणव्यापारतात्वात् कथमस्याभ्युपग-
मस्य सङ्ग्रहीयत्वमित्यत आह-एव चेति-सङ्ग्रहेणापि निक्षेपचतु-
ष्टयाभ्युपगमे चेत्यर्थः । गृह्णति-वाङ्मां यद्वत्वात् तेषु नामन्वेन रूपे-
णैक्याभिसन्धिः, स्थापनानां बहुत्वान् तासु स्थापनात्वेनैक्याभिस-
न्धिरित्येवं, सङ्ग्रहव्यापारसम्भावनादुक्त्याभ्युपगमस्य सङ्ग्रहीयत्वमि-
त्यर्थः । उक्तदिशा सङ्ग्रहव्यापारमनभ्युपगमस्य स्वोत्प्रेक्षितसङ्केत-
विशेषतो नाम-स्थापनायोरैक्येन सङ्ग्रहणस्यैव सङ्ग्रहव्यापारतया-
ऽऽधारणे दण्डमाह-यत्तद्वेति । भावकारणत्वेति-द्रव्यस्य भावकारणत्वं
सर्वसम्मतमेव, नामापि चात्यन्तमनिर्निर्भरमानसेनाभ्यस्यमानं
कालान्तरे भावस्वरूपावाप्तिनिवन्धनं भवत्येव कस्यापि पुरुषयोरै-
क्यस्येति भावकारणत्वेन नाम द्रव्ययोरैक्याध्यवसायलक्षणसङ्ग्रह-
व्यापारसद्भावाप्राप्तौ द्रव्येऽन्तर्भाव प्रसज्यत इत्यर्थः । द्रव्यं भाव-
रूपेण परिणमत इति द्रव्यं परिणतिम्, भावः परिणाम इत्यनयोः
परिणाम परिणतिभावात्मकम्, नाम वाचकम्, भावो वाच्य इत्यनयो-
र्वाच्य-वाचकभावसम्बन्ध इति भावेन सङ्ग्रहसम्बन्धेन सम्ब-

तु वाच्यवाचकभावेनेत्यस्ति विशेष इति चेत्, तर्हि स्थापनाया अपि तुल्यपरिणामतया भावसम्बद्धत्वात् किं न नाम्नो विशेष इति पर्यालोचनीयम् । स्यादेतत्-पण्णा प्रदेशस्वीकर्तुर्नैगमात् पञ्चानां तत्स्वीकार इवात्रापि चतुर्निक्षेपस्वीकर्तुस्तत्तत्रयस्वीकारेणैव सद्ग्रहस्य विशेषो युक्त इति, मैवम्-देश प्रदेशवत् स्थापनाया उपचरित-विभागाभावेन सद्ग्रहविशेषादिति दिक् ॥२॥

ध्यमानतयाद् ड्रव्य नाम्नोर्भेद इत्याह-द्रव्यमिति । परिणामिनश्च परिणाम परिणामिभावेन, परिणामित्यस्यैव सत्सर्गत्वे तु द्रव्ये तद् स्वरूपसम्बन्धेन, भावे निरूपकतयेति बोध्यम् । एवं सति स्थापनाऽपि तदुभयसम्बन्धाम्यसम्बन्धेनैव भावसम्बन्धेति विशेषाद् साऽप्यतिरिक्तैव स्वीकारणीयेत्याह-तर्हि । तु परिणामवेति-सद्भूतस्थापना-माधित्य पादशो भावस्याकारविशेष-स्वगतस्तादृश सन्निवेशविशेष-स्थापनाया अपात्यनयोस्तुल्यपरिणामहेति अत्र 'तुल्यपरिणामतया' इति पादो युक्तः । परः शङ्कते-स्मरितेति । पण्णा धर्मास्तिक्तायादि पञ्च तद्देशानाम् । गटना धर्मास्तिक्तायादिपञ्चानाम् । तत्स्वीकार इव सद्ग्रहनये प्रदेशाभ्युपगम इव । अत्रापि निक्षेपविषयेऽपि । तत्र नैगमात् । तत्रवेति-निक्षेपत्रयेत्यर्थः । सद्ग्रहनय उपचार नेह्येति देश प्रदेशयोर्देशाद्विशेषत्वे सत्यपि भेदकल्पनोपचारत पक्षेति तदनभ्युपगमाद् युज्यते तत्र तस्य पञ्चानामेव तत्स्वीकारः, प्रकृते तु स्थापनानिक्षेपप्रमाणो नोपचरित इति तस्य सद्ग्रहनये स्वीकार-सम्भवेनानुपचरिततत्पक्षविशेषस्य सद्ग्रहेऽप्येतान्ताऽप्यभ्युपगममेवेति समाधत्ते-न-मिति ॥

॥ इति सद्ग्रहनिरूपणम् ॥

“लोकव्यवहारोपपत्तिकोऽव्यवसायविशेषो व्यवहारः” ।

“वच इ विणिच्छित्यं, व्यवहारो सव्वदव्वेसु”
[विशेषावश्यकनि० मा० २१८३] चि सूत्रम् । विनिश्चि-
तार्थप्राप्तिश्चास्य सामान्यानभ्युपगमे सति विशेषाभ्युप-
गमात्, अत एव विशेषेणावह्रियते निराकिष्यते सामा-
न्यमनेनेति* निरुक्त्युपपत्तिः, जलाहरणाद्युपयोगिनो
घटादिविशेषानेवायमङ्गीकरोति न तु सामान्यम्, अर्थ-

अथ व्यवहारनयं प्ररूपयति—

लोकेति-‘व्यवहारो’ इति लक्ष्यनिर्देशः, ‘लोकः’ इत्यादि लक्षणम् ।
उक्तलक्षणे सूत्रं प्रमाणयति-वच० चि-“वचति विनिश्चितार्थे व्यवहारः
सर्वद्रव्येषु” इति संस्कृतम् । अनेन सूत्रेण विशेषाभ्युपगमस्य लोक-
व्यवहारोपपत्तिकस्य कथं लाभ इत्यपेक्षायामाह-विनिश्चितार्थप्राप्तिरिति ।
अस्य व्यवहारस्य । विनिश्चितार्थप्राप्तिर्नाम-अर्थ धर्मास्तिकायो गत्युप-
ग्रहकारी, स्थिरयुपग्रहकारी मधर्मास्तिकाय इत्येवं विशेषेण व्यव-
हारोपयोगिना धर्मेण निश्चितो योऽर्थस्तस्य प्राप्तिः, व्यवहारेऽर्थप्राप्तेः
प्राधान्यात्, तथा निवृत्त्युपेक्षे अपि उपलक्षणीये, व्यवहारस्य
प्रवृत्ति-निवृत्त्युपेक्षासंज्ञकत्वादिति बोध्यम् । अत एव व्यवहारस्य
सामान्यानभ्युपगमपुरस्सरविशेषाभ्युपगमप्रयत्नादेव । अनेन व्यव-
सायविशेषेण । विशेषाभ्युपगमन्तत्त्व-सामान्यानभ्युपगमन्तत्त्वे व्यव-
हारस्य व्यवस्थापयति-जलाहरणाद्युपयोगिन इति । अथ व्यवहारः ।
कथं सामान्यं नामभ्युपगमच्छ्रीत्यपेक्षायामाह-अर्थक्रियाश्रितोति । तस्य
सामान्यस्य । अर्थक्रियाकारित्वमेव वस्तुनः सत्त्वम्, नहि घटस्य
द्रव्यत्व-सत्त्वादिभिः सामान्यैर्जलाद्याहरणादिसंज्ञकाऽर्थक्रिया क्रियते
किन्तु घटादिविशेषस्वरूपव्यक्त्यैवेति विशेषस्यैवार्थक्रियाकारित्व-
लक्षणसत्त्वाभ्युपगमो न तुक्त-सत्त्वलक्षणविरदिणः सामान्यस्येति
मायः । मन्यनुगम्यमानस्यापलापोऽनुभवविशेषात् युक्तः, मन्यथा
विशेषस्यापलापं शून्यतैव जगतः स्यात्, अनुमूयते च घटोऽयं

क्रियाऽहेतोस्तस्य शशशृङ्गमायत्वात् । ननु घटोऽयं द्रव्य-
मिदमित्यादौ घटत्व-द्रव्यत्वादिकं कथमपह्नोतुं शक्यमिति
चेत्, न कथञ्चित्, अन्यापोहरूपं तत्, न त्वतिरिक्तमित्येव
परमुच्यते, अस्रष्टाभावनिवेशाच्च नान्योऽन्याश्रयः । यदि

द्रव्यमिदमन्याद्यनुगतप्रतीत्या सामान्यमिति शङ्कते-नमिति ।
सामान्यं नापह्न्यते किन्तु अन्यन्यावृत्तिरक्षणापोहरूपं तद्, न ॥
विधिरूपमिति विधिरूपेण तदनभ्युपगम एव सामान्यानभ्युपगम
इति समः असे न वयमिति-‘अपह्नोतुं शक्यम्’ इत्यनुपपद्यते । तर्हि
सामान्यानभ्युपगमे सति पिशेवाभ्युपगमो व्ययहारस्येति भव्यत
इत्यत आह-अन्याऽपोहरूपमिति । तत् सामान्यम्, घटत्वं घटान्यस्या-
वृत्तिरूपं उच्यते द्रव्यान्वयान्न्यावृत्तिरूपमित्येवं सामान्यमात्रमन्यापोह-
रूपमित्यर्थः । इत्थं सामान्याभ्युपगमे सामान्यानभ्युपगमो हीयेतैत्यत
आह-न त्तिरिक्तमिति । पर किन्तु, धर्मिण्यमपोहव्यतिरिक्तम्, विधिरूप
सामान्यं नास्तीत्येताग्रमात्रमेव सामान्यानभ्युपगम इत्यर्थः । ननु
पटादेर्घटाद्यन्तर्ग्रहे तदन्यत्वं घटादेर्मात्रम्, पटादेर्घटाद्यन्यत्वं
ग्रहश्च घटादौ पटाद्यन्यत्वाग्रहे सत्येवैत्यभ्योऽन्याश्रयोऽपोहरूपसामा-
न्याभ्युपगमे, विधिरूपसामान्याभ्युपगमे च घटत्व पटत्वादीनां स्व
रूपत एव भागसम्भवाजोषदोषावकाश इत्यत आह-अकर्मजावतिर्दे-
वापेति । घटान्यान्यत्वं यदि घटत्वाभ्यन्तर्ग्रहप्रतियोगितारुमेदाद्यच्छि-
न्नप्रतियोगितारुमेदत्वरूपेण घटत्वस्वरूपमुपेयेत तदा तत्रापि घटत्व
प्रतियोगितारुच्छेदस्तथा मधिनिष्ठमृत्मेदत्वरूपेणैवाभ्युपगतमित्यन-
यस्या स्यात्, यावद्घटादिव्यक्तिभिश्च यावन्तः पटादयस्तावद्भि-
न्नत्वं घटत्वमिति यदि स्वीक्रियेत तदा तद्ग्रहो यावद्व्यक्तीनां
प्रातिसूरीरूपेणाग्रहे न गम्येत, घटादिव्यक्तीनां यावता पटादि-
भिन्नत्वेन पटादिन्यक्तीनां घटादिभिन्नत्वेन ग्रहभ्युपगमेऽन्योऽन्याश्रय
स्यात्, पर नैवमुपपद्यते किन्तु घटान्यापोहोऽग्रहमेदत्वरूपः, तस्य
स्वरूपत एव भावमित्याह-अपह्नोतुं शक्यम् इति । नन्वेवमपि तदेवा-
गण्डाभावरस्यैव सामान्यमभ्युपगतमेवेति सामान्यानभ्युपगमो

चैवमप्यभाषसामान्याभ्युपगमापत्तिः, तदा तु सर्वत्र शब्दानुगमादेवानुगतव्यवहारः कारणत्वव्याप्यादौ परेणापीत्यमेवाभ्युपगमादित्यादिकं प्रपञ्चितमन्यत्र । “लौकिकसम उपचारप्राप्तो विस्तृतार्थो व्यवहारः” इति तत्त्वार्थ-
भाष्यम् [अ० १, सू० ३५.] । विशेषप्रतिपादनपरमेतत्, यथाहि-लोको निश्चयतः पञ्चवर्णोऽपि भ्रमरे कृष्णवर्णस्य-
मेवाङ्गीकरोति तथाऽयमपीति लौकिकसमः । न च कृष्णो
भ्रमर इत्यत्र विद्यमानेतरवर्णप्रतिषेधाद् भ्रान्तत्वम्, अनु-

व्याहन्यत एवेति चेन्माऽस्त्वरज्ज्वाभावस्वरूपमपि तत्, वासनाप्र-
भयमिह रूपवशादनुगतस्य सामान्यस्पर्शव्येकज्ञान्योजनत एवानुगत-
व्यवहारः, इदमते च कारणस्य व्याप्यादावनुगतसामान्याभावेऽप्य-
नुगतव्यवहारः शब्दानुगमादेय, नहि घटकारणेषु इण्डयकादिषु
ज्ञानान्पमेकम्, अथापि कार्यान्वयहितप्राप्त्त्युपायच्छेदेन कार्यसमा-
नाधिकरण्यात्यन्ताभावाप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मव्यत्याविपरिकल्पितैक-
शब्दानुगममात्रेण कारणं कारणमित्यनुगतव्यवहारः, साध्य-साधन-
तत्सम्बन्धादिभेदेन व्याप्तीनां भेदेऽपि भवत्येवेवं व्याप्यमिदं व्याप्यमित्य-
नुगतव्यवहारः शब्दानुगमादिवेति परेऽपीत्यमेवाभ्युपगच्छन्तीत्याह-
नादि चैवमपीति । तत्त्वार्थभाष्योक्तं व्यवहारजन्यलक्षणमुपदर्शयति-
लौकिकसम इति । मनेनापि भाष्येण व्यवहारस्य विशेषाभ्युपगन्तव्य-
मेवावेद्यत इत्याह-विशेषेति । एतद् निरुक्तभाष्यम् । तत्र लौकिकसमार्थं
व्यवहारे उपपादयति-गणहीति । निश्चय-निश्चयनयतः । तथाऽप्यपि
व्यवहारनयोऽपि भ्रमरे कृष्णवर्णत्वमेवाभ्युपगच्छति । ननु पञ्चवर्णे
भ्रमरे कृष्णेतरवर्णसद्भावेऽपि केवलकृष्णवर्णत्वावरोधस्यायथाधाया-
गाहित्यद् व्यवहारनयाभ्युपगन्तस्य तस्य भ्रान्तत्वं स्यादित्याशङ्क्य
प्रतिक्षिपति-न वेति । पञ्चवर्णे कृष्णवर्णस्यापि सद्भावात् तद्वति
तद्वगादित्वेन नास्य भ्रान्तत्वम्, यत्नेन नास्ति कृष्णेतरवर्ण
इत्येवमन्यवर्णप्रतिषेधमासन्नं क्रियेत तदा कृष्णेतरवर्णवति तद-

इभूतत्वेनेतराविवक्षा, तद्व्युदासेऽतात्पर्यात् उद्भूतवर्ण-
विवक्षाया एवाभिलाषादिव्यवहारहेतुत्वात् । कृष्णादिप-
दस्योद्भूतकृष्णादिपरत्वाद् वाऽतात्पर्यज्ञं प्रत्येतस्याप्रामा-
ण्येऽपि तात्पर्यज्ञं प्रति प्रामाण्यात्, लोकव्यवहारानुकूल-
त्वात् । नापि निश्चयतः, अवधारणाक्षमत्वादित्यसत्यमेव ।

भाषावगाहित्वेन भ्रान्तत्वं भवेत्, न चैवम्, केवलमनुद्भूतत्वेन
विवक्षितान्यवर्णस्येति निषेधहेतुमुपदर्शयति-अनुद्भूतत्वेनेति । एत-
द्विश्लेष्टेति-कृष्णेतरवर्णाविवक्षा । उद्भूतत्वे भ्रमरे कृष्णेतरवर्णप्रतिश्लेष्टे ।
अतात्पर्यात् कृष्णो भ्रमर इति व्यवहारस्यान्यस्य तात्पर्याभावात् ।
तर्हि कृष्णो भ्रमर इति प्रयोगे किं बीजमित्यपेक्षायामाह-उद्भूतवर्ण-
विवक्षाया इति-भ्रमरे कृष्णवर्ण उद्भूत इति तद्विवक्षाया अभिला-
षादिव्यवहारहेतुभूताया उद्भाषाया कृष्णो भ्रमर इति वाक्यं
प्रयुज्यते, कृष्णेतरवर्णस्यानुद्भूतस्य विवक्षाऽपि यदि भवेत् तदापि
सा नाभिलाषादिव्यवहारहेतुरिति रक्तो भ्रमर इत्यादि वाक्यं न
प्रयुज्यत इत्यर्थः । अथवा कृष्णो भ्रमर इति वाक्ये कृष्णपदमुद्-
भूतकृष्णयोर्वैच्छद्योच्चरितमिति उद्भूतकृष्णो भ्रमर इति ततो बोधः,
उद्भूतत्वं भ्रमरे कृष्णवर्णं पश्येति तदितरस्योद्भूतवर्णस्य व्यच्छे-
देऽपि नोक्तयोषस्य भ्रान्तावमिति तात्पर्यज्ञं प्रति प्रमात्मकयोधज
नकरवाटुकवाक्यस्य प्रामाण्यमेव, कृष्णपदमुद्भूतकृष्णपरमिति यो
नाशमच्छति तस्योच वाक्यात् कृष्णवर्णबोधे सामान्यतः कृष्णेतर-
वर्णस्यैव व्यच्छेदावभासनमिति तस्य भ्रान्तत्वे तं प्रति तद्वारण्य-
स्याप्रामाण्येऽपि न अतिरिक्त्याह-कृष्णादिपदस्येति । अतस्तु कृष्णो भ्रमर
इति वाक्यस्य । न च सर्वं वाक्यं सावधारणमिति नियमत
कृष्णो भ्रमर इति वाक्यस्य कृष्ण एव भ्रमर इत्येव रूपत्वेऽपि न
शतिः । निश्चयनयतस्तु कृष्णो भ्रमर इति वाक्यस्य न प्रामाण्य-
तन्मते पञ्चवर्णत्वे भ्रमरस्य सावधारणोक्त्यापत्त्यात् कृष्णेतरवर्णव्य-
च्छेदापगतौ भ्रान्तावस्यैव भावेन तज्जनकस्योक्त्यापत्त्याप्रामाण्य-
मेव भाषादित्याह-नापि निश्चय इति-यथाऽतात्पर्यज्ञं प्रति मोक्ष-

ननु 'कृष्णो भ्रमरः' इति वाक्यवत् 'पञ्चवर्णो भ्रमरः' इति वाक्यमपि कथं न व्यवहारनयानुरोधि, तस्यापि लोक-व्यवहारानुकूलत्वात्, आगमबोधितार्थेऽपि व्युत्पन्न-लोकस्य व्यवहारदर्शनात्, लोकयाधितार्थबोधकवाक्यस्या-व्यवहारकत्वे चात्माऽरूपवानित्यादिवाक्यस्याप्यव्यव-हारकत्वापात्तात् तस्याप्यात्मगौरत्वादियोषकलोकप्रमाण-याधितार्थबोधकत्वात्, अभ्रान्तलोकयाधितार्थबोधकत्वं

वाच्यस्य प्रामाण्यं तथा निश्चयनयतोऽपि न प्रामाण्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अवधारणसम्भवादिति—वाक्येऽवधारणमात्रदपकम्, प्रकृतेऽव-धारणे क्रियमाणे कृष्णेतरयणं व्यावृत्तिः स्याद्, एवं च सति प्रामा-ण्यमेव न भवेदित्यवधारणाक्षयत्वादुक्तवाच्यप्रामाण्यस्यातोऽवधा-रणमभिमप्रमाणमेव तदित्याह—अतएवमेवेति । कृष्णते-वर्णवति । तस्यापि पञ्चवर्णो भ्रमर इति वाक्यस्यापि । यद्यप्यावामरं पञ्चवर्णो भ्रमर इति लोके व्यवहारो न भवति तथापि श्रुताद्यावर्तनप्रवीणस्य व्युत्पन्नलोकस्य तथाव्यवहारस्य दर्शनात्, प्रयुञ्जते च शास्त्रज्ञा पञ्चवर्णो भ्रमर इत्याह—आगमबोधितार्थेऽपीति । लोके कृष्ण एव भ्रमरो ज्ञायत इति तेन वाधितं पञ्चवर्णस्यमित्यतस्तद् व्यवहारकं तदा लोके आत्मा गौरोऽहं कृष्णेऽहमित्यादिप्रतीत्या रूपवत्त्वमेवात्मनोऽप्यभूत-मिति तद्व्याधितमरूपवत्यमित्यात्माऽरूपवानिति । वाच्यस्याप्यव्यव-हारकत्वं स्यादित्याह—लोकवाधितार्थेति । कस्यपि आत्माऽरूपवानित्यादि-वाच्यस्यापि । यदि चात्माऽरूपवानिति वाच्यं नाभ्रान्तलोकयाधि-तार्थकम्, ये चात्मनि गौरत्वादिकं जानते ते शरीरेण सहात्मनो-ऽन्नेवाध्यवसायिनो भ्रान्ता एव, तर्हि पञ्चवर्णो भ्रमरे कृष्णमेव वर्णमभ्यवस्यन्तो लोका भ्रान्ता एवेति पञ्चवर्णो भ्रमर इति वाक्य-स्यापि नाभ्रान्तलोकयाधितार्थबोधकत्वमिति आत्माऽरूपवानिति वाक्यस्य यथा व्यवहारकत्वं तथा पञ्चवर्णो भ्रमर इति वाच्य-स्यापि तत्त्वं स्यादेवेत्याह—अभ्रान्तेति—अथ 'अभ्रान्तलोकयाधितार्थ-बोधकत्वम्' इति पाठो युक्तः, यथाश्रुतपाठप्रामाण्ये ॥ तुल्यताऽ-

बोभयत्र तुल्यम् । प्रत्यक्षनियतैव व्यवहारविषयता, न
 त्वागमादिनियतेति तु व्यवहारदुर्नयस्य चार्वाकदर्शनप्र-
 वर्तकस्य मतम्, न तु व्यवहारनयस्य जैनदर्शनस्पर्शिन
 इति चेत्, सत्यम्-यद्यपि कचिददृष्टार्थं नैश्चयिकविषय-
 तासंवल्लितैव व्यावहारिकविषयता स्वीक्रियते, तथापि
 लोकप्रसिद्धार्थानुवादस्थले कचिदेव सेति कृष्णो भ्रमर इति
 सत्यधर्मेण योष्या । ननु यत्रैव प्रत्यक्षविषयत्व तत्रैव व्यवहारवि-
 षयत्वमिति भ्रमरे पञ्चवर्णस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावाद् व्यवहारविष-
 यत्वमपि न भवतीति पञ्चवर्णो भ्रमर इति यास्य न व्यवहारनयानु-
 रोधीत्यत आह-प्रत्यक्षनियतैवेति-प्रत्यक्षविषयताव्याप्यैवेत्यर्थः, प्रत्य-
 क्षस्य विषयतासम्बन्धेन व्यापकत्वे तु प्रत्यक्षन्यातैवेत्यर्थोऽपि युक्त-
 एवेति बोध्यम् । आगमादिनियता इत्यस्वागमादिप्रमाणजन्यबोधवि-
 षयत्वनिपत्तेरर्थः । कर्णाति-चार्वाकदर्शने हि प्रत्यक्षमेवैक प्रमाण-
 मिति प्रत्यक्षप्रमाणाविषयो धस्तु नास्त्येवेत्यतो न तस्य व्यवहार-
 विषयत्वमिति । 'जैनदशानुसर्षिण' इत्यनेन जैनदर्शनं आगमादेरपि
 प्रमाणत्वादागमाद्यवगतार्थस्य लोके व्यवहियमाणत्वाद् भ्रमरे पञ्च-
 वर्णस्याप्यागमाद्यवगतात्वेन जैनमान्यव्यवहारविषयत्व स्यादेवेति
 दक्षितम् । समाचक्षे-कथमिति । यस्य कस्यचिदगमाद्यवगतार्थस्य
 व्यवहियमाणता प्रत्यक्षाविषयस्यापि भवति तत्र नैश्चयिकविषयता
 संवलिता व्यवहारविषयता भवतु नाम नैतावता सर्वस्यापि साव्यव-
 हारिकप्रत्यक्षाविषयस्यापि व्यावहारिकविषयतेति कृष्णे पञ्चवर्णस्य
 व्यवहारेऽननुद्धियमाणत्वेन कृष्णो भ्रमर इति वाक्यस्यैव व्यवहार-
 पथावतीर्णत्वेन तन्नान्यबोधे भ्रमरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितरूपत्वनिष्ठ
 प्रकारत्वाप्यविषयतैव व्यावहारिकी, न तु भ्रमरनिष्ठविशेष्यतानिर-
 पितपञ्चवर्णत्वनिष्ठप्रकरत्वाख्यविषयताऽपि तथा, अनुभवस्यान्यथा

चाक्ये स्वजन्यबोधे भ्रमरविषयतानिरूपितपञ्चवर्णत्वा-
ख्याविषयतायां व्यवहारिकत्वाभावात् तथा न्यमिति
दिक्। कुण्डिका स्रवति, पन्था गच्छतीत्यादौ बाहुल्येन गौण-
प्रयोगादुपचारप्रापः, विशेषप्रधानत्वाच्च विस्तृतार्थ इति ।
अयमपि सकलनिक्षेपाभ्युपगमपर एव । स्थापनां नेच्छ-

कर्तुमशक्यत्वादित्याह-अशक्नोति । स्वीकृत्य इति-न पक्षपातमात्रात्
किन्त्यनुमानुरोधेणादिति । लोकाग्निदेति-यत्रादृष्टेऽप्यर्थे लोकमसिद्धि-
र्पणीयसी संयुक्ता, तदनुसारि च तदनुवादस्यार्थं चास्य तत्रेत्यर्थः॥
सा नैवविषयविषयतासंपलितव्यापहारिकी विषयता । स्वजन्यबोधे
कृष्णो भ्रमर इति चाक्यजन्यबोधे । पञ्चवर्णत्वविषयताया पञ्चवर्णत्व-
निष्ठप्रकारत्वात्विषयतायाम्, विषयताया विषयस्वरूपत्वेऽपि विष-
यनामधेयत्वं न भवतीति न पञ्चवर्णत्वगतविषयतायां पञ्चवर्णत्वा-
त्यन्यमिति शोध्यम् । न तत्रापि न नैवविषयविषयतासंपलितव्याप-
हारिकविषयतायाम्, एतावता व्यवहारिकत्वस्य लौकिकसमत्पमुप-
पादितम् । अथ तस्योपचारप्रापत्यमुपपादयति-इति चेति-कुण्डिका-
दिगतजलादेरेव तच्छिद्रादिद्वारा यद्विनिगमनलक्षणं रूपं न तु
कुण्डिकायाः, अथाऽपि लोके कुण्डिका स्रवतीति व्यवहारप्रवृत्तिरिति
जलगतनिर्गमनस्य कुण्डिकायामुपचारः, मार्गे परिको गच्छति, मार्गस्तु
स्थिरभूत पदावतिष्ठते, एवमपि पथिकस्तगमनक्रियाया मार्गे उपचार
इति । सामान्यापेक्षया विशेषाणां अधिकसंख्यकत्वेन तद्व्यापि नो
व्यवहारस्य सामान्यप्रादिसंभूतत्वापेक्षया विस्तृतार्थत्वमित्याह-
विशेषप्रधानत्वेति-अनेन गौणतया सामान्यमव्यभुपगच्छतीत्यतो न
तुर्नयतेति सूचितम् । यथा च नैगम-सङ्ग्रहो निक्षेपचतुष्टयमभ्युप-
गच्छतस्तथा व्यवहारोऽपीत्याह-अवगच्छति-व्यवहारोऽपीत्यर्थः, अपिना
नैगम-सङ्ग्रहयोरेभ्युच्चया । व्यवहारः स्थापनां नेच्छतीति केषाञ्चि-
न्मतं न रमणीयमित्युपद्रव्यं दर्शयति-स्थापनामिति । अथ व्यवहारः ।
नेता व्यवहारस्य स्थापनाविज्ञेयानभ्युपगमन्तुत्वमित्यभ्युपगच्छताम् ।

त्ययमिति केचित्, तेषामाशयं न जानीमः, न हीन्द्र-
प्रतिमायां नेन्द्रव्यवहारो भवति, नवा भवन्नपि भ्रान्त
एव, नवा नामादिप्रतिपक्षव्यवहारसाङ्ख्यमस्तीति, अर्धज-
रतीयमेतत्, यदुत-लोकव्यवहारानुरोधित्वं स्थापना-
भ्युपगन्तृत्वं चेति ३ ॥

“प्रत्युत्पन्नप्राज्ञाध्यवसायविशेषः क्रजुसूत्रः” ।

“पञ्चुत्पणगगाही, उच्चुसुओ नयधिही मुणेपव्वो”
[विशेषाध्ययकनि० गा० २१८४] त्ति सूत्रम् । प्रत्युत्पन्न-

लोके इन्द्रप्रतिमायामपीन्द्रव्यवहारो भवत्येवेत्यत उक्तमतमनुभव
याचितमित्याह-नरोति-निषेधद्वयेन तत्र तदव्यवहारस्य द्रव्यमा
वेदितम् । उक्तव्यवहारस्य भ्रान्तव्यवहारत्वेन विपयासाधकत्वमित्यपि
नास्तीत्याह-नरोति । भवन्नपि इन्द्रप्रतिमायामिन्द्रव्यवहारो जायमा-
नोऽपि, भ्रान्तत्व तस्य तदा स्याद् यदि केनचित् प्रमाणेनात्र
याचापहारः स्यात्, नास्ति च न इति याधितार्थविषयत्वाभावात्
भ्रान्तत्वमित्याशयः । यदि न स्थापनायां नामादिनिषेधव्यवहारो
भवेत् तदा तत्साङ्ख्यार्थसङ्कीर्णस्थापनानिषेधस्य न भवेदपि, न धैव
मपीत्याह-नरोति । नाशयति-यादिपदाद् भाव द्रव्ययोरपन्नः । नामा-
दिनिषेधरूपो यः स्थापनानिषेधप्रतिपक्षः स्थापनानिषेधविरोपी
तदव्यवहारो यदि इन्द्रप्रतिमायां भवेत् तदा तत्साङ्ख्ये स्थापना-
निरूपणव्यवहारस्य, तन्नास्तीत्यर्थः । “एवम्” इति यदुक्तं तदेष
दर्शयति-यदुतेति ॥

इति व्यवहारनयनिरूपणम् ॥

अथ क्रजुसूत्रं निरूपयति—

क्रजुसूत्रेति-“प्रत्युत्पन्नप्राज्ञाध्यवसायविशेषः” इति लक्षणम्, “क्रजुसूत्र”
इति लक्षणम् । उक्तलक्षणस्यव्यापारे सूत्रं प्रमाणयति-“प्रत्युत्पन्न-
“प्रत्युत्पन्नप्राज्ञाध्यवसायविशेषः” इति संस्कृतम्, यद्य
कालत्रयभ्युपगन्ता नेगमादिस्त्रयापि यतमानलक्षणप्रत्युत्पन्नप्राज्ञा-
समर्पित्यतिप्रसन्नमेतौलक्षणमत आह-यजुष्यन्त्यदिनं चेति ।

ग्राहित्वं च भावत्वेऽतीतानागतसम्बन्धाभावव्याप्यत्वो-
पगन्तृत्वम्, नातोऽतिप्रसङ्गः । वर्तमानक्षणसम्बन्धवद-
तीतानागतक्षणसम्बन्धोऽपि कथं न भायानामिति चेत्,
विरोधात् । अतीतत्वानतीतत्वयोरेव विरोधो न त्वती-
तत्वानागतत्वयोरिति चेत्, न-अनागतत्वेनातीतत्वा-
क्षेपात् । अतीतानागताकारज्ञानदर्शनादविरोधादिति चेत्,

भाष्य इति-यत्र यत्र भावत्वं तत्रातीतानागतकालसम्बन्धाभाव इत्येवं
यद् भावत्वस्यातीतानागतकालसम्बन्धाभावव्याप्यत्वं तदभ्युपगन्तृत्व-
मित्यर्थः । अतः-उक्तस्वरूपप्रत्युत्पन्नग्राहित्वस्याभ्यवसायविशेषे निवे-
शतः । नातिप्रसङ्गः-नैगमादौ नातिव्याप्तिः । उक्तव्याप्तिमसहमानः पर
आह-वर्तमानेति-तथा चातीतानागतसम्बन्धवत्यपि भावे भावत्वं
वर्तत इति नोक्तव्याप्यत्वं भावत्वे इत्याशयः । यत्रातीतत्व तत्र
नानागतत्वमिति विरोधादेव नैकस्यातीतानागतकालसम्बन्ध इत्युक्त-
व्याप्तिः स्यादेवेत्युत्तरयति-विरोधादिति । भाषाभाषयोरेव विरोध
इत्यतीतत्वस्याऽनतीतत्वेनैव विरोधो न त्वनागतत्वेनेति शङ्कते-
अतीतत्वेति । एवकारव्यवच्छेदमेवोपदर्शयति-न तिति । यथा य
भावस्य स्याभावेन विरोधस्तथा स्वाभावव्याप्येनापि, अनागतत्वं
वानतीतत्वलक्षणो योऽतीतत्वभावरसव्याप्य एव, अनागतत्वज्ञाने-
ऽतीतत्वज्ञानादिति भवत्यनागतत्वस्यातीतत्वेन विरोध इति समा-
धत्ते-नेति । अतीतत्वक्षेपाद् अनतीतत्वप्रनात् । एकमेव ज्ञानमतीता-
ऽनागताकारद्वयशालि दृश्यत इति नातीतत्वाऽनागतत्वयोर्विरोधः,
ज्ञानस्यातीताकारेणानागतताकारेण चाभेदः, आकारे चातीतत्वाऽना-
गतत्वयोः सत्त्वे तद्विभिन्ने ज्ञानेऽपि तयोः सत्यमित्याशयेन शङ्कते-
अतीतेति । तत्र ज्ञानं वास्तवाप्रमयं विषयीभूताऽतीताऽनागताभावे-
ऽभ्युपजायत इति तदाकारयोर्न वस्तुतोऽतीतत्वाऽनागतत्वे, तत्तदा-
द्वारा न ज्ञानेऽपि हे, विषयजनितं च प्रत्यक्षं नाऽतीताऽनागताऽऽ-
काद्वयशालीति नाऽतीतत्वाऽनागतत्वसामानाधिकरण्याद्विहित्या-

न-प्रत्यक्षे तथाकारानुपरागात्, प्रबुद्धवासनादोपजनित
तथाविकल्पाच्च वस्तुसिद्धेः। अनुभवाविशेषे विकल्पा-
विशेष इति चेत्, न-उपादानव्यक्तिविशेषेणोपादेय-
व्यक्तिविशेषादित्यन्यत्र विस्तरः।

“सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधान परिज्ञानमृजुसूत्रः”

क्षयेन प्रतिक्षिपति-नेति। तथाकारानुपरागात्, अतीतानामताकारसम्भ-
वाभावात्। अतीतानामताकारोक्तज्ञानादेय कुतो न तथाभूतवस्तु
सिद्धिरित्यपेक्ष्यामाह-शुभेति-प्रबुद्धवासनाजनितव्यविशेषणेन तथा
विधानादस्य भ्रान्त्यभावेदितम्। तथाविस्तराच्च अतीतानामताज्ञान
लक्षणविकल्पात् पुनः। मनु प्रत्यक्षात्मकमपि पूर्वसमनन्तरप्राप्तेन
अन्यत्वे विकल्पोऽपि तथेति प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये विकल्पस्यापि
तत्रमिति ततोऽपि वस्तुसिद्धि स्यादेवेति सूङ्गते-अनुभवाविशेषे इति-
“यथैव जनयेदेना तत्रैवास्य प्रमाणता” इति यच्चवात् प्रत्यक्षस्थलेऽपि
विकल्पद्वारं प्राप्यक्षस्य प्रामाण्यं प्रमाणीभूतविकल्पकारणस्य
प्रत्यक्षस्य यथाऽनुभूयत्व तथोक्तविकल्पकारणप्रत्यक्षस्यापि तत्रमिति
सहविशेषे यथैकस्य विरुद्धस्य वस्तुसाधकत्वं तथाऽपरस्यापि,
विकल्पत्वेन तपोरविशेष एवेत्यर्थः। वस्तुसिद्धौ द्वारीभूतस्य
विकल्पस्योपादानाभूता या प्रत्यक्षव्यक्तिस्ततो विलक्षणीभूता क
विरुद्धोपादानाभूता प्रत्यक्षव्यक्तिः, यस्या प्रभूतवासनादोप. सह-
कारीत्यत उपादेयविकल्पजन्यतोऽविशेषस्य सद्भावादिति समाधत्ते-
नेति। ग्रन्थगौरवमयात्रैतद्विषयविचारोऽत्र प्रतन्यते, ग्रन्थान्तरे
विचारितोऽयमर्थस्ततो निशेषजिज्ञासुभिरवसेय इत्याशयेनाह-
इत्यन्यत्र विस्तर इति। तत्त्वार्थभाष्योक्तमृजुसूत्रलक्षणमुपदर्शयति-
स इति-अर्थनियामरित्यलक्षणसत्त्वशास्त्राभित्यर्थः। वर्तमानक्षण
स्वरूपव्येयार्थनियामस्ति अतीतानामतयोरित्याशयेनाह-साम्प्रत-
नमिति-वर्तमानानामित्यर्थः। अनिश्चल-परिज्ञानमित्यत्र समाहारशब्दः,
तेनार्थनियामरित्यतमानक्षणस्वरूपार्थस्याभिधानं ज्ञानं च मृजुसूत्र-
मित्यर्थः। मृजुसूत्रस्य व्यवहारनयादतिशायित्वमेव लक्षणमिति

इति [१. ३५] तत्त्वार्थमाप्यम्, व्यवहारातिज्ञापित्वं
लक्षणमभिप्रेत्य तदतिशयप्रतिपादनार्थमेतदुक्तम् । व्य-
हारो हि सामान्यं व्यवहारानङ्गत्वान्न सहते, कथं तदर्थ-
मपि परकीयमतीतमनागतं चापि, अभिधानमपि तथावि-
धार्थवाचकम्, ज्ञानमपि च तथाविधार्थविषयमविचार्य
सहेतेत्यस्याभिमानः । न चायं वृथाभिमानः, स्वदेश-काल-

तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थमेवोक्तमाप्यमित्याह—नवद्वाराणिधातिशयगतिः । क्रजु-
सूत्रस्य व्यवहारतोऽतिशयप्रतिपादनस्य व्यवहारमन्तर्गदस्यायुक्तता-
भावेद्वयपञ्चाह—व्यवहार इति—अस्य 'न सहते' इत्यनेनान्वयः । हि यतः,
सामान्येन जलाद्वरणादिनिष्ठा न भवतीत्यतो व्यवहाराऽनङ्गत्वान्
सामान्यं नाभ्युपगच्छति व्यवहार इत्यर्थः । यथा सामान्यं नार्थ-
क्रियाकारि तथा परकीयार्थोऽपि न स्वार्थक्रियाकारि इति तदमपि
नाभ्युपगच्छेदेव, तथाऽतीतमनागतं धार्यमर्थक्रियाकारित्वमावाप्ता-
भ्युपगच्छेदेव, अभिधानस्यापि तथाभूतार्थवानकस्य सदर्शमतिपात्-
कत्वाभावाद्नभ्युपगम एव समुचितः, ज्ञानस्यापि तथामूलायां व-
गादिनः सदर्शविषयकत्वाभावाद्नुपगम एव ज्यायान्, तथा चार्थ-
परकीयमतीतानागतं च तदभिधानं तज्ज्ञानं चाभ्युपगच्छन् व्यव-
हारो व्यवहाराऽनङ्गभूतायांभ्युपगन्तृत्वेन न परीक्षकपरीक्षाक्षेत्रमि-
त्याह—अथ तर्हि—'अर्थमपि परकीयम्' इत्यस्य 'सहेत' इत्यनेनान्वयः,
एवम् 'अतीतमनागतं च' इत्यादेरपि 'सहेत' इत्यनेनान्वयः, सर्व-
स्मिन्नपि प्रत्येकं कथं तर्हि इत्यस्यान्वयः । 'अविचार्य' इत्युक्त्या
विचारे क्रियमाणे तेषामसहतेमेव युक्तमित्यावेदितम् । तथा च
तेषामनुपगमो विचारत एव व्यवहारस्येति न सूक्ष्मविचारपाटवं
तस्येति घनितम् । इति पदंस्वरूपः । अत्र क्रजुसूत्रस्य । अभिमान-
अभिनिवेशः । अस्याभिमानस्य निष्प्रयोजनत्वे कदाग्रह रूपतैवेत्यपि
नास्तीत्याह—न चेति । सहेतेति—स्वदेश एव वस्तुनोऽर्थक्रियानादित्य-
लक्षणसत्त्वेन परकीयार्थस्य स्वदेशसत्त्वमावेनासत्त्वमेव, पदं धर्त-

योरेव सत्ताविश्रामात्, यथाकथञ्चित् सम्बन्धस्य सत्ताव्य-
वहाराद्वत्वेऽतिप्रसङ्गात् । न च देशकालयोः सत्त्वं विहाय
न्यदतिरिक्तं सत्त्वमस्ति यद्योगिता प्रकृते स्यात्, असत्ता
बोधोऽपि चास्ति, तत्र सत्ताननुवेधात्, अन्यथा खर-
शृङ्गादीनामसत्ता न सिद्धयेत् । उद्देश्यासिद्ध्या
विधेयाऽसत्तेति चेत्, कथं तर्हि खरशृङ्गमसदिति व्यवहारः ।
खरशृङ्गस्य भावप्रतियोगि शृङ्गमिति तदर्थ इति चेत्,

मानलक्षणस्वकाल एव निरुक्तसत्त्वेनासीताऽनागतयोस्तथाविधसत्ता
भावेनासत्त्वमेव, तथाथाभिधानं तथाथज्ञानयोरपि न सर्वथाभिप्राय-
कस्य सर्वधविषयकत्वे इति कञ्चुसूत्रस्योक्तमिमानं सर्वमिमानं
यथेति । परवेक्षे परकाले च यौक्त्यं सम्बन्धमादाय तस्य सत्ताव्यव-
हाराद्वत्वे शब्दोऽपि फलितशृङ्गसम्बन्धं परिकल्प्य शृङ्गाद्विषय-
हारोऽप्यापत्तेर्वित्याह-यथास्थितिदिति । स्वदेशे स्वकाले च यन्निर्दिष्टं
सत्त्वं तदन्तरैरेव नैयायिकादिपरिकल्पितं सत्त्वं नास्त्येव प्रवृत्त्यपेक्षेन
परकीयार्थादेः सत्त्वस्य व्यमटाराजता स्यादित्याह-न चेति । न केवलं
परकीयार्थादेरप्यसत्ताभावो विन्मुक्तसत्त्वासम्बन्धादसत्ताप्ररोधो
ऽपीत्याह-अतएति । तत्र परकीयार्थादेः । अन्यथा निरुक्तसत्त्वसम्ब-
न्धादसत्ताप्ररोधाऽनग्न्युपगमे । ननु खरशृङ्गादयोऽसन्त इत्याकारका
ऽसत्त्वप्ररोधे खरशृङ्गादीनामुद्देश्यत्वात्प्रविषयत्वम् असत्त्वस्य च
विषयत्वात्प्रविषयत्वम्, खरशृङ्गादीनुद्दिष्ट्याऽसत्त्व विधीयत इति
तत्र खरशृङ्गादिष्वुद्देश्याऽसिद्ध्या तत्राऽसत्त्वविधानाऽसम्भवादिति
शङ्कते-उद्देश्याऽसिद्धयति । यदि खरशृङ्गादीनुद्दिष्ट्याऽसत्त्वविधानं न
सम्भवति तर्हि खरशृङ्गमसदिति व्यवहारस्य का गतिरिति पृच्छति-
त्य तर्हि । तत्रोक्तमाह-यथेति । तत्र खरशृङ्गमसदित्यस्यार्थः ।
खरशृङ्गमसदिति यावन्मात्रं खरशृङ्गविशेष्यकाऽसत्त्वप्रकारप्रबोध एव
स्वरसत उपजायते, न तु खरशृङ्गमात्रप्रतियोगित्वप्रकारेण शृङ्गवि-
शेष्यप्रबोध इति खरशृङ्गमात्रप्रतियोगिशृङ्गमिति तदर्थं स्यादिति

न- एतस्यार्थस्यास्वारसिकत्वात् । तथाप्ययोग्यतानिश्चये
कथं स्वारसिको यथाश्रुतार्थबोध इति चेत्, रूपकादित्यल
इवाहार्ययोग्यतानिश्चयात्, विकल्पात्मकज्ञाने तस्याप्रति-
बन्धकत्वाद् वा । तथा चोक्तं श्रीहर्षेणापि[स्वाद्यखण्डने]-

“अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोति हि ।

अथाथात्तु प्रमामघ्न स्वतः प्रामाण्यनिश्चलम्” ॥१॥ इति ।

न सम्भवतीति समाधत्ते-नेति । एतस्य खरवृत्त्यभावप्रतिपोगि शृङ्ग-
मित्येवकपस्य । शङ्कते-तथापीति-निरुक्तार्थस्याऽस्वारसिकत्वेऽपीत्यर्थः ।
खरवृत्तस्याऽतिशया तत्र कस्यापि धर्मस्याभावात् तत्राऽसत्यवस्थ-
मिति तदभापनिश्चयलक्षणाऽयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकस्य सद्-
भावात् खरवृत्तमसदिति धान्याद् स्वारसिकः खरवृत्तविशेष्यकाऽ-
सत्यप्रकारकयोधो न भवितुमर्हतीत्यतः खरवृत्त्यभावप्रतिपोगित्य-
प्रकारक-शृङ्गविशेष्यकयोध एवाऽगस्योपेय इत्याद्ययः । मुख्यं बन्ध
इत्यादौ मुख्यं न चन्द्र इत्यादियाप्रतिबन्धयेऽप्याहार्ययोग्यतानिश्चयतः
शाब्दबोध उपजायते तथा प्रकृतेऽपि स्वारसिको यथाश्रुतार्थबोध
आहार्ययोग्यतानिश्चयतः स्यादेवेति समाधत्ते-रूपकादित्यल इति ।
अथवा खरवृत्तमसदिति धान्याद् विफल्पाऽऽत्मकबोधोपपत्तयते,
तत्र य नायोग्यतानिश्चयः प्रतियन्धक इति तस्मिन् सत्यपि स
स्यादेवेत्याह-विफल्पाऽऽत्मकज्ञान इति । तस्य अयोग्यतानिश्चयस्य ।
अयोग्येऽप्यर्थे शब्दाऽज्ञानमुपजायत इत्यत्र स्वाद्यखण्डनकर्तुः श्रीहर्ष-
मिश्रस्य सम्मतिमुपदर्शयति-तथा चोक्तमिति । अत्यन्तेति-शब्दोऽत्यन्ता-
सत्यप्यर्थे ज्ञानं करोति । अत्र अर्थः । अथाथात् अन्वयविनोऽर्थस्याभाव-
निश्चयभावात्, उ पुनः स्वतः प्रामाण्यनिश्चलां प्रमां करोतीत्यर्थः ।
एतदन्तरामयमपि श्लोकः स्वाद्यखण्डने-

“असंसर्गाग्रदस्यापि मन्ता संशीत्यवाधिते ।

अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलक्षणम्” ॥१॥ इति ।

अथासतोऽभावाश्रयत्वमभावप्रतियोगित्वं च भाव-
धर्मरूपं न सम्भवतीति न तन्निषेधो युक्तः । शशशृङ्ग-
मस्ति न वेति पृच्छतो धर्मिवचनव्याघातेनैव निग्रहात्
तत्रान्यतराभिधानेनोभयनिषेधेन तूष्णीम्भावेन वा परा-

वाधितार्थस्थले अथाऽनभ्युपगन्ता प्रमाकरः पदार्थद्वयसंसर्ग-
बोधस्य प्रमाऽऽत्मकस्यासम्भवात् तयोरसंसर्गस्याप्रद एवेत्यभ्युप-
गन्ताऽपि अत्राधितार्थस्थले पदार्थबोध्यन्तमसत्त्वं बोऽसंसर्गस्तस्याप्रदं
पदार्थद्वयसंसर्गबोधसमनुगतं भवतीति तदर्थः । ननु—

“इत्यावत्पांभावयसैव भादिकी हि विश्लेष्यता ।

अभावादिरहात्मत्वं यस्तुमः प्रतियोगिता” ॥१॥

इति अचनाद्व्यन्ताऽसत्तः खरगिपाणादेर्भावधर्मस्य प्रतियोगि-
त्याधयत्वादेन सम्भव इत्यभावप्रतियोगित्वलक्ष्यमस्तरं न सम्भव-
तीति न यथाधुतार्थसम्भव इत्याशङ्कते-अपेति । असत्त्वमभावात्मक-
धर्माभिधेय एवेत्यभिप्रेत्योक्तम्—अभावाश्रयत्वमिति । किञ्चिद्विहात्यन्ता-
ऽभावप्रतियोगित्वममत्त्वमित्यभिप्रेत्योक्तम्—अभावाश्रयत्वमिति । भाव-
धर्मरूपमिति-भाव एव धर्मते, शरशृङ्गादिस्तु तृच्छावादावरूप एवेति न
तत्र तस्य सम्भव इत्यभिसन्धिः । तस्मिन् शरशृङ्गमसदित्येवंरूपेण पर-
शृङ्गनिषेधः । ननु यदि शरशृङ्गादेरस्तनो निषेधो न सम्भवति तर्हि
तस्य शरशृङ्गमस्तीत्येवंरूपेण विधानमपि न सम्भवति विधेरपि
भावपरमस्यात्, एवं च शरशृङ्गमस्ति नपेति पृष्ठे यद्यस्तीति व्या-
घास्ताति वा व्याघातमयथाऽप्ययुक्तमपित्वाभिप्रेतः स्यात्, यदि
॥ किञ्चिद् प्रयत्न नदापि प्रयत्नप्राप्त्यादयमेव निषेधः
स्यादित्यत्र शरी-प्राप्त्यादयमेव निषेधः च ॥ शशशृङ्गमित्येव
धर्मिवचनम्, तन्मायद्वयमित्यतः कोऽपि धर्मो ज्ञेयस्त इति
कस्यास्ति न भवितुं वा पृच्छाविषयः स्यादिति धर्मिवचन-वा-
धानात् शरीर निषेध इति निषेधस्य कथायां पुनरावृत्त्याऽ-
सम्भवात् तत्र प्रतिगद्दी किमयुक्तं कथयतु, तस्मात् वा भवतु
नोभयथाऽपि तस्य तत्रावृत्त्यादिनि ममुदितार्थः । तत्र धर्मिवचन-
व्यापारेण निषेधेन प्रष्टुम् । अन्वयनिषेधेन अस्ति न अस्ति तयो

जयाभावादिति चेत्, न-यथा परेषां विशिष्टस्यातिरिक्तस्यासत्त्वेऽपि तत्राभावाशयत्वस्याभावप्रतियोगित्वस्य वा व्यवहारस्तथास्माकमपि सदुपरागेणासत्त्वमपि विशिष्टे वैजानिकसम्बन्धविशेषरूपतद्व्यवहारोपपत्तेः । शशशृङ्ग-

रेकतपभिधानेन । ननु शशशृङ्गस्यास्तित्वामावात् तनास्तित्वामिधानेऽसदुत्तरत्वात् कथं न पराजय इति चेत्, शशशृङ्गं धर्मीकृत्य पृच्छतोऽपि शशशृङ्गमनुमतमेव, तद् यद्रूपेणानुमतं तद्रूपेणास्तित्वमप्यस्य भवितुमर्हतीत्येतात्तत्तत्तरसम्भवात् । अथवा प्रष्टा स्वयं निपुणो न किमपि तद्विषयिण्यां कथायां यन्मुमूर्च्छतीत्यस्तदुत्तरमेतदित्यपि न प्र्यादेवेत्येताद्यताऽप्युत्तरयितुं पराजयाभावात् । उत्तरविषयेनेति-न शशशृङ्गमस्ति नापि तत्रास्तीत्यस्ततो विधि-निषेधासम्भवादित्येवमुभयनिर्णयेत्यर्थः । यमपि प्रतिष्ठादिनो न पराजय, धर्मिष्वचनगत्यायतेनैव पराजयः स्यात्, स धोभयोरपि समानप्येति । कृगीन्मात्रेण येति-उत्तरार्धे यन्तुनि उत्तराप्रतिपक्षप्रतिमेति उत्तरप्रक्षप्र नोत्तरार्धे इति नात्राप्रतिभात्मकनिग्रहस्थानमिति तूष्णीम्भावेनापि प्रतिष्ठादिनः पराजयाभावादित्यर्थः । समाधत्ते-नेति । परेषां नैयायिकादीनाम्, गुणकर्मोऽन्यथविशिष्टसत्ता स्वतन्त्रोऽतिरिक्ता नास्ति, विशिष्टनिरूपिताधिकरणस्य शृङ्गनिरूपिताधिकरणतातोऽतिरिक्तत्वादिव विशेष्यवति गुणाद्गो विशिष्टवत्त्वमतीतः प्रामाण्यासम्भवात्, यमपि गुणकर्मोऽन्यथविशिष्टसत्त्वे सामान्यं नास्तीत्यादिप्रतीत्या सामान्याभावादाशयकमुपपद्यते, यं गुणे गुणकर्मोऽन्यथविशिष्टसत्त्वं नाम्नीत्यादिप्रतीत्याऽभावाप्रतियोगित्वमपि तस्य स्वीकृते, तदनुरोधी व्यवहारोऽपि भवति । अस्माकमपि शशशृङ्गमनयकत्वमुपपादयतां जैनानामपि । सदुपरागेण सतोः शशशृङ्गयोः संसर्गः । अमन्यपि असद्रूपेऽपि । विशिष्टे शशशृङ्गे । वेनानिर्वेति-शशशृङ्गं नास्तीति त्रिकल्पात्मकज्ञानप्रयुक्तोऽर्थः, सम्बन्धविशेषः विषयत्वादित्युक्तः, तद्रूपो यो व्यवहारः क्रजुसूनभ्येऽस्ततोऽपि विकल्पविषयकमुपपद्यते इति तस्योपपत्तः सम्भवात् । तथा च परशृङ्गमसत् शशशृङ्गमसदित्येवं परशृङ्गादिनिषेधो युक्तप्येत्यर्थः । उक्तप्रक्षप्रतिविधानमपि सम्भवत्येवेत्याह-

जमस्ति नवेति जिज्ञासुप्रश्ने शशशृङ्गं नास्तीत्येवाभिधातुं
युक्तत्वात्, आनुपूर्वीभेदादुद्देश्यसिद्धेः। इत्थमेव पीतः
शङ्खो नास्तीत्यादेरपि प्रामाण्योपपत्तेः। काल्पनिकस्या-
प्यर्थस्य परप्रतिबोधार्थतया कल्पिताहरणादिवद् व्य-
हरतः प्रामाण्यात्। इत्थमेव नयार्थरुचिविशेषोपादनाय
तत्र तत्र नयस्थले दर्शनान्तरीयपक्षग्रहस्य तान्त्रिकैरिष्ट-
त्वादिति विद्। अस्यापि चत्वारो निक्षेपा अभिमतः।
द्रव्यनिक्षेपं मेच्छत्ययमिति धादिसिद्धसेनमतानुसारिणः।

शशशृङ्गस्तीति। यद्यपि शशशृङ्गं नास्तीत्येव प्रयुज्यते, तेन च
शशशृङ्गस्याभासः प्रतीयते, यथा घटरूपं नास्तीत्यादौ घटरूपाद्य-
भासः, तथाऽपि घटरूपं नास्तीत्यादायाध्यायान्तरे घटरूपं निविध्यते,
प्रकृते तु नैवमिति तत्र विशिष्टाभासबोधनेऽपि प्रकृतानुपूर्वीविशेषा-
च्छरो शृङ्गाभासबोधस्य सम्भवेन वस्तु शशे शृङ्गाभावो बोधयि-
तुमिष्टत्वादुद्देश्यः, तस्मिन्निमित्तमात्रात्, शान्दबोधवैचित्र्यानुरोधेनात्र
पूर्वीलक्षणाऽऽकाङ्क्षावैचित्र्यरूपोपपादादित्याशयेनाह-भासुरीमेतदुक्तं
निदेरिति-उक्तं च चिन्तामणिहता-“नवि शशशृङ्गं नास्तीत्यप्रतीते
शशशृङ्गं नास्तीत्येव प्रतीतेस्तत्र च शशे शृङ्गाभाव एव विषयः”
इति, अथवा शशशृङ्गं न नाम जमति इत्यवबोधनमेव जिज्ञासुं
प्रत्युद्देश्यम्, तदवबोधनं च शशशृङ्गं नास्तीत्यानुपूर्वीकृते न
सम्भवतीति तादृशानुपूर्वीभेदादुद्देश्यसिद्धेर्लक्ष्यं। पीतशङ्खस्या-
स्तरेऽपि तन्निषेधो भवति, तत्रापीयमेव गतिरित्याह-व्यमति।
ननु शशशृङ्गस्य काल्पनिकत्वे तत्र नास्ति यमपि काल्पनिकमिति
तदवबोधस्य फलं प्रामाण्यमित्यत आह-शान्दवैचित्र्यमिति। एतेन
उक्तप्रकारेण। अस्ति अनुसूत्रनयस्यापि। याद्विमिदसेनविद्यात्मते
अनुसूत्रस्य न द्रव्यनिर्दिष्टाभ्युपगन्त्यामिष्याह-द्रव्यनिर्दिष्टमिति। अथ

तेषामुक्तसूत्रविरोधः । न चोक्त एवैतत्परिहार इत्येतन्मत-
परिष्कार इति वाच्यम्, नामादिवदुपचरितद्रव्यनिक्षेप-
दर्शनपरत्वाद्भुक्तसूत्रस्य तदनुपपत्तेः अधिकमन्यत्र ॥४॥

आदेशान्तरे “यथार्थाभिधानशब्दः” [त० १, ३५] इति
अपानामैरु लक्षणम् । भावमात्राभिधानप्रयोजकतोऽप्यव-

अनुसूत्र । एक प्राप्तिस्तिद्धसेनमतानुसारिणाम् । उक्तसूत्रविरोध-
ननुसूत्रो यदि द्वयनाभ्युपगमात् तदा 'उक्तसूत्रमस्त एवो मनुष्यवत्ते
यम इत्यादिस्तस्य पुत्रश्च जेच्छद्' [प० ३३] इति सूत्र विरध्येत इति
प्रत्येनोक्तसूत्रविरोध । न च इत्यस्य कथम् इत्यनेनान्यथ ।
अत्राप्येति 'उक्तसूत्रं त्वनुपयोगाश्रमादाय परतमानाद्यद्वयकृपयादि
द्रव्योपघातान् समाधेयम् [प० ३४] इति प्रत्येनोक्त पक्षेत्यर्थः ।
एतद्विरुद्ध उक्तसूत्रविरोधपरिहारः । एतन्मन्त्रविरोधे वाद्विस्तिद्धसेन
मतोपपादने । उपचरितद्रव्यनिक्षेपप्रदर्शनपरत्वेन सूत्रविरोध परि-
हृतः, स चापुत्र उक्तसूत्रे उपचरिताधत्वाभावादिस्तोद् नानादिबहिः ।
तद्विरुद्ध-उपचरितद्रव्यनिक्षेपप्रदर्शनपरत्वानुपपत्तेः ॥

॥ इति सङ्ख्योपनिषत्परिचयः ॥

अथ सूत्रनय निरूपयति—

आदेशात्तर इति शब्दादेनैव साम्प्रत समभिरुद्धेयभूतामफ
नयमेदन्नयोपसङ्गहात् पञ्चे यादेशान्तर वन, न्या पञ्च
नैगम सब्रह्म व्यन्तार ऋषुषत्र शब्दमेदाविति मत इति धारत् ।
‘यथार्थानधानम् इति लक्षणम् वन’ इति लक्ष्यम् । नया
शब्द समभिरुद्धेयभूतानाम् । ‘एष लक्षणम् ऋषुकथ्येकतृशान्प्रित
त्वाद् पञ्चत्वमिति पञ्च नया प्तन्मत उपपद्यन्ते । यथायमि
धानत्व नैगमादिनयेऽतिप्रसक्तगत वाई भाम्येति । नैगमादिनयश्च
द्रव्यावभिधान्ययोः कोऽपीति न वनातिप्रसङ्ग इत्याह-रनेति ।

सायंविशेष इत्येतदर्थः, तेन नातिप्रसङ्गादिदोषोपनिपातः ।
तत्रापि “नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थं प्रत्ययः साम्प्रतः”
[त० १, ३५] इति साम्प्रतलक्षणम्, प्रतिविशिष्टवर्तमानप-
र्यायापक्षेषु नामादिष्वपि गृहीतसङ्केतस्य शब्दस्य भावमा-
त्रबोधकत्वपर्यवसायीति तदर्थः । तथाहं च भावातिरि-
क्तविपर्याय उक्तसङ्केतस्याप्रामाण्यग्राहकतया निर्वहति ।

शब्दस्याऽद्यान्तरत्नयेषु साम्प्रतनयं निरूपयति-तज्जीति-शब्दनयेऽ-
पीत्यर्थः । ‘नमस्ति प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थं प्रत्ययः’ इति लक्षणम्, ‘साम्प्रतः
इति लक्षणम् । उक्तलक्षणप्राप्त्याप्यर्थमुपदर्शयति-प्रतिविशिष्टेति-परस्य
स्यावृत्तेत्यर्थः, नाद्यो यो वर्तमानपर्यायः स स्थापनाविवर्तमानपर्या-
येभ्यो भिन्नः, एवं स्थापनाविवर्तमानपर्याया अपि नामादिवर्तमान-
पर्यायेभ्यो व्यामुक्ता इति । पर्यायनये वर्तमानपर्यायापक्षा पक्ष नामा-
दय इति-स्थापनार्थमेव, ‘प्रतिविशिष्टवर्तमानपर्यायापक्षेषु’ इत्युक्तम् ।
नामादिष्वपि नाम-स्थापना द्रव्य भावेभ्यः । पर्यायनयविशेषे कञ्चुस-
नये नामादिवस्तुनामिष्यभ्युपगमाच्चतुर्थेऽपि पदसङ्केतप्रवृत्ततत्तुर्णाम-
प्यबोधकत्वं शब्दस्येत्यतस्ततो वैलक्षण्यमावेद्यनि गृहीतसङ्केतस्येत्यादि-
ततो भावमात्रे गृहीतसङ्केतस्य शब्दस्य भावमात्रबोधकत्वपर्यव-
सायी योऽध्यवसायविशेषः स साम्प्रतनय इति । तदर्थं, नामादिषु
प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थं प्रत्यय इति वाक्यार्थः, अर्थात् ‘प्रसिद्धपूर्वाद्
इत्यस्य गृहीतसङ्केतिकादित्यर्थः । तथाहं च गृहीतसङ्केतिकास्य शब्दस्य
भावमात्रबोधकत्वं च । यद्यपि शब्दस्य सामान्यतो नामादिषु चतु-
र्थेऽपि सङ्केतस्तथापि भावमात्रबोधकत्वमेवेत्यतो भावतिरिक्तविपर्यायं
सङ्केतोऽयमर्थ इति भावमात्रबोधकत्वतो ज्ञायते । भावमात्रबोधक-
त्वाभावेऽन्यत्रापि यथार्थत्वमेवोक्तसङ्केतस्य स्यादित्याह-भावातिरिक्तेति ।
साम्प्रतनया कश्चिद्विद्वमेदेनाऽर्थमेवग्राहकः, कश्चिन् सङ्ग्राहमेदेन
कश्चित् ॥ पुरमेदेनार्थमेवादिग्राहक इत्येवं बहुविधः, तत्र शब्दस्य
भावमात्रबोधकत्वपर्यवसायी योऽध्यवसायविशेषो न भवेत् तत्रा-
प्यतिरिक्तलक्षणस्य नामास्य स्यादित्येतदर्थं जातिघटितलक्षणमाह-

तज्जानीयाध्यवसायत्वं च लक्षणमिति न क्वचिदनीदृश-
स्यलेऽन्यासिः, समभिरुद्धाद्यतिन्यासिश्च अध्यवसाये च
तत्तदन्यत्वविशेषणदानाक्षिराकरणीया । सम्प्रदायेऽपि
“विशेषिततरं क्रजुसूत्राभिमतार्यग्राही अध्यवसायविशेष-
इति शब्दः” इत्यापादिनसंज्ञान्तरस्यास्य लक्षणम् । “इच्छति
यिसेसियतरं पञ्चुप्पणं णओ सहो” स्ति ॥ [२१८४]
सूत्रम् । अत्रापि तरप्रत्ययमहिम्ना विशेषिततमाधोवर्ति-

तज्जानीयेति-निरुक्ताव्यवसायवृत्तिन्यत्वव्याप्यज्ञानिमदध्यवसायत्वं सा-
म्प्रतनयस्य लक्षणमित्यर्थः । समभिरुद्धादिनयोऽपि भावमात्रमेवा-
भ्युपगतं कृतानि तत्रातिव्याप्तिरेवमपि ‘स्यादित्यत्र आह-समभिरुद्धाद्यति-
न्यासिधेति-आदिपदादेवम्भूतनयपरिग्रहः । उत्तर-रूपेति-यस्य यस्य
समभिरुद्धाध्यवसायविशेषस्यैवम्भूताध्यवसायविशेषस्य वा शब्दगत-
भावमात्राय रोधकत्वरूपप्रयोजनार्थं तत्सङ्घित्यस्याध्यवसायविशेषण-
सयोपादानाज्ञातिन्यासिर्लक्षणः । सम्प्रदायमतेन, साम्प्रतनयस्य
लक्षणमुपदर्शयति-कप्रत्ययेऽपीति-अत्र न इक्ष्माधमप्रभृतितरं सम्प्र-
दाय, तत्र द्रव्याधिष्ठस्य नैगम-सकृद्द्रव्यवद्वर-क्रजुसूत्राभिवारो-
नेदाः, पर्यायाधिकृतस्य शब्द-समभिरुद्धैवम्भूतात्ययो नेदाः, तन्मते-
ऽपीत्यर्थः । साम्प्रतनयः शब्द इति सामान्यनामैवास्मिन् मतेऽभि-
धीयत इत्यापादितं संज्ञान्तरं यस्य स आपादितसंज्ञान्तरस्तस्येत्यर्थः ।
अस्य साम्प्रतनयस्य, न तु शब्द इति सामान्योक्तिमात्रेण प्रयाणा-
मपि शब्दनयानामेतल्लक्षणमिति अभितव्यमित्याशयः । उक्तलक्षणे
सूत्रं प्रमाणयति-दन्ड- इति-“इच्छति विशेषिततरं प्रत्युत्पत्तं गयः
शब्दः” इति संस्कृतम् । प्रत्युत्पन्नमिति क्रजुसूत्रविषयोपदर्शनेन
क्रजुसूत्राभिमतार्यग्रादित्यं लक्ष्यते । अस्य लक्षणस्य समभिरुद्धैव-
म्भूतयोरतिव्याप्तिर्निति दर्शयति-अत्रायेति-एतल्लक्षणेऽपीत्यर्थः ।
अपि ता पूर्वांकलक्षणे तत्तदन्यत्वविशेषणदानाज्ञातिव्याप्तिरित्यस्यो-
पग्रहः । तत्प्रत्ययमहिम्ना-‘विशेषिततरं इत्यत्र तत्प्रत्ययोपादानसामर्थ्येन ।
विशेषिततमेति-समभिरुद्धनयो हि क्रजुसूत्राभिमतं विशेषिततमं गृह्णाति-

विषयग्रहणाच्च समभिरुद्धाद्यतिव्याप्तिरिति स्मर्तव्यम् ।
 ऋजुसूत्राद् विशेषः पुनरस्येत्यं भावनीयः यदुत, संस्थाना-
 दिविशेषात्मा भावघट एव परमार्थः सन् तदितरेषां
 तत्तुल्यपरिणत्यभावेनाघटत्वात् । घटव्यवहारादन्य-
 चापि घटत्वसिद्धिरिति चेत्, न- शब्दाभिलाषरूप-
 व्यवहारस्य सङ्केतविशेषप्रतिसंधाननियन्त्रितार्थमात्र-
 वाचकतास्य भावनियम्यतया विषयतथात्वेऽतन्त्रत्वात्,
 ततोऽपि विशेषिततममेव स्मृतव्यो गृह्णाति, साम्प्रतस्तु विशेषितत-
 गृह्णातीति विशेषिततरामादित्याच्च समभिरुद्धैव स्मृतयोरतिव्याप्तिरि-
 त्यर्थः । ऋजुसूत्राच्च समभिरुद्धस्य कथं विशेषिततरादित्वमित्यपेक्षा-
 यामाह-ऋजुसूत्रादिति । अत्र साम्प्रतनयस्य । इत्य 'यदुत' इत्यादिना-
 ऽनन्तरमेव वक्ष्यमाणप्रकारेण । तदितरेण भावघटमिष्टानां नाम-
 स्थापना द्रव्यघटानाम् । तत्तुल्येति-भावघटपेरिणतिसदृशेत्यर्थः । भाव-
 घटपरिणतिर्जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्यस्वरूपा, न तादृशी परिणति-
 नामघटादीनामिति तुल्यपरिणत्यभावेन नामघटादीनां घटत्वाभावा-
 दित्यर्थः । यथा भावघटे घटव्यवहारस्तथा नामघटादित्यपीति 'नाम-
 घटादयो घटा घटत्वेन व्यवहियमाणत्वाद् भावघटवद्' इत्यनुमाना-
 च्छामघटादीनां घटत्वसिद्धिरिति ऋजुते-घटव्यवहारादिति । अन्यत्रापि
 नामघटादावपि । घटत्वेन व्यवहियमाणत्वं नास्त्येव नामघटादावि-
 त्यसिद्धस्तादृशो हेतुः घटपदेनाभिधीयमानत्वलक्षणो घटव्यवहारस्तु
 अत्र यत्र घटपदसङ्केतः प्रियते तत्र तत्र घटत्वाभावेऽपि घटपद-
 सङ्केतविषयत्वस्याभाव्यादेश जायत इत्यनैकान्तिक इति समाधत्ते-
 नेति । विषयकत्वे स्वविषयस्य व्यवहियमाणस्य घटत्वे । अतन्त्रत्वाद्
 अनिमित्तत्वात् । जलाहरणाद्यर्थक्रियाश्रिणां घटान्त्यनादिगोचरप्रभृ-
 त्पादिलक्षणव्यवहारविषयत्वं च घटत्वनियतमपि नामघटादाव-
 सिद्धमेवेति न ततोऽपि घटत्वसिद्धिरित्याह-प्रवृत्तौति । परः

प्रवृत्त्यादिरूपव्यवहारस्य चासिद्धेः । घटशब्दार्थत्वाविशेषे
भावघटे घटत्वं नापरत्रेत्यत्र किं नियामकमिति चेत्,
अर्थक्रियैवेति गृह्याणां अत एवात्रानुपचरितं घटपदार्थत्वम्,
अन्यत्र लुपचरितमिति गीयते विशेषः । अथवा ऋजु-
सूत्रस्य प्रत्युत्पन्नो विशेषितः कुम्भ एवाभिमतः, अस्य
तु मत ऊर्ध्वग्रीवत्वादिस्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितः कुम्भः
कुम्भ इति भण्यते । इदंस्वकुम्भत्वाद्यवच्छेदेन स्व-
शिष्यनिष्ठस्वपर्यायावच्छिन्नत्वसत्तायोधप्रयोजकप्रकृत-

पृच्छति-घटशब्दार्थविशेष इति । नापरत्रे नामघटादौ घटत्वम् ।
उत्तरयति-अर्थक्रियैवेति-जलाहरणार्थस्त्रिय भावघटेनैव ज्ञायते, न
तु नामघटादिनेति तादृशार्थक्रियाकारित्याद् भावघटस्य घटत्वं
तादृशार्थक्रियाकारित्याभावाच्चात्रमघटादीनां घटत्वाभावात् इत्येवं घट-
त्वाऽऽघटत्वयोनियामकं आनीहीत्यर्थः । अत्र पर अर्थक्रियाकारित्वादेव ।
अत्र भावघटेः अन्यत्र तु नामघटादौ पुनः । इति परस्वरूपः । विशेष-
ऋजुसूत्राद् साम्प्रतनये विशेषः । शीघ्रे सिद्धान्ते पूर्वाचार्यैर्मिधी-
यते । एतत्पक्षे ऋजुसूत्राद् विशेष एव साम्प्रतनये उपपादितः, न
तु तद्विषये विशेषितत्वम्, तत्र तदोपपादितं भवेद् यदि
ऋजुसूत्रविषये विशेषितत्वम्, ततो वैशिष्ट्यात् साम्प्रतनयविषये
विशेषितत्वमप्यभिव्यक्तं प्रकारान्तरमाह-अवयंति-ऋजुसूत्रविषये कुम्भे
प्रत्युत्पन्नत्वमेव व्यवहारव्यवस्थान् कुम्भाद् विशेष इति विशेषि-
तत्वम्, भाष्यानुगोषि च प्रत्युत्पन्नोऽविशेषित इति धाक्यमेव
युक्तम्, तत्र चोक्तदिशा विशेषे तत्त्वपि साम्प्रतनयापेक्षयाऽविशे-
षितत्वमिति धोक्त्यम् । अस्य तु मते साम्प्रतनयमते पुनः । इत्येति-
'स्वशिष्य' इत्यत्र रूपदं गुणपदम्, 'स्वपर्याय' इत्यत्र स्वपदं
कुम्भादितत्त्वपदम्, 'इदंस्वकुम्भत्वाद्यवच्छेदेन' इत्यस्य 'तत्त्वसत्ता-
वोधे' अन्वयः, तत्रैव 'स्वशिष्यनिष्ठ' इत्यप्यन्वयः, तथा च स्व-
पर्यायावच्छिन्ना या तत्त्वस्य कुम्भादेः सत्ता तस्या इदंस्वकुम्भ-

वाक्येच्छारूपगुर्वर्पणयाऽयमूर्ध्वग्रीवत्वादिना कुम्भ एव
कुम्भः, ऊर्ध्वग्रीवत्वादिना कुम्भ एवेत्यादिवाक्यप्रयो-
गात् । इत्थमेवोद्देश्यसावधारणप्रतितेर्वादान्तरोत्थापित-
विपरीताभिनिवेशनिरासस्य च सिद्धेः ॥ १ [प्रथमो
भङ्गः] ॥ इदमेव भङ्गान्तरेऽप्यर्पणप्रयोजनं बोध्यम् ।

पदादिगतैस्त्वकृत्राणादिभिः परपर्यापैरसद्भावेना-
पितोऽकुम्भो भण्यते, कुम्भे कुम्भत्वानयच्छेदकधर्माव-

स्थापयच्छेदेन च, स्वशिष्यनिष्ठो बोधस्तत्प्रयोजकं यत् प्रकृतवान्यम्-
'अयमूर्ध्वग्रीवात्वादिना 'कुम्भ एव कुम्भ' इत्यादिवान्यं तस्य
या वृत्तगता विवक्षारूपेच्छा तद्रूपा नुरगता याऽर्पण तयेत्यर्थः,
अस्य 'वान्यप्रयोगाद्' इत्यनेनान्वयः । इत्थमेव अनुना प्रकारेण वान्य-
प्रयोगादेशः । जेदेवेति-उद्देश्या शिष्यगततयाऽभीष्टा या सावधारण-
प्रतीतिस्तस्या सिद्धेः, तथा पादान्तरेण मतान्तरेणोत्थापितो जनिता
यो विपरीत ऊर्ध्वग्रीवात्वादन्यधर्मेण नामकुम्भादीनामपि कुम्भत्वा-
यम्युपगमलक्षणोऽभिनिवेशः कदाग्रहस्तधिरासस्य च सिद्धेरित्यर्थः ।
पदाद्यतैतन्मते स्यादस्येव कुम्भः ।

इति प्रथमभङ्गस्योपपादनम् ।

अनया द्वितीय द्वितीयभङ्गादिसमर्थनमप्यवसेयमित्याह-इदमेवेति-
उद्देश्यसावधारणप्रतीति वादान्तरोत्थापितविपरीताभिनिवेशनिरास-
द्वयलक्षणमेवेत्यर्थः ।

अथ तत्र द्वितीयभङ्गं समर्थयति—

पदादिगतिरिति । ऊर्ध्वग्रीवत्वादिकमेव कुम्भतत्त्वसत्तावच्छेदकं
न तु पदादिगतं त्वकृत्राणाद्यादिकं तदवच्छेदकमिति प्रतियोग्यनय-
च्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वमिति नियमेन त्वकृत्राणाद्यादिकं
मयति कुम्भतत्त्वसत्तामायकृत्राणाकुम्भतत्त्वसत्तावच्छेदकमिति त्वकृत्राण-
त्वावच्छेदकान्नाकुम्भतत्त्वसत्तयो द्वितीयभङ्गोपपत्तिरित्याशयेनाह-इदम्
-८ । ननु प्रमेयत्वादिकमपि कुम्भत्वानयच्छेदकत्वात्कुम्भत्वावच्छे-

च्छिन्नाकुम्भत्वसत्त्वात् । नन्वेवं कुम्भत्वानवच्छेदक-
प्रमेयत्वावच्छेदेनाप्यकुम्भत्वापत्तिः, नानाधर्मसमुदाय-
रूपकुम्भत्वे प्रमेयत्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् ॥ २ [द्वितीयो
भङ्गः] ॥

तथा सूर्योऽपि घटः स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्-
भावाभ्यामर्पितोऽवच्छिन्नव्यो भण्यते, स्वपरपर्यायसत्त्वा-
सत्त्वाभ्यामेकेन केनापि शब्देन सर्वस्यापि तस्य युगपद्ब-
हुमशक्यत्वात् । अपैकपदवाच्यत्वं घटस्य स्वपर्याया-
वच्छिन्नत्वोपरागेणापि नास्तीति तदवच्छेदेनाप्यवाच्य-
त्तापत्तिः, वस्तुतः स्वपर्यायावच्छिन्नस्यैकपदवाच्यत्वे-
नावच्छिन्नत्वाभावे वस्तुतः कयश्चिदुभयपर्यायावच्छिन्न-

व्यमिति प्रमेयत्वादिनाऽप्यसङ्गाधिनार्पितोऽकुम्भो मवेदित्याद्युक्ते-
यन्वेवमिति । प्रमेयत्ववाच्यत्वादिकं सर्वमेव कुम्भे समस्तीति तत्सर्व-
स्वरूपमेव कुम्भत्वमिति तदवच्छेदकं प्रमेयत्वादिकमपि नप्नोतीति
न तस्याकुम्भत्वावच्छेदकत्वमिति तदवच्छेदेन सङ्गाधार्पणमेव
नासङ्गाधार्पणमिति समाधत्ते-नमाधत्ते ।

इति द्वितीयभङ्गसमर्थनम् ।

अथ तृतीयभङ्गसमर्थनायाह—

तवेति । कथं तथाऽर्धमाणस्यावच्छिन्नत्वमित्यपेक्षायामाह—स्वर-
पर्यायसत्त्वान्वाभ्यामिति । तस्य घटस्य । 'अव' इत्यादिभ्य 'सम्प्रदायः'
इत्यन्तमेकं फणित्वा तृतीयभङ्गसम्भवाऽऽशङ्कास्वरूपा बोध्या ।
यावन्तो घटस्य स्वपर्यायास्तावद्भवविच्छिन्नत्वेन घटस्य बोधकं
नैकं किमपि पदं समस्तीति स्वपर्यायावच्छिन्नत्वेनापि घटस्या-
वच्छिन्नत्वं स्यादित्याह—एवमवच्छिन्नत्वमिति । तदवच्छेदेनापि स्वपर्या-
यावच्छेदेनापि । ननु कुम्भादिपदेन घटोऽभिधीयते, स च घटः
स्वपर्यायावच्छिन्न इति कृत्वा घटस्य स्वपर्यायावच्छिन्नस्यैकपद-
वाच्यत्वं समस्तीत्यत आह—ननु इति—वस्तुस्थित्येत्यर्थः । एवं

स्याप्येकपदवाच्यत्वेन तथात्वापत्तेः, अन्यथा परपर्याया-
वच्छिन्नस्याप्यवक्तव्यत्वापत्तेः । विधेयांश एकपदजन्य
स्वपरपर्यायोभयावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधविषयत्वमे-
वावक्तव्यत्वमिति न दोष इति चेत्, न-उभयपदजन्य
स्याप्येकपदजन्यताव्यभिचारात् । कुम्भ नन्पदाभ्याम
कुम्भत्वबोधके द्वितीयभङ्गे परपर्यायावच्छेदेनाप्यवक्तव्य

स्वपर्यायावच्छिन्नत्वमुपलक्षणमेव घटस्य तथा च यथा स्वपर्याया-
वच्छिन्नत्वोपलक्षितस्य घटस्येकशब्दवाच्यत्वेन वक्तव्यत्वमिति न
तत्तद्वितीयभङ्गप्रवृत्तिस्तथा स्वपरपर्यायोभयावच्छिन्नप्रमोपलक्षित
स्यापि तस्येकपदवाच्यत्वेन वक्तव्यत्वस्य व्यापत्तेरपक्षव्यत्यागवैत-
स्वपरमवपर्याये सदाशास्त्रशास्त्राभ्यामपेक्षे तृतीयभङ्गप्रवृत्तिर्न
स्यादेवेत्यर्थः । अथवा उभयपर्यायावच्छिन्नत्वोपलक्षणमेकपदवाच्यत्वमे-
वावक्तव्यत्वमभ्युपगमे । परेति परपर्यायावच्छिन्नत्वोपलक्षणान्येकपद-
वाच्यताद्वयत्वस्य इति । उक्तशब्दाया प्रतिविधानमाहाङ्गते-
रिति-नन्तमप्यत्राभिदम्, तेन विधेयांशमिदमेव तदर्थं
शाब्दबोधेऽन्यति तेनेकेन केनचित् पदेन स्वपरपर्यायावच्छिन्नेन
वेनापि भवेत् कुम्भादेर्बोधो न जायत इत्युक्तवक्तव्यत्व घटादेर्नि-
र्गतीत्यर्थः । स्वपर्यायेणापि सन् कुम्भ परपर्यायेणापि नोऽस्त-
कुम्भ इत्येव स्वपरपर्यायाभ्यामपेक्षे सद्मद्विपदद्वयेन एव परपर्याया-
वच्छिन्नप्रकारको बोधो जायते तस्याप्येकपदजन्यत्व समस्येवे-
त्येकपदन्यस्वपरपर्यायोभयावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधविषयत्वमेव
न तु निवृत्तशाब्दबोधविषयत्वमिति तद्वपमवक्तव्यत्व न स्यादेवेति
प्रशङ्कितं प्रतिक्षिपति ननि । यदि च एकपदजन्यत्वमित्यस्यैकपदमात्र
जन्यत्वमित्यभिमतं तदा द्वितीयभङ्गेऽपि नैकपदमात्रेण विधेयांशो शाब्द-
बोध इति तत्रावश्यकत्वोद्दिष्टं स्यादित्याह-कुम्भ नन्पदाभ्यामिति । यथा
यान्द्र सूर्ययोरप्येन सङ्केतितेन पुष्पदन्तपदेन बोधस्तथासदाऽस्त-
योभयोरप्येन सङ्केतितेन केनचित् पदेन बोध स्यादेवेत्येकपदमात्र
जन्यत्व परपर्यायोभयावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधविषयत्वमेव न तु
निरुक्तशाब्दबोधविषयत्वमिति तद्वक्तव्यत्वस्य बाधादपि न

त्वोद्देशेवापत्तेः । प्रकृतेऽप्येकेन तदुभयादिसाहेतिकपदेन-
योधसम्भवाद्वाधाद्य । अथ 'स्वपर्यायोभयावच्छिन्नैकविधे-
यकशान्दयोधाविषयत्वमेवावक्तव्यत्वम्', द्वितीयमहो-
चक्रम्भ-नञ्पदाभ्यामपि तात्पर्यवशादेकविधेयकयोधस्यै-
योद्देश्यत्वाभातिप्रसङ्गः, उभयादिपदाद्य बुद्धिस्थशक्तादु-
भयविधेयकयोधस्यैयोद्देशाच्च याद्य इति चेत्, न- अत्र-

तृतीयमुद्गमवृत्तिसम्भवा इत्याह-प्रकृतेऽपीति । तदुभयेति-स्वतन्त्राऽन्वयो-
मयेत्यर्थः । पुनस्तत्तादृशायां शङ्कितप्रतिप्रधानगतद्वेगपक्षिणास्य
प्रतिप्रधानमाशङ्कते-अपेति-प्रथममहो- स्वपर्यायावच्छिन्नतत्त्वनिष्ठैक-
विधेयताकशान्दयोध, द्वितीयमहो- परपर्यायावच्छिन्नतत्त्वनिष्ठैकवि-
धेयताकशान्दयोधो न तु स्व परपर्यायोभयावच्छिन्नतत्त्वनिष्ठैकविधेयताक-
शान्दयोध इति तादृशशान्दयोधाविषयत्वमवक्तव्यतरं दुग्मेऽ-
स्मीति नाप्रतिपादकस्तृतीयमहो इत्यर्थः । द्वितीयमहोऽत्रकल्पयतो-
द्यापत्तिं धारयति-द्वितीयमहो चेति । अत्रिधेयतेति नास्मिन्नात्मके-
विधेयकेत्यर्थः, तृतीयमहो- तस्मिन्नात्मकेविधेयकयोधविधेयकयोध
उद्देश्यः, तस्याभावाद् द्वितीयमहो वास्तव्यतरोद्देश्य इत्यर्थः ।
अस्मिन्नात्मकेविधेययोः सद्देश्यतादुभयाविषयताध्यामिन्नात्मनिष्ठविधेयता-
कशान्दयोधेति नास्मिन्नात्मनिष्ठविधेयताको योधो जायते अत्र विधेयता-
द्वयो न त्वेका विधेयतेति तादृशशान्दयोधविषयत्वेऽप्येकविधेयताक-
शान्दयोधाविषयत्वमस्येवेति न तस्य याद्य इत्याह-उभयादिपदायति ।
'उभयविधेयतासर्व' इत्येककारेण स्व परपर्यायावच्छिन्नतत्त्वनिष्ठैकवि-
धेयताकशान्दयोधस्य व्यपदेशः । स्व परपर्यायावच्छिन्नतत्त्वनिष्ठैकवि-
धेयताकशान्दयोधस्य व्यपदेशः । अत्रिधेयतेति नास्मिन्नात्मके-
विधेयकयोधविधेयकयोध इति नास्मिन्नात्मकेविधेयकयोधविधेयकयोध
तद्विधेयता-
प्रसिद्धौ तद्विधेयताप्रसिद्धेस्तत्त्वनिष्ठविधेयताकशान्दयोधस्य तस्य तृतीय-
महोपपत्तिसम्भवा इति नोक्तप्रतिप्रधानं युक्तमित्याह न-अत्रिधेयतेति
ननु विकल्पमिदंयुक्तमित्याह न-अत्रिधेयतेति ननु विकल्पमिदंयुक्तमित्याह न-
यत्तत्त्वत्वस्य विकल्पमिदंयुक्तमित्याह तृतीयमहोपपत्तौ स्यादित्यत्र धाह-

सिद्धेः । विकल्पवलात् कथञ्चित्प्रसिद्धावप्यनापेक्षिकत्वेन
तत्र स्यात्पदप्रयोगानुपपत्तेः, तथा चापेक्षिकविशेषवि
श्रान्तप्रकृत्यत्यप्रतिपक्षवक्तव्यत्वासिद्धौ वक्तव्यत्व-
विषयस्याष्टमभङ्गस्यापत्तेः । अवक्तव्यत्वप्रतिपक्षस्य
विशेषविश्रान्तत्वादेव नाष्टमभङ्गापत्तिरिति हि सम्प्रदाय
इति चेत्, न-प्रकृतविधिनिषधसम्प्रगावविउल्लेखविधेयता-

विश्रान्तमिति । ईदृशवक्तव्यस्य न वक्तव्यत्वमिति तत्र स्याद-
र्धस्य निश्चिदपक्ष्यत्वस्य न योग इति 'स्यादवक्तव्य एव' इति द्वितीय
भङ्गोत्प्रेरे न भङ्गमिति यादृ यन्मार्गान्नेति निश्चयवक्तव्यत्वस्याना-
पेक्षिकत्वेन पर्य । तत्र द्वितीयमभङ्ग । माऽस्तु स्यात्पदप्रयोग, अप-
क्षयमेव इत्यस्यैव प्रयुज्यता एतत्तत्प्रभङ्ग इत्यत आह तथा चति-
भानापरिनिमित्तवक्तव्यमप्राप्त्य कृतावयव, ऐपपादनं चेत्पर्य । सततभङ्गा-
परस्य प्रतिपक्षवार्य १-भि निषेधयो प्रतिपादकानि सतत धारयानि
भङ्गाभिधायानि घटनानि नास्त्यवामूनानि इदं चान्तव्यत्यमनापक्षि-
कमिति तत्प्रतिपादक धारयमतथाभूतमेव यदि तत्र निमित्तते तदा
वक्तव्यवमप्यनापक्षि- निश्चिदुपपत्तय तत्प्रतिपादक वक्तव्यमेव
इत्यनुरूपत्वाप्रमभङ्गस्यापि तत्र सन्निवेश प्रसज्यते यत नापक्षि-
कवक्तव्यवस्य सङ्गानेन तत्प्रतिपादकभङ्गवत्प्रतिपक्षवक्तव्यत्वप्रति-
पादकभङ्ग पर्यावरणाया स्यात्, अपक्षिकारवक्तव्यस्यापक्षिकमेव
वक्तव्यत्वं हि प्रतिपत्तम्, तथा कर्वावृत्तित्यादिनिशेषस्वरूपमेव,
तत्प्रतिपादनं च प्रथमभङ्गादिषु वर्तते एवेति न तत्प्रतिपादकस्या
ष्टमभङ्गापत्तिः अनापक्षि- गान्तव्यत्व नापक्षिवास्तित्वाविधि-
क्षेपप्रतिपक्षभूतमतस्तत्प्रतिपादक यथाकामत एव तत्र सन्निवेशते
तथा यथाकामत एव वक्तव्यप्रतिपादकभङ्गमन्निवेश स्यादित्या-
ह । वक्तव्यस्य निक्षेपविश्रान्तने मय्येव माष्टमभङ्गापत्तिरित्यत्र
प्रायाः सममितिमाह अलक्ष्यत्वमिति चेत् । निषधप्रत्ययवक्तव्य-
दन्तिवादिदिशस्यैवविधानं प्रादुर । ममापक्षे मति-भङ्गाणि
प्रत्ययविधि निषधसमगावविउल्लेखविधेयतावशाद्बोधस्य प्रतिपक्षे

कशाब्दयोधाविषयत्वरूपस्यावक्तव्यत्वस्य स्वपरपर्यायो
भयावच्छेदेन तृतीयमङ्गोपस्थित्या दोषाभावाद्, अवच्छि-
न्नान्तोपादानादवक्तव्यत्वैकविधेयतामादाय न बाध इति
दिक् ॥ ३ [तृतीयो मङ्गः] ॥

एकस्मिन् देशे स्वपर्यायसत्त्वेनापरिस्मिन् परपर्याया-
सत्त्वेन विवक्षितो नटोऽप्यदृश्य भण्यते, एकस्मिन् धर्मिणि

तद्विषयत्वमेव घटस्येति न तद्विषयत्वम्पावनयवम्, तस्या
प्रतिज्ञां तद्विषयत्वाप्रसिद्ध्या तद्विषयस्याप्यप्रसिद्धिं विक्षेपप्रलात्
प्रसिद्धयभ्युपगम्यमप्यनापेक्षितत्वमेव, तथापि इत्यपदेन स्व पर
पर्यायोभयावच्छेदेन निरुत्तरत्वात् तस्य घटोऽप्यन्तमेवापेक्षते,
स्वरूपेऽप्यदृश्यस्याऽप्येति स्थित्यापक्षिकत्वस्य सद्भावात् स्यात्तद्-
प्रयोगोपपत्तिः, स्यात्तां स्थापनस्य यत्तत्त्वत्वस्य मन्त्र्येति तत्प्रतिपक्षता,
तत्र स्वपर्यायावच्छेदेनापक्षिकस्यैतिष्यस्य यत्तत्त्वत्वस्य कश्चित्स
त्यलक्षणविशेषेऽन्तर्भावि परपर्यायावच्छेदेनापक्षिकस्यैतिष्यस्य तस्य
कश्चित्स्तितावच्छेदविशेषेऽन्तर्भावि इति प्रथममङ्गादिन एव
गतार्थत्वात् यत्तत्त्वत्वविषयस्याप्यप्रसिद्धयपत्तिरिति हृदयम् ।
'प्रवृत्तविधि निषेधससर्गावच्छिन्नं' इत्यम्यानुपात्तौ परविधिपता
ऽपत्तयत्पनिष्ठविधयता तन्निष्पन्नं शब्दबोधम्यतीत्यमङ्गल्य
शाब्दबोध तद्विषयत्वमेव शुम्भावातिनि बाध स्यात्, तद्विषयत्वात्
तदुपादानम्, तथा चास्तित्वस्य नास्तित्वस्य च यत्तत्त्वत्वस्य स
नापत्तयत्पत्य विन्यय परित्यक्तव्यत्वनिष्ठविधयता न प्रवृत्तविधि-
निषेधससर्गावच्छिन्नंति तन्निष्पन्नं शब्दबोधविषयत्वादाय न बाध
इत्याह- अर्थावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं ।

इति तृतीयमङ्गसमर्थनम् ।

अथ चतुर्थमङ्गसमर्थनायाह—

एकस्मिन् देशे इति-अनन्तरधर्मात्मकत्वेन समूहस्य शुम्भस्य
वैकल्यात्मिक स्वरूप देश इति तस्मिन्नेव देशे इत्यर्थः । 'परस्मिन्ध'

देशभेदेन भिन्नतया विवक्षिते एकवाक्यादुभयबोधता
त्पयेण तथागोधात् ॥४ [चतुर्थो भङ्गः] ॥

एकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः सत्त्वात्पितोऽन्यत्र तु देशे
रूपरोऽयपर्याये. सत्त्वासत्त्वाभ्यामपितः कुम्भोऽवक्त-
व्यश्च भण्यते, देशभेदेनैकत्र सत्त्वावक्तव्यत्वोभय-
बोधनतात्पयेकवाक्येन तथागोधात् ॥५ [पञ्चमो भङ्गः] ॥

एकदेशे परपर्यायैरभेदभावेनापितोऽन्यस्मिन्स्तु रूपरप-
र्यायै सत्त्वात्पितोऽन्यत्र तु देशभेदेन वक्तुमभिप्रेतोऽकु-
म्भोऽवक्तव्यश्च भण्यते, देशभेदेनैकत्रासत्त्वावक्तव्यत्वो-
भयबोधनतात्पयकवाक्येन गोधात् ॥६ [षष्ठो भङ्गः] ॥

तदैकस्मिन् देशे स्वपर्यायै सद्भावेनापितोऽन्य-
त्रति प्रसाराद् घटो द्रव्यस्य समुच्चयः । दशमेवा घटात्मनाऽघटा-
त्मनश्च देशभेदेन । एतन्न न्याद् घट इत्यादयः इति धाक्याद् ।
अन्यत्रानि-घटोऽन्यत्रानि-न्याद् घटोऽन्यत्रानि-न्याद् घटोऽन्यत्रानि-
न्याद् घटोऽन्यत्रानि ।

इति चतुर्थभङ्गमवर्णनम् ।

अथ पञ्चमभङ्गमवर्णनाया—

एतन्न न्याद् घट इति । धाक्या तु न्यतिरे ।

इति पञ्चमभङ्गमवर्णनम् ।

अथ षष्ठभङ्गमवर्णनायाह—

एतन्न न्याद् घट इति । यत्तमम् ।

इति षष्ठो भङ्गः ।

अथ सप्तमभङ्गमवर्णनायाह—

एतन्न न्याद् घट इति । धाक्या तु न्यतिरे । अन्याद् घटोऽन्यत्रानि-न्याद् घटोऽन्यत्रानि-
न्याद् घटोऽन्यत्रानि ।

इति सप्तमभङ्गः ।

स्मिस्तु परपरायैरसद्भाविनापितोऽपरस्मिस्तु स्वपरोभ-
यपरायैः सद्भावासद्भावाभ्यामेकेन शब्देन वक्तुमिष्टः
कुम्भोऽकुम्भोऽवक्तव्यश्च भण्यते, देशभेदेनैकत्र त्रय-
बोधनतात्पर्यैकवाक्येन तथाबोधादिति विशेषः ॥७
[सप्तमो भङ्गः] ॥

तथा य यभाषे भाष्यकारः—

“अहंवा पञ्चुप्पन्नो, रिउत्तुत्तसाविसेसिओ चैव ।
कुंभो विसेसियपरो, सन्भावाइहिं सदस्स ॥२२३१॥
सन्भावाऽसन्भावोभयपिओ सपरपञ्चओभयओ॥
कुंभा-कुंभा-ऽवक्तव्योभयरूवाइमेओ सो” ॥२२३२॥
[विशेषावश्यकभाष्यमात्रे] स्ति ।

अत्र कुम्भाकुम्भेत्यादि गाथार्थेन पदं भङ्गाः सक्षा-
दुपात्ताः, सप्तमस्त्वादिशब्दात्, तथाहि कुम्भोऽकुम्भोऽ-
वक्तव्यः, कुम्भश्चाकुम्भश्च कुम्भश्चावक्तव्यश्चाकुम्भश्चा-

इति विशेषः—यस्यैकरूपसप्तमङ्गीसम्भयः साम्प्रतनये कञ्जुत्प्राद-
विशेषः । साम्प्रतनये उक्तदिशा सप्तमद्वेषणमे भाष्यमस्मतिमुप-
दर्शयति—तथा च वक्त्रे भाष्यकार इति । अहंवेति—“अथवा प्रत्युत्पन्न
कञ्जुत्पस्याविशेषित पद । कुम्भो विशेषिततरः सद्भावादिभिः
शब्दस्य ॥ सद्भावाऽसद्भावोभयार्पितः स-परपरायैर्भयतः । कुम्भो-
ऽकुम्भोऽवक्तव्योभयरूपादिभेदः सः ॥” इति संस्कृतम् । अत्र
निरुक्तभाष्यगाथायाम् । तथाहि—उक्तभाष्यतः सप्तमद्वेषणमे पद्यायेत ।
कुम्भ इति—अयं कुम्भ एवेति प्रथममङ्गः । अकुम्भ इति—अयमकुम्भ
एवेति द्वितीयमङ्गः । अवक्तव्य इति—अयमवक्तव्य एवेति तृतीयमङ्गः ।
इमे भङ्गा पर्यवक्तव्यार्थयोधकाः । कुम्भश्चाकुम्भश्चेति—अयं कुम्भोऽकुम्भ-
श्चेति चतुर्थमङ्गः । कुम्भश्चावक्तव्यश्चेति—अयं कुम्भश्चावक्तव्यश्चेति
पञ्चममङ्गः । अकुम्भश्चावक्तव्यश्चेति—अयमकुम्भश्चावक्तव्यश्चेति षष्ठममङ्गः ।

वक्तव्यश्चेति त्रिविध उभयरूपः, आदिशब्दसङ्गृहीतश्च
कुम्भोऽकुम्भोऽवक्तव्यश्चेति सप्तभेदो घट इति । अत्र च
सकलधर्मविषयत्वात् त्रयो भङ्गा अविकलादेशाः, चत्वार-
श्च देशावच्छिन्नधर्मविषयत्वाद् विकलादेशा इति । यद्य-
पीदृशसप्तभङ्गपरिकरितं सम्पूर्णं वस्तु स्याद्वा विन गव्य संगि-

[illegible]

रन्ते, तथापि ऋजुसूत्रकृतान्भ्युपगमापेक्षया एतदन्यतर-
भङ्गाधिक्याभ्युपगमाच्छब्दनयस्य विशेषिततरत्वमदुष्ट-
मिति सम्प्रदायः । अथवा लिङ्गचचन-संख्यादिभेदेनार्थ-
भेदाभ्युपगमाद्वज्रसूत्रादस्य विशेषः । अयं खल्वेतस्या-
शयः—यदि ऋजुसूत्रेण—

“पलाशं न वहत्यग्निभिचयते न घटः क्वचित् ।

नासंघतः प्रवजनि भव्योऽसिद्धो न सिद्धयति” ॥१॥

इत्यादावभिनिषेदास्तर्हि विकाराविकाराद्यर्थकक्रिया-
नामादिपदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या किं न तथा-
कल्पने अभिनिषिष्येतेति । अस्य चोपदर्शितत्वयो भावः

स्यैवाभ्युपगम इत्यत्र विनिगमकं नोपदर्शितमेव समग्रह्याभ्युपगमेऽपि
मत्तान्तरे समानामपि भङ्गानां त्रिकलादेशतरे नयेन समाधिते
सम्पूर्णवस्तुभ्युपगमप्रयत्न्याभावात् स्यादतद्विवक्षितं इत्यादिष्वि-
च्छाणीयमेवेति प्रकारान्तरेणानुमानं साम्प्रतनयस्य विशेषे दर्श-
यति—अपेति—तदस्मादी तदमित्यादी लिङ्गमेवेऽप्यर्थमेदमुक्तमनुमानयो
नाभ्युपगच्छति, साम्प्रतनयस्याभ्युपगच्छतीति, एवं वचनादिमेवेऽपि
योध्यम् । अस्य साम्प्रतनयस्य । साम्प्रतनयमिच्छायां प्रकटयति—
भवमिति—‘यदि’ इत्यादिनाऽनन्तरमेवाभिधीयमान इत्यर्थः । एतस्य
साम्प्रतनयस्य । विनरेति—विकारार्थकं क्रियापदं नामादिपदं चा-
पिकाराद्यर्थकमिति । तस्मादपि तदनुगत्येति—विभिन्नप्रवृत्तिविभिन्नक-
पदानामेकार्थवृत्तिं सामानाधिकरण्यम्, तदनुपपत्त्येवार्थः । पदार्थ-
योक्तादात्म्यसम्बन्धेनाऽन्वये मत्त्येव तत्प्रतिपादकरूपदयोः सामा-
नाधिकरण्यसम्भवः, विकाराऽपिकाररूपार्थयोश्च न तादात्म्यमिति
न तत्प्रतिपादकरूपक्रिया-नामपदयोः सामानाधिकरण्यमिति । तद्व्यत्यये
उक्तदिशाऽर्थमेदकल्पने । साम्प्रतनयश्च भावनिर्देशमेवाभ्युपगच्छती-
त्याद—अस्य चेति—साम्प्रतनयस्य पुनरित्यर्थः । उपदर्शितत्वः नाम-
घटादयो न जलादृणाद्यर्थक्रियाकारिण इति न नै कश्चिदन्वयान्वयाः,
रूपेणैव तत्पृथुपृथोदरादित्वानेव जलादृणाद्यर्थक्रियाकारि घट
इत्येवमुपदर्शितत्वः ।

॥ इति साम्प्रतनयनिरूपणम् ॥

निक्षेप एवाभिमतः ॥५॥

“असंक्रमगद्येपणपरोऽध्यवसायविशेषः समभिरुद्धः”
 “वत्थुओ संक्रमणं होई अवत्थुणए समभिरुद्धेति”
 [११८५] सूत्रम् । ‘सत्त्वर्थेष्वसङ्क्रमः समभिरुद्ध इति’
 तत्त्वार्थभाष्यम् [१, ३५] । तत्त्वं च यद्यपि न संज्ञाभेदेनार्थ-
 भेदाभ्युपगन्तृत्वम्, घटपटादिसंज्ञाभेदेन नैगमादिभिरप्य-
 भ्युपगन्तात्, तथापि संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं
 र्थभेदात् । एवम्भूतान्यत्वविशेषणाच्च न तत्रातिव्याप्तिः ।
 अयं स्वल्पस्याभिमानः यदुत, यदि शब्दो लिङ्गादिभेदे-
 नार्थभेदं प्रतिपद्यते तर्हि संज्ञाभेदेनापि किमित्यर्थभेदं

अथ समभिरुद्धनयं प्ररूपयति—

असंक्रमति—असङ्क्रममग्रेणपरोऽध्यवसायविशेष इति लक्षणम्,
 ‘समभिरुद्ध’ इति लक्ष्यम् । समभिरुद्धस्यासङ्क्रममग्रेणपरोऽर्थ-
 एव प्रमाणयति वत्थुओ इति—“वस्तुन, सङ्क्रमणं भवति अवस्तु-
 नये समभिरुद्धे” इति संसृष्टम् । तत्त्वार्थभाष्यमपि तत्र प्रमाणं
 तपोपदर्शयति—तत्त्वार्थेति । यथायथाऽतिव्याप्त्यादिशेषविरुद्धं सम-
 भिरुद्धस्य लक्षणं विमर्शितमित्यपेक्षायामाह—तत्र चेति—समभि-
 रुद्धत्वं चेत्यर्थः । तत्रोक्तमिति—नैगमादिनये घट पुष्पादिसंज्ञाभेदे-
 ऽपि घटरूपार्थं एकं पठेति न संज्ञाभेदनियतोऽर्थभेद इति न संज्ञा-
 भेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं नैगमादिनये इति न तत्रातिव्याप्तिः ।
 तत्र समभिरुद्धनयत्वम् । व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं यथा
 समभिरुद्धनयं तथैवभूतनयेऽर्थाति संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृ-
 त्वत्वंयामभूतनये सत्त्वादिति व्याप्तिः, तद्वारणार्थमेवभूतनयमिदमेव सति
 संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं तादृशं सत्यन्तविशेषणार्थवर्णित-
 मित्याह—तन्मतेति । तत्र एवभूतनये । समभिरुद्धनयमन्तव्यमुप-
 दर्शयति—असंक्रमति—यदुत इत्यादिनाऽनन्तरमेवामिधीयमान इत्यर्थः ।

न स्वीकुरुते, अनुशासनबलाद् घट-कुटादिशब्दानामेकत्र
सङ्केतग्रहादिति चेत् ? श्रुतसूत्रेणैव तेनान्यथा ग्रहितोऽपि
सङ्केतो विशेषपर्यालोचनया किमिति न परित्यज्यते ? ।
अथ येन रूपेण घटपदार्थबोधस्तेनैव रूपेण तत्पदशक्तिः,
भवति च घटपदादिव कुटपदादपि घटत्वेनैवार्थबोध
इति घट-कुटपदयोः पर्यायत्वमेव युक्तमिति चेत्, न-
घटन-कुटनादिविभिन्नक्रियापुरस्कारेणैव घट-कुटादिपदेभ्यो-
ऽर्थबोधात्, तेषामर्थभेदनियमादसमानाधिकरणपदत्वो-
पेक्षया लाघवाद् भिन्नपदत्वावच्छेदेनैव भिन्नार्थत्वकल्प-

अथ समभिरुद्धस्य । सप्तप्रत्ययवादी आह—अनुशासनबलवदिति । सम-
भिरुद्धनयवादी आह—अनुशासनेति-व्यवहारानुसार्यनुशासनबलात्
तत्सङ्गमापघच्छिन्ने श्रुतीतोऽपि शब्दस्य सङ्केतो यथा श्रुतसूत्रेण
परित्यज्यते, तेनान्यापोंदपुरस्कारेणैव संकेताभ्युपगमान् तथे-
त्यर्थः । ननु शब्दयोधानुरोधेनापि पदस्य सङ्केतः स्वीक्रियते,
शब्दयोधे च येन रूपेण तदर्थस्य घटपदाद् भानं तेनैव रूपेण
तदर्थं तत्पदस्य शक्तिरूप्यते, अन्यथा तेन रूपेण तदर्थस्य तत्पदा-
दनुपरिहृतं तेन रूपेण तदर्थस्य भ्रान्तमेव शब्दयोधे न भवेत्,
भवति च यथा घटपदाद् घटत्वेन रूपेण घटरूपार्थस्य शब्दयोधे
मानम्, तथा कुटपदादपि तस्य तथैव भ्रान्तमिति घट-कुटपदयोः
पर्यायत्वमेवेति नानुशासनबलाद् श्रुतीतस्य सङ्केतस्य परित्यागः
समुचित इति शङ्केते-अथेति । घटपदाद् घटनक्रियाविशिष्टत्वेन
रूपेण घटस्य बोधा, कुटपदात् कुटनक्रियाविशिष्टतया तस्य बोधः,
इत्येकरूपेण बोधाभावाच्च तयोः पर्यायतेति समाप्यते-नेति ।
सामान्यतः पर्यायपदमेव नास्तीति दर्शयति-तेनमिति-घट-कुटादि-
पदानामित्यर्थः । यद् असमानाधिकरणपदं तद् भिन्नार्थमिति
नियमापेक्षया यद् भिन्नपदं तद्विन्नार्थमिति नियमकल्पन एव
लाघवमिति पर्यायपदमेव नास्तीत्यर्थः । ननु घटनादिक्रियामपुर-

नात् पर्यापपदाप्रसिद्धेः। व्युत्पत्त्यर्थबोधं विनाऽपि दृश्यते
पदार्थबोध इति चेत्, न-अन्यत्र विपरीतव्युत्पत्तात् तद-
सिद्धेः। हन्त! एवं पारिभाषिकशब्दस्यानर्थक्यमापन्न-
मिति चेत्, आपन्नमेव, किं हन्तेनि पूष्कारेण? तदुक्तम्-
"तत्र परिभाषिकी नार्थतरवं ब्रवीति" इति। अपार्थबोध-
कत्वमात्रे यदि पदस्वभावस्तदा यदृच्छाशब्दसङ्केतादपि

दृष्ट्याऽपि घटपदाद् घटत्वेन बोधः कुटपदादपि तथा बोध इत्या-
शङ्कते-दुष्कृत्यर्थोऽत्र विनाऽपीति। सम्पन्नव्युत्पत्त्यानां घटपदस्य घटन-
क्रियापुरस्कारेण कुटपदस्य कुटनक्रियापुरस्कारेण सङ्केतप्रवृत्तस्त्वर्थ-
शाब्दबोधा, घटत्वेन घटे सङ्केतं एतत्तत्तु विपरीतव्युत्पत्तस्य
घटत्वेन घटशब्दबोधो भवतु नाम, न ततोऽर्थजन्यवृत्तिरिति, अन्यथा
विपरीतव्युत्पत्तस्य कस्यचित् पदपदादपि घटशब्दबोधभावेन
पदपदार्थत्वमपि घटस्य स्यादिति समाधत्ते-नेति। विपरीतेति-विप-
रीतव्युत्पत्त्यादन्यत्र तदसिद्धेर्नित्यन्वयः, विपरीतव्युत्पत्तभिन्नपुरुषे व्यु-
त्पत्त्यर्थबोधं विना पदार्थबोधस्यासिद्धेरित्यर्थः। परः शङ्कते-एवेति-
व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियापुरस्कारेणैव पदार्थबोधस्याभ्युपगमे। पारिभाषिक-
शब्दस्यानर्थक्यतापत्तिरिति चेति समाधत्ते-अथवेति-पारिभाषिक-
शब्दस्यानर्थक्यमस्माभिरभ्युपेयत एवेति तदापादनं नातिष्ठित्यर्थः।
साम्प्रतनये पारिभाषिकशब्दस्यानर्थक्यत्वे शब्दसम्मतिमुपदर्शयति-
तदुक्तमिति। पारिभाषिकी आधुनिकसङ्केतिता व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाम-
पुरस्कृत्यैव फलमयहस्त्यादी टित्यादिसंज्ञा। पारिभाषिकसंज्ञातो-
ऽप्यर्थबोधो भवत्येवेत्यर्थबोधकत्वेन नैमित्तिक-पारिभाषिकसंज्ञयो-
रविरोध एवेति शङ्कते-अवेति। 'अर्थबोधकत्वमात्रे यदि पदस्वभावः'
इति स्थाने 'अर्थबोधकत्वमात्रं यदि पदस्वभावः' इति पाठः समु-
चितः, उक्तपाठ्यामाण्ये सति सप्तमी शेषा। तदग्नित्यर्थः-मयाभिप्रेत्यते।

तदभिव्यक्तेः किं वैषम्यमिति चेत्, न-पदानां व्युत्पत्ति-
निमित्तोपकारेणैवार्थबोधकत्वस्याभावात्, यदृच्छासंके-
तोपप्लवादस्वभावभूतस्यैव धर्मस्य ग्रहेण वैषम्यात् ।
अथ नानार्थरूपदेशसंक्रमवदर्थेऽपि पदसंक्रमः किं न
स्याविनि चेत्, न-अर्थस्यैव पदस्यापि क्रियोपरागेण
भेदादर्थासंक्रमस्वीकारात्, 'हरि' इत्यादीं च पदसारूप्येणै-
वैकशेषः, न त्वर्थसारूप्येणेति दिक् । अस्याप्युपदर्शित-
तत्त्वो भावनिक्षेप एवाभिमतः ॥३॥

विष्णुः किमिति संज्ञातः पारिभाषिकसंज्ञायाः किं वैलक्षण्यम् ?
अर्थबोधकत्वात्स्योमयस्य समानत्वात् । व्युत्पत्तिनिमित्तोपकारेणाऽर्थ-
बोधकत्वमेव पदानां स्वभावः, नार्थबोधकत्वमात्रम्, पारिभाषिक-
शब्दस्तु मादृच्छिकसंज्ञेत्यल्लादस्वभावभूतमेव धर्ममात्मसात् करो-
तीति वैषम्यमकरोवेति समाधेशे-पदानमिति । ग्रहेण परिग्रहेण । ननु
यथा कृपादिशब्दस्यैकस्यापि विष्णु-सिंहेन्द्रादिनामार्थत्वमिति पदे
नागार्थमशङ्क्यः, तथैकस्यापि घटस्य घट कुटादिनामाशब्दाध्यव्य-
भिचर्येऽपि पदसदृशमोऽस्तिवति शङ्कते-अथेति । अर्थस्य क्रिया-
यत्न्यान् क्रियोपराग, पदस्य त्रियानिमित्तकत्वात् क्रियोपराग इति
मैकस्य पदस्य नागार्थत्वम्, विष्णावन्यक्रियानिमित्तेन प्रयतमानो
यो हरिशब्दः, तस्मात् तदन्यक्रियानिमित्तेन प्रयतमानो हरिशब्दो-
ऽयं पदेति पदेऽपि नार्थसदृशः, हरिश्च हरिश्च हरी इत्यादी-
“नगाराप्रतल्लेखः” [सि० ३-१-१११] इत्यनेनैकशेषो विहित, तत्रापि
पदमात्मन्यादेवैकशेषः, न तु विभिन्नाययोस्वपार्यसाधारण्यमिति न
नमिष्यन्वैकशेष इति समावृत्तौ-नेति । समभिरूढस्यापि भाव-
निक्षेपमात्राभ्युपगमनान्वयमित्याह-अस्यापीति-समभिरूढम्यापीत्यर्थः ॥६॥

॥ इति समभिरूढनपनिरूपणम् ॥

“व्यञ्जनाऽर्थविशेषान्वेषणपरोऽध्यवसायविशेष एव-
म्भूतः” ॥ “वंजण-अत्थ-तदुभए, एवम्भूओ विसेसेह” ॥
[वि० आ० २१८५] इति सूत्रम् ॥

“व्यञ्जनाऽर्थयोरेवम्भूतः” इति तत्त्वार्थभाष्यम् ॥ [१.१५]
तत्त्वं च पदानां व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थबोधकत्वाभ्युप-
गन्तव्यम्, नियमश्च कालतो देशतश्चेति न समभिरूढाति-
व्याप्तिरपि। अयं खल्वस्य सिद्धान्तः—यदि घट-पदव्युत्पत्त्य-
र्थाभावात् कुटपदार्थोऽपि न घटपदार्थस्तदा जलाहरणादि-
क्रियाविरहकाले घटोऽपि न घटपदार्थोऽविशेषादिति।

अथ एवम्भूतनयं निरूपयति—

अत्रवेति—‘व्यञ्जनाऽर्थविशेषान्वेषणपरोऽध्यवसायविशेषः’ इति
लक्षणम्, ‘एवम्भूतः’ इति लक्ष्यम्। व्यञ्जनस्य-शब्दस्य अर्थस्य च-
द्यान्यस्य यो विशेषः—व्युत्पत्तिनिमित्तक्रिया-देश-कालनियमलक्षणः,
तदवगाहनपरः। उक्तार्थे सूत्रं प्रमाणयति—वंजण० इति—“व्यञ्जनाऽर्थ-
तदुभयानेवम्भूतो विशेषयति” इति संस्कृतम्। तत्त्वार्थभाष्यसम्म-
तिमाह—अत्रवेति। तत्त्वं न एवम्भूतत्वं च। समभिरूढातिव्याप्तिवार-
णायाह—मिमन्वेति—समभिरूढे यदा कदाचिद् यत्र कुत्रापि गोचरमन-
क्रियाभावे गधि गोरिति व्यपदेशो भवतीति गोपदस्य गोरुपार्थो
व्युत्पत्त्यर्थक्रियया फलतो देशतश्च न नियत इति नोक्तलक्षणस्य
तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। एवम्भूताभिमन्तव्यमुपदर्शयति—अयमेति—‘यदि’
इत्यादिनाजानन्तरमेवाभिधीयमान इत्यर्थः। अथ एवम्भूतनयस्य। ननु
जलाहरणादिक्रियाविरहकाले घटपदव्युत्पत्तिनिमित्ताद्योमायाद् यदि
घटस्य न घटपदार्थत्वं तदा प्राणधारणलक्षणजीवनक्रियारूपजीवपद-
व्युत्पत्तिनिमित्तमायाद् सिद्धस्यापि जीयत्वं न स्यादित्याहुते—

नन्वेवं प्राणधारणाभावात् सिद्धोऽपि न जीवः स्यादिति चेत्, एतन्नये न स्यादेव, तदाह भाष्यकारः—

“एवं जीवं जीवो संसारी प्राणधारणाणुभवो ।

सिद्धो पुनरजीवो जीवणपरिणामरहिओ स्ति” ॥२२५६॥

अत एव जीवो नोजीवोज्जीवो नोजीव इत्याकारिते० नैगमदेश-संग्रह-व्यवहारसूत्र-साम्प्रत समभिरुद्धा जीवं प्रत्यौपशमिकादिभाष्यपञ्चकग्राहिणः, तन्मते व्युत्पत्ति-निमित्तजीवनलक्षणौदयिकभाष्योपलक्षितात्मत्वरूपपरिणामभावविशिष्टस्य जीवस्य भाष्यपञ्चकात्मनः पदार्थत्वादित्यमी पञ्चस्थपि गतिषु जीव इति जीवद्रव्यं प्रतिपन्ति, नोजीव इति च नोशब्दस्य सर्वनिषेधार्थपक्षेऽजीवद्रव्यमेव, देशनिषेधार्थपक्षे च देशस्याप्रतिषेधाज्जीवस्यैव

नन्वेतिनि । अत्रेष्टापत्तिरेव समाधानमित्याह—एतन्नय इति—एतन्मृत-नय इत्यर्थः । न स्यादेव सिद्धो न ममेवेव जीवपदार्थः । उक्तार्थं भाष्यकारवचनं संवादकतयोपदर्शयति—तदाह भाष्यकार इति । एतन्मति—“एवं जीवं जीवः संसारी प्राणधारणानुभवः । सिद्धः पुनरजीवो जीवणपरिणामरहितः” ॥१॥ इति संस्कृतम् । अत एव प्राणधारण-लक्षणजीवनकिपाकाल एवैवममृतनये जीवत्वाभ्युपगमादेव । ‘औप-शमिकादि०’ इत्यादिपदादौदयिक श्वायीपशमिक-श्वायिक पारिणामिक-भाष्यानां ग्रहणम् । तन्मते नैगमादिपङ्क्तयमते । अमी नैगमादयः पङ्क्तयः । पञ्चस्थपि गतिषु—नराऽमरतिर्यग्-आरक-सिद्धगतिषु । जीव इति जीव इत्येवंस्वरूपशब्देन । नोजीव इति च नोजीव इत्येवंस्वरूपशब्देन । ‘मजीवद्रव्यमेव’ इत्यनन्तरं ‘प्रतिपन्ति’ इत्यनुवर्तते, एवमप्येति । देशनिषेधार्थं ‘नोजीवः’ इत्यत्र ‘नोशब्दस्य’ जीवस्य देशनिषेधार्थन्यासः । देशस्याप्रतिषेधान्न यत्किञ्चिज्जीवदेशस्य प्रतिषेधेऽपि

देश-प्रदेशौ; अजीव इति नकारस्य सर्वप्रतिषेधार्थत्वात्
 पर्युदानाश्रयणात् जीवादन्यत् पुद्गलद्रव्यादिकमेव; नो-
 ऽजीव इति सर्वप्रतिषेधाश्रयणे जीवद्रव्यमेव, देशप्रति-
 षेधाश्रयणे चाजीवस्यैव देशप्रदेशौ। एवम्भूतस्तु जीवं
 प्रत्यौदधिकभावाग्राहकः, तन्मते क्रियाविशिष्टस्यैव पदार्थ-
 स्वादित्ययं जीव इत्याकारिते भवस्यमेव जीवं गृह्णाति, न
 तु सिद्धम्, तत्र जीवनाथानुपपत्तेः; नोजीव इति चाजीव-
 द्रव्यं सिद्धं वा; अजीव इति चाजीवद्रव्यमेव; नोऽजीव
 इति च भवस्यमेव। जीवदेश-प्रदेशौ तु सम्पूर्णग्राहिणाज्जेन
 न स्थितिपेते, इत्यस्माकं प्रक्रिया। केचित् तु—“एवम्भूता-

तदीयान्यदेशस्याप्रतिषेधान्। अजीव इति अजीव इत्येवंस्वरूपज्ञानेन।
 नकारस्य न जीवोऽजीव इति समस्यमानस्य मज्ञा। सर्वप्रतिषेधात्
 सम्पूर्णजीवस्वरूपप्रतिषेधाव्याप्तात्, तथा चैवम्भूतजीवनिषेधे तद्देश-
 प्रवेशायपि निषिद्धायेव। यच्च ‘सति जीवान्यन्तामाय पय प्रतिपादितः
 स्यात्तु भाट्ट-पट्टस्याश्रयत्विति-प्रत्ययनिषेधाश्रयणे हि स्याद् अन्य-
 गतामायप्रतीतिः, पर्युदासस्तु तद्विभक्ततत्तदग्राही, तस्याश्रयणाद्ये-
 त्यर्थः। नोऽजीव इति नोऽजीव इत्येवंस्वरूपज्ञानेन। सर्वप्रतिषेधार्थं
 नकारस्य व्याप्तिः प्रत्येकं सर्वप्रतिषेधार्थत्वाश्रयणे। ‘हौ नमो प्रहृ-
 मर्थं गमयत इति न्यायान् जीवद्रव्येव प्रतीयन्ति। देशप्रतिषेधस्यैव
 नोऽजीवस्य देशप्रतिषेधार्थत्वाश्रयणे। नैवमादीनां वृष्णां जीव इत्या-
 दाभिप्रायस्याप्यमुपदर्शयेत्तेभ्य एवम्भूतस्य तथाभिप्रायधेनुरप्यनु-
 पदर्शयति-एवम्भूतमिति। गम्यते एवम्भूतमवयते। ‘अयम्’ इत्यस्य
 ‘एवम्’ इत्यनेन स्वस्यः। अयम् एवम्भूतमवयः। अत्र सिद्धे। जीवनाथ-
 द्वागन्तः जीवनाथस्य प्राणधारणस्यानुपपत्तेः। नोजीव इति न्यायादि
 रूपम्। तन्मते ग्राहिणाज्जेन सम्पूर्णयस्मिन् रूपग्राहिणा एवम्भूतमवयते।
 यामि स्थितमवयत्ताम्। एवम्भूतमवयत्तं दिव्यमवयतेनोपदर्शयति-

मिप्रायेण सिद्ध एव जीवो भावप्राणधारणात्, न तु संसारी" इति परिभाषन्ते, तदाहुः—[द्रव्यसंग्रहे]

"निकाळे च हु पाणा इंदियबलमाउ आणपाणा थ ।

बयहारा सो जीवो जिच्छयदो हुचेदणा जस्स" ॥१॥ इति ।

न च द्विचेतनाजाली संसार्थपि जीव एवेति वाच्यम्, शुद्धचैतन्यरूपनिश्चयप्राणस्य सिद्धेनैव घटनात् । न च, संसारिचैतन्यमपि निश्चयतः शुद्धमेवोपरागस्य तेन प्रतिक्षेपात्, तदुक्तम् [द्रव्यसंग्रहे]—

"मग्गण-गुणठाणेहि अ षडदस य इवंति तह असुद्धणया ।
विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धा उ(हु) सुद्धणया" ॥१॥

इतीति वाच्यम् ;

पकीकृतनिश्चयेन तथाग्रहणेऽपि पृथक्कृतनिश्चयमेवेन

—वेगित्विति—'परिभाषन्ते' इत्यनेनान्वयः । पूर्वं सिद्धे भ्राम्य प्रधासावि-
लक्षणप्राणधारणनिषेधादजीवत्वमावेदितम्, एतन्मते च भावप्राण
धारणलक्षणजीवपदार्थाश्रयणेन सिद्धमात्रस्य जीवत्वमुपदर्शितम् ।
उक्तार्थे संवादमाह—तदाहुमिति । निगन्ते इति—'निकाळे च हु पाणा
इन्दियरउमायुरान-पाणी थ । बयहाराण् स जीवो निश्चय-
तोहेचेतने यस्स" ॥ इति संस्कृतम् । 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्य-
नेनान्वयः । शुद्धचैतन्यं जीवे नास्तीत्यभिप्रायेण निषेधहेतुमाह—शुद्ध-
चैतन्यमेवेति । न च' इति 'वाच्यम्' इत्युत्तरेण योगः । उपरागस्य-
यानरणीयकर्मसम्बन्धस्य । तेन निश्चयेन । मग्गण- इति—'मार्गणगुण-
स्यानैश्च चतुर्दश च भवन्ति तथा अशुद्धनयाः । विज्ञेयाः संसारिणः
स्ये शुद्धास्तु शुद्धनयाः" ॥ इति संस्कृतम् । निषेधे हेतुमाह—पकीकृत-
नियमेन—चैतन्यमेव संसृष्टचैतन्यानामीत्यमेवेत्येवमभूतसंग्रहनिश्चय-
नयेनेत्यर्थः । तथाग्रहणेऽपि संसारिचैतन्यस्य शुद्धत्वेन ग्रहणेऽपि ।
शुद्धचैतन्यमेवेन तत्तदात्मस्वरूपचैतन्यं तत्तदात्ममेवेन विभिन्नमेवे-

तदग्रहणादिति; तच्चिन्त्यम्-एवम्भूतस्य जीवं प्रत्यौदयिकभावग्राहकत्वात् । न चास्य क्रियाया एव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद् धात्वर्थ एव भावनिक्षेपाश्रयणे शुद्धधर्मग्राहकत्वसम्पन्नायाधमिति वाच्यम्, यादृशधात्वर्थमुपलक्षणीकृत्येतरनयार्थप्रतिसंधानं तादृशधात्वर्थप्रकारकजिज्ञासार्थं प्रसङ्गसङ्गत्यैवम्भूताभिधानस्य साम्प्रदायिकत्वात्, अन्यथा

त्येवं तत्तच्चैतन्यविशेषग्राहिनिश्चयविशेषेण । तदग्रहणात् संसारि-
चैतन्यस्य शुद्धत्वाग्रहणात् । तच्चिन्त्यमिति-एवम्भूतनये सिद्धत्वेय
भावप्राणधारणाजीवत्वमिति विगम्यमतं चिन्त्यमित्यर्थः । चिन्ता-
यीजं प्रकटयति-एवम्भूतत्वेति-शुद्धचैतन्यं च परिणामिफमिति तद्-
ग्राह्यत्वाभावात् तदाश्रयणेन सिद्धस्य जीवत्वं तन्मते इति भावः ।
'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । अथ एवम्भूतस्य, मते
इति शेषः । क्रियाया एव प्राणधारणक्रियाया एव । प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्
जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वान् । एतावताऽपि भावप्राणधारणं न ह्यर्थ-
मित्यत आह-कृतं ण्वेति-प्राणधारणलक्षणधात्वर्थं धैर्यार्थः । भाव-
निक्षेपाश्रयणे-भावनिक्षेपश्च भावमेवाभ्युपैति, भावप्राणता च शुद्ध-
चैतन्यस्यैवेति तदाश्रयणे । शुद्धधर्मग्राहकत्वमपि चैतन्यलक्षणशुद्धधर्म-
ग्राहकत्वमप्येवम्भूतनयस्य । नैगमादिनयेषु व्युत्पत्तिनिमित्तजीवनल-
क्षणीदयिकभावरूपधान्यर्थमुपलक्षणीकृत्य तदुपलक्षितात्मत्वविशिष्ट
पक्ष जीवपदार्थः प्रतिसंघीयते, तथा च व्युत्पत्तिनिमित्तजीवन-
लक्षणीदयिकभावरूपधात्वर्थप्रकारकप्राणं मे ज्ञापयतीतिच्छेदेव तादृ-
शप्राणसाधनैवम्भूतनयाभिधानं सम्प्रदायसिद्धम्, अत एवम्भूतनय-
तन्मात्तज्ज्ञानमेव जीव इत्याकारिते युक्तमित्वाशयेन निषेधहेतुमुप-
पद्यति-कारणत्वमिति-शुद्धचैतन्यरूपप्राणधारणमुपलक्षणीकृत्य शु-
द्धचैतन्यप्राणप्रतिसंधानम्, अतो न सिद्धो जीव इत्यमिमत एवम्भू-
तम्येति । अन्यथा उच्यतेत्यभ्युपगमे । एतावति भावनिक्षेपाश्रयण-

तत्रापि निक्षेपान्तराश्रयणेऽनवस्थानात्, प्रकृतमात्रापर्य-
वमानादद्वेते शून्यतायां वा पर्यवसानात् । किञ्चैतादृश-
परितनैवम्भूतस्य प्राक्तनैवम्भूताभिधानपूर्वमेवाभिधानं
युक्तम्, अन्यथाऽप्राप्तकालत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् व्यवहाराद्य-
भिमतव्युत्पत्त्यनुरोधेनौदयिकभावग्राहकत्वमेवास्य, सूरि-
भिरुक्तं चेतदिति स्मर्तव्यम् । न चेन्द्रियरूपप्राणानां
क्षायोपशमिकत्वात् कथमेवम्भूतस्यौदयिकभावमात्र-
ग्राहकत्वमिच्छाशङ्कनीयम्, प्राधान्येनायुष्कर्मोदयलक्षण-
स्यैव जीवनाथस्य ग्रहणात्, उपहतेन्द्रियेऽप्यायुरुवयेनैव
जीवननिश्चयात् । ननु यदि जीवं प्रत्यौदयिकभाव एव

लब्धयेतन्वलक्षणमात्रप्राणधारणेऽपि । अवस्थानस्यानं किं नदिष्ठप्र-
मियत आह-प्रवर्तते । अद्वेते शून्यतायामपि एवम्भूतनयामिप्राप्तस्य
पर्यवसानमस्तेताज्ज्ञाऽपि न न विज्ञिदपचीयत इत्यु-
क्ततामा-
स्मति स्वीकृत्याद् यथाशाम्यरस्तदाऽप्याह-विनति । अथिकमेतौ
प्रागेहणं युक्तं न तु वममतिप्रम्यैव तद् युक्तमिति प्राक्तनमौद-
यिकप्राणधारणलक्षणजीवननियामिप्राप्तौ जीवो जीवपदभिधेय इत्ये-
वम्भूताभिप्रेतमुपपदय्य तदनन्तरं सूक्ष्म वृद्धमतनदीयविचार-
नैतादृशपरितनैवम्भूतस्याभिधानं युक्तं सूक्ष्मविचारस्य स्थूलविचार-
पूर्वमत्तादित्याह-अतस्मिन्-अनन्तरोपपत्तिरूपेत्यर्थः । प्राप्तेति-
'अमी पक्षरपि गतिपु' इत्यादिनोपपत्तिरित्यर्थः । 'अभिधानपूर्वम्' इत्यम्या-
भिधानं पूर्वमस्येति विग्रहः । अन्यथा प्राक्तनैवम्भूताभिधानमन्ये-
तेतादृशपरितनैवम्भूतस्याभिधाने । उपसंहारति-समाधिति । अथ
एवम्भूतनयस्य । न चेत्तन् स्वरूपनामाप्रमिन्याह-युतेमिति । 'न व'
इत्यस्य 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः । निषेधे हेतुमाह-प्राधान्येनेति-
अन्यन् रूपम् । मिदस्य जीवत्वं भवमियुक्तमिहितमेतन्न मनि
कथं सङ्गममिति शङ्कने-नन्विति । नप्रेषमायमिप्रायेणोक्तं न त्वेव-

गृह्यत एवम्भूतेन, कथं तर्हि भावप्राणयोगाद् भवतामपि
सिद्धस्य जीवत्व मलयगिरिप्रभृतिभिरुक्तमिति चेत्?,
भावपञ्चक्रग्राहिनैगमाद्यभिप्रायेणेति गृह्याण, अथ एव
प्रज्ञापनादौ जीवनपर्यायविशिष्टतया जीवस्य शाश्वति-
कत्वमभिदधे । यदि पुनः प्रत्यकन्यायाद् विशुद्धतर-
नैगमभेदमाश्रित्य प्रागुक्तस्य ग्रन्थभाषा व्याख्यायते परैः,
तदा न विश्विदस्माकं दुष्पतीति किमर्त्तीयसि दृढतरशो-
देन?। सिद्धोऽप्येतन्मये सत्ययोगात् सत्यः, अतस्ति सततम
परापरपर्यायान् गच्छसीत्यात्मा च स्यादेव । अस्याप्यु-
पशिततत्त्वो भावनिक्षेप एवाभिमतः । ७। तदेव लक्षिताः
सत्रापि नयाः ॥ एतेषु च यद्यपि क्षणिकत्वादिसाधने

भूताभिप्रायेणेति समाधत्ते-भावपञ्चेति ओदयिर क्षणिक द्वायोप-
यमिहीपधमिक परिणामिभ्यश्चैत्रयर्थः । अथ एव नैगमाद्यभि-
प्रायेण तथोक्तत्वादयः । एवम्भूतनय परित्यक् नैगमविशेषाध्ययनेन
विगम्यरेतदुन्यमानं तु सद्गतेमेव न तत्रारमाद विष्टेय इत्याह-
-यदि पुनरिति । प्रागुक्तस्य ग्रा ॥ त्रिपालि च दुष्पण ० इत्यादि भाषा ।
परं विगम्यरे । आन्तर स्थिताम्यराणाम् । एवम्भूतनये एतद्विष्टा
जीवपदवाच्यो न भवति मित्र पर सत्यपदवाच्य आत्मपदवाच्य
भवत्येव, तद्व्युत्पत्तिनिमित्तस्य तत्र सत्त्वादियाह-विष्टोऽपीति ।
एतन्मये एवम्भूतनये । एवम्भूतनयस्यापि भावनिष्पत्ताप्राप्त्युपायान् च
मित्याह-अन्वयमिति एवम्भूतनयस्यापीत्यर्थः ॥ ३।

॥ इत्येवम्भूतनयनिरूपणम् ॥

तत्र सत्यं न मानयनिरूपणमपि परित्यज्यतमित्युपमादिति-
एवमेति । यदि नये स्वयन्विषयमन्यनमेव विद्यते तर्हि तत्तत्र
येन क्षणिकत्वादिसाधनप्राप्त्येन निष्पत्त्यादिवरावर्णनेषात्तात्तुम्ये
यावत्प्रमाणमेव प्रसन्नमियत आह-एतत् सति-लक्षितमनयेषु

नित्यत्वादिपराकरणमेकान्तानुप्रवेशादप्रमाणम्, तथापि
परेषां तर्क इव प्रमाणानां स्वरूपविशेषरूपाणामनुग्राह-
कत्वादुपयुज्यत इति सम्भाव्यते, तत्त्व तु बहुभुता
चिदन्ति । एतेषु च बलवत्प्राथम्यत्वादिविचारेऽपेक्ष्य
शरणम्, निश्चय व्यवहाराभिमतकारणानामानन्तर्य पार-
म्पर्यव्यवस्थितानामप्यपेक्षाऽविशेषात्, प्रवेण परस्यो-
पक्षयाद् विशेष इति चेत्, न-इच्छामात्रशरणत्वात् ।

चेत्यर्थः । परेषां नैवापिपादीनाम् । तर्जो यथा प्रमाणानामनुग्राहक-
त्वादुपयुज्यते तथा स्वरूपविशेषरूपाणां नयानामनुग्राहकान्नित्य
त्वादिपराकरणमुपयुज्यते, नहि प्रमाणमेवात्रानुग्राहकमिति नियम
स्तथा इति आहार्यरूपरूपस्य तर्कस्यापि प्रमाणानुग्राहकत्वं पर
सम्मतं न स्यादिति नित्यत्वादिनिराकरणस्याप्रमाणस्यापि नयानु-
ग्राहकत्वं न दुष्प्रमित्याशयः । एतेषां बलवत्प्राथम्यत्वादिविचारे
ऽप्यपक्षात् एव तन्मैत्रीको नयः परमयापक्षया बलवान्परम्यनयापक्षया
दुर्बल इत्येकत्रापि नये आपक्षिके बलवत्प्राथम्यत्वात् न त्रिकले
इत्याह-एतत्तु चेति । यजानन्तर्यण कारण यच्च पारम्पर्येण कारण
तथोरपि कारणत्वमविशिष्टमेव अपेक्षायाश्च विशेषादित्याह विगच्छेति-
निश्चयनये यदेवायत्तरितपूर्ववर्ति तदेव कारणमिति तस्यानन्तर्यव्य-
वस्थितत्वम्, व्यवहारनये व्यवहितपूर्ववर्त्यपि कारणतया व्यवहित
माणत्वात् कारण भवत्येवेति तत्त्वं पारम्पर्यव्यवस्थितत्वमिति
शङ्कते ईदृशेति पूर्वणानन्तरकारणेनापरम्पर्य परम्पराकारणस्य । व्यापा-
रेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिरित्युक्तम् यवानन्तरकारणेन परम्परा
कारणस्यान्यथासिद्धिरिति स्वेच्छापरिहरितनियमत एव, एव च
व्यापारिणा व्यापारस्यान्यथासिद्धिरिति नियमोऽपीच्छया किं न
स्यादिति समाधत्ते-न इच्छामात्रशरणत्वमिति । ज्ञाननयान् क्रियानये

क्रियानये स्वविषयसमवधाननियतेतरविषयसमवधानं
विशेषः, इति चेत्, न- चरमकारणीभूतक्रियाजनकज्ञान-
विषयत्वात् ज्ञाननयस्यापि विशेषात् । क्रियानये कार्योप-
यिको विशेषः, ज्ञानमये तु व्यवहारोपयिक इति चेत्,
न- ज्ञाननयविशेषस्यापि परस्परया कार्योपयिकत्वात्,
पारस्पर्यान्तर्ययोर्विशेषस्येच्छाभावादेवेत्युक्तम् । अतः
एव 'इतरकारणविशिष्टं चरमकारणं सामग्री' इति साम-
ग्रीलक्षणमन्यत्र निराकृतम्, विनिगमनाविरहात् । न च

विशेषमाशङ्कते-विज्ञय इति- परम्भूतस्य इत्यर्थः । परम्भूतनये
निराया प्राधान्यात् क्रियानयस्य बोध्यम्, ततो ज्ञाननये विशेषो
पदार्थमेव समाधत्ते नति । विशेषेऽपि विशेषमाशङ्कते-क्रियानय इति ।
अत्रविशेषस्योपपन्न समान्येन न विशेषकत्वमिति समाधत्ते-न-
ज्ञाननयविशेषस्योपपत्तिः । पारस्पर्यान्तर्येऽस्तुविशेषस्येच्छाभावात्तदर्थेन
न विशेषकत्वमित्याह-शङ्कयति । 'अत एव' इत्यस्य 'निराकृतम्'
इत्यनेन समन्वयः, अत एव इच्छाभावात्तदर्थेन । इच्छाभावात्
तदेव विनिगमनाविरहः एवोपपन्नो भवतीत्याह-विनिगमनाविरहात्-
इतरकारणविशिष्टं चरमकारणं सामग्री चरमकारणविशिष्टानीतर-
कारणानि वा सामग्रात्यत्र विनिगमकस्य सस्यचिद्भावाद् द्वितीय-
पक्षाधरणे परस्परकारणस्यापि प्राधान्यसम्भवादित्याशयः । न च
चरमकारणस्य भावादेव समन्वयः कारणत्वात्तदेव समन्वयः,
परस्परकारणस्य तु स्वजन्ययापारत्वतादिस्त्वयेति समन्वयत्वात्
मित्यकारणविशिष्टं चरमकारणं सामग्रीत्यत्र विनिगमकमित्याशङ्क्य
प्रतिनियति-न नति । चरमकारणे इतरकारणविशिष्टं सामानाधिकर-
ण्यसमन्वयेन तत्र चेत्यकारणस्याधिकरणता परस्परसमन्वयरूपकारण-
तात्तदेव समन्वयाच्छिद्येव निविष्टेति समन्वयश्चतुर्थः । तद्वद्दृष्ट्या
यस्य य समन्वयात्तदसिद्धरिति प्रतिपद्येतुमुपपन्नस्यति-विशेष इति

सम्बन्धलाघवं विनिगमकम्, विशेष्य इव विशेषणे तत्सम्बन्धग्रहाद्यकत्वे तदसिद्धेरिति दिक् । स्यादेतत्-
कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणमेव क्रियानयाभिमतं कारणं युक्तम्,
नान्यत्, अत एव क्रियासिद्धयैव कुर्वद्रूपत्वोपपत्तौ
क्रियमाणं कृतमेवेति वदन्ति । न चैवं कृतकरणासमाप्तिः,
सिद्धस्यापि साधने करणव्यापारानुपरमादिति वाच्यम्,
कार्यलुत्पाद्य क्रियोपरमेण तत्समाप्तेः । न च घादशब्दा-
पारवतां षण्ढादीनां पूर्वं सरवम्, तादृशानामेव तेषां कचिद्

ति । तद्विधेः सम्बन्धलाघवासिद्धेः । 'स्यादेतत् कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणमेव
क्रियानयाभिमतं युक्तम्' इत्यारभ्य 'गम्भीरनयमतं क्रियद्वि विधि-
ष्यते' इत्यस्तं क्रियानयोपपादिका प्रभ्रस्वरूपेणोल्लिखितैका पक्षिका ।
समर्थस्य बिलम्बायोगात् कुशूलस्थयीजं यच्चङ्कुरसमर्थं तदा
तृतीमप्यङ्कुरं कुयदिव, अथासमर्थं तदा तेन कदाचिदप्यङ्कुरं
न स्यादेव, अङ्कुरकायांऽसमर्थशिलाशकलतः कदाचिदप्यङ्कुर-
जननात् । सहकारिसमवधाने सति सामर्थ्यं तदसमवधानेऽसामर्थ्य-
मित्यपि न युक्तं स्वयमसामर्थ्यं सहकारिभिरपि सामर्थ्यालम्भवात्
स्वयं सामर्थ्यं बालं सहकारिभिः । किञ्च-सहकारी तत्र किञ्चिदु-
पकारं विदधाति भवा ? द्वितीयेऽनुपकारिणस्तस्यापेक्षाऽयोगान्,
मात्रं उपकारेऽपि कर्तव्ये सहकावेन्तरापेक्षाऽऽवश्यकीत्यनवस्थे-
त्यादियुक्तिभिः कुर्वद्रूपत्वलक्षणवैजात्येनैव कारणत्वम्, कुर्वद्रूपत्वे
च चरमकारणस्येति कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणमेव कारणं युक्त-
मित्यर्थः । नान्यत् चरमकारणादन्यञ्च न कुर्वद्रूपमिति न तत्कारणम् ।
अत एव कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणस्यैव कारणत्वादिव । 'न च' इत्यस्य
'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । एव क्रियमाणं कृतमेवेत्युपगमे । कृतकर-
णासमाप्तिं हेतुमाह-सिद्धस्यापि साधन इति-निष्पन्नस्यापि निष्णादन
इत्यर्थः । प्रतिक्षेपे हेतुमाह-वयमुपायेति । तत्सम्बन्धे कृतकरणसमाप्तेः
'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । कदम्बपारवता चन्द्रभ्रमणा-

घटोत्पत्त्यनन्तरमपि सत्त्वं भवेत्, तदा तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, स्थूलतत्सत्त्वेऽपि सूक्ष्मक्रियाविगमात् । न तत्क्रियाया घटोत्पत्तेः प्राक् सत्त्वे तदापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, असत्त्वे च कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाभावेन कारणत्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्, कार्यव्याप्यतावच्छेदकपरिणामविशेषरूपकारणतायाः कार्यसहवृत्तितानियमात् । अत एव कुर्वद्रूपस्य प्रामाणिकम्, धीजत्वादिना साहचर्याजातिरूपतदसिद्धेरिति निरस्तम् । अथैवं चक्रप्रमणा-

घटुकलत्रियायताम् । पूर्वं घटोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वम् । तत्त्वानामेव तादृश्याशरपतामेव । तेषां वण्डादीनाम् । तदा घटोत्पत्त्यनन्तरकाले । तदुत्पत्तिप्रसङ्गः । निषेधे हेतुमाह-स्थूलतत्सत्त्वेऽपीति-स्थूलतादृश्याशरमत्त्वेऽपीत्यर्थः । सूक्ष्मक्रियाविगमात् कुर्वद्रूपात्मकक्रियाऽभ्यासात् । 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेन बोधः । तस्मिन्नायं घटोत्पत्तिकुर्वद्रूपवण्डादित्रियायाः । तदापि घटोत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि । तदुत्पत्तिप्रसङ्गः । घटोत्पत्तिप्रसङ्गः । अतएव च घटोत्पत्तेः प्राक्काले घटोत्पत्तिकुर्वद्रूपवण्डादित्रियाया अभावे च । यदा च कारणस्य परिणामविशेषतः सत्यं तदा कार्यमित्येव कार्यकारणयोः समतमयत्वेन व्याप्तिरिति कार्योपसिक्तकाले व्योक्तपरिणामविशेषलक्षणकारणमिति हेतुमुपदर्शयति-अतः तादृशपरिणामविशेषश्च कुर्वद्रूपत्वमेवेति कुर्वद्रूपत्वमपि प्रामाणिकमेवेत्याशयः । अत एव उक्तव्याप्यतावच्छेदकतया कुर्वद्रूपत्वस्य सिद्ध्यादेव, अस्य 'निरस्तम्' इत्यनेनान्वयः । नीकसाक्षिणेति-आदिपदम् वण्डादीरुपग्रहः, धीजत्वाभावयति घटकुर्वद्रूपात्मकवण्डादी कुर्वद्रूपत्वस्य सत्यम्, कुर्वद्रूपत्वाभावायति पृथग्स्थितधीजं धीजत्वस्य सत्यम्, उभयोश्च कुर्वद्रूपात्मकरीजे सत्यमिति सादृश्यम्, धीजत्वव्याप्यतया कुर्वद्रूपत्वामुपगमोऽपि । नन्मन्त्रनिर्मापि साहचर्यादिना सादृश्यसम्भवात् । अतस्त्वनिरस्त जातिरूपस्य

दुपलक्षितदीर्घक्रियाकाले कृतो न दृश्यते घटः ? यदि क्रियमाणः कृत एवेति चेत्, न- क्रियाया दीर्घकालत्वा-
सिद्धेधरमसमये तदभ्युपगमात्, घटगतमिलापोत्कर्ष-
वशादेव मृन्मर्दनाद्यान्नरालिककार्यकरणवेलायां घटं
करोमीति व्यवहारात्; तदुक्तम्-[चि० भा०]-

“पहममयकज्जकोडी-गिरयेस्खो घटगयाहिलासो सि ।

पहममयकज्जकालं धूलमईं घटंमि लाएसि” ॥२३१८॥ इति ।

कुपेद्रूपम्यासिद्धेः, आतिरूपस्य तस्याभावेऽपि परिणामविशेष-
स्यस्य तस्य सम्मम एवेति निरासहेतुः । ननु मृदानयन तन्मर्दन-
तथकोपरिस्थापन-चक्रक्षमणादिक्रियाकालाः सर्वोऽपि घटोरावना-
दुल्लत्वाद् घटस्य क्रियमाणकालस्य एवेति चरमक्रियासमय इव,
तत्तत्पूर्वक्रियाकालोऽपि घटस्य क्रियमाणत्वे कृतत्वभावाभिप्रायस्य
सत्त्वस्य प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्कते-अथेति । त्वम् पतन्मते क्रिय-
माणस्य कृतत्वान्मुपगमे । घटकुर्वेद्व्याप्तिका क्रिया यदन्तरे घटो
भवत्येव तदानीमेव, न तु दीर्घकालिकी सेति चरमसमय एव
क्रियमाणस्य तदानीमेव च कृतत्वमिति न पूर्वसमये घटोपलब्धिरिति
समाधत्ते-नेति । तदभ्युपगमात् घटकुर्वेद्रूपात्मकक्रियाऽभ्युपगमात् ।
ननु यदि चरमसमय एव घटस्य क्रियमाणत्वं तदा मृन्मर्दनादि-
क्रियायां घटं करोमीति व्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह-घटगतेति-
घटस्य निष्पत्तिर्यद्यपि चरमसमय एव, तथा घटमयनमोचरोत्कर्ष-
वशादेव मृन्मर्दनादिवैकल्यामपि घटं करोमीति व्यवहार इत्यर्थः ।
उक्तं भाष्यसम्प्रतिमुपदर्शयति-उज्ज्वलमिति । १२३१८ इति-“प्रति-
समयकार्यकोटीतिरूपेण घटगतामिलापोऽसि । प्रतिसमयकार्यकालं
रूपमते ! घटे लगयसि” इति संस्कृतम् । क्रियमाणस्य कृतत्व-
मेव यदि तर्हि कृतं निष्पद्यमेवेति तत्र क्रियावैकल्यामिति न
शङ्कीयम्, क्रियात एव तन्निष्पत्तिर्भवति, क्रियामन्तरेण कृतत्व-
स्याप्यवधानत्वेन निष्ठार्थं क्रियाया साकृत्वादित्याह-अथेति ।

कृतस्यैव करणे क्रियावैफल्यमित्यपि न रमणीयम्,
क्रिययैव निष्ठां जनयित्वा कार्यस्य कृतत्वोपादनात् । कृत-
मेव क्रिया जनयति, नाकृतम्, असत्त्वात्, क्रियाजनित-
त्वाच्च कृतमित्यन्योऽन्याश्रय इति चेत्, न- घटत्वादिनैव
घटादिक्रियाजन्यत्वात्, तत्र कृतत्वाप्रवेशादाथदेव समा-
जात् कृतत्वोपपत्तेः । यदि च क्रियमाणं न कृतम्, तदा
क्रियासमये कार्याभावात् सत्पूर्वं तत्पश्चाच्च कारणाभावात्
तत्कार्यं न भवेदेव । सामग्र्यास्तदुत्तरसमय एव कार्यव्या-
प्यत्वोपगमाच्च दोष इति चेत्, न- सामग्रीसमयस्यैव
कार्यव्याप्यत्वोपगमौचित्यात्, व्याप्तावुत्तरत्याप्रवेशेन

कृतस्य क्रियातो भावेऽन्योऽन्याश्रयमाशङ्कते-इत्यनेननि । अतएव
अटतस्यासत्त्वादभावात्, तथा च कृतत्वे सति क्रियाजन्यत्वम्,
क्रियाजन्यत्वाच्च कृतत्वमित्यन्योऽन्याश्रय इत्यर्थः । कृतत्वावच्छिन्न
प्रति क्रियात्वेन कारणत्वमित्येव नेष्यते, येनाऽन्योऽन्याश्रय स्यात्
नित्यं घटत्वावच्छिन्न प्रति क्रियात्वेन कारणत्वम् क्रियात उत्पन्न
त्वाच्च कृतत्वमयात् सिद्धमिति समाधत्ते चेति । तत्र क्रियाजन्य
तायाम् । क्रियमाणस्य कृतत्वानभ्युपगमे दण्डमाह इति उति ।
तत्रैव क्रियासमयात् पूर्वम् । तत्रैव क्रियासमयात् पश्चात् ।
यदा सामग्री तदनन्तरं कार्यं भवत्येव व्याप्तिरिति क्रियासमयात्
पश्चात् कारणाभावेऽपि क्रियासमये कारणसत्त्वान् कार्यं स्यादेवेति
शङ्कते-साक्ष्य इति । तत्रैव ननु सामग्र्युत्तरसमय एव । नैव दोष
न कार्यामयत्वलक्षणे दोषः । यदा सामग्री तदा कार्यमिति सम-
समयत्रैव तयोर्व्याप्तिर्गणयात्, न नु यदा सामग्र्युत्तरसमय तदा
कार्यमिति व्याप्तिर्गणयतिरिति समाधत्ते-चेति । यदा कारणाभावास्तदा
कारणमात्र इत्येव व्याप्तिर्न नु यदा कारणोत्तरत्वाभावास्तदा कार्याभावे
गौरवादिनि कारणोत्तरत्वात् कारणाभावात् कार्याभावस्थेयं प्राप्तिरिति

लाघवात्, कारणाभावस्यैव कार्याभावव्याप्यत्वेन कार-
णोत्तरकालेऽपि कार्यासिद्धेश्च । अथ क्रियमाणमित्यत्र
वर्तमानत्वमानशोऽर्थः, कृतमित्यत्र चातीतत्वं निष्ठार्थः;
तत्र वर्तमानत्वं विद्यमानकालवृत्तित्वम्, अतीतत्वं च
विद्यमानध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम्, विद्यमानत्वं च
तत्तत्प्रयोगाधारत्वम्, प्रयोगत्वं च तत्तदर्थोपस्थित्यनु-
कूलन्यापारत्वं तिप्पुबाराणादिसाधारणं तदादेर्वुद्धि-
स्यत्वबल्लभादेः शक्यतावच्छेदकतत्तत्कालानुगमकम्, तच्च
वर्तमानत्वमतीतत्वं वा धात्वर्थेऽन्वेति; धातुत्तरप्रत्यय-
जन्यकालप्रकारकयोधे समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या धातु-
जन्योपस्थितेहेतुत्वात्, अत एव नातीतघटज्ञानाश्रये घटं

त्याह-कारणाभावस्यैवेति । क्रियमाणः कृतत्वयोर्विरोधादत्रैकत्र सम्भव
इति क्रियमाणं कृतमित्यवयवानुपपत्तिरित्याशङ्कते-अथेति । तयोर्विरो-
धोपपत्तये तत्स्यरूपविशेषाऽयवोधनाय आऽऽनशाद्यर्थमुपदर्शयति-
क्रियमाणमित्यनेति । निष्कर्षः तत्प्रत्ययार्थः । तत्र वर्तमानत्वातीतत्वयो-
र्भेदे । तदावेति-बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मापत्तिज्ञे शक्तिरिति तच्छ-
ब्दतादृशेदकस्य घटात् पटत्वादेरनुगमकं यथा बुद्धिस्थत्वं तथा
तत्तत्प्रयोगाधारकालवृत्त्यादौ शक्तस्य लब्धादेः शक्यतावच्छेदकतत्त-
त्कालानुगमकं वर्तमानत्वादिवमित्यर्थः । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्येति-
विशेष्यतासम्बन्धेन धातुत्तरप्रत्ययजन्यकालप्रकारकयोधं प्रति विशेष-
्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति विशेष्यतासम्बन्धेन
धातुजन्योपस्थितिर्धर्मवर्थ एवेति तत्रैव धातुत्तरप्रत्ययार्थस्यान्यथ
इत्याशयः । अत एव प्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वातीतत्वादेर्धात्वर्थेऽन्वया-
देव । घटं जानातीत्यत्र कृतप्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वस्य साधात्वर्थे
ज्ञानेऽन्वयेनातीतमाने तद्व्याख्येन नातीतघटज्ञानमादाय घटं जानातीति

जानातीति प्रयोगप्रसङ्गः, न चैवमारम्भसमये पचतीति प्रयोगो न स्यात् तदा पाकाभावादिति वाच्यम्, स्थूलकालमुदाय तत्समाधानात्, तस्मात् क्रियमाणं कृतमित्यन्वयानुपपत्तिरिति चेत्, न-एवं सत्यारम्भकाल इव तत्पूर्वकालेऽप्येकस्थूलकालसम्भवेन पचतीति प्रयोगप्रसङ्गाद् व्यवहारानुकूलप्रयोगादरस्य वस्त्वसाधकत्वात्, अन्यथा 'पुरुषो व्याघ्रः' इति प्रयोगात् पुरुषस्यापि व्याघ्रत्वप्रसङ्गः। किञ्च, एवं 'नष्टो घटः', 'नश्यन् घटः' इत्यादिप्रयोगव्यवस्थायां तत्र का गतिः?, नाशस्योक्तातीतत्वायोगात्, नष्टेऽपि घटे

प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनाश्रयः। एव प्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वादेर्धात्वर्थ एवान्वयानुपपत्तेः। शरम्भसमये पाकारम्भकाले। तदा पाकारम्भकाले। पाकारम्भक्षणमारभ्य यावता कालेन पाको निष्पद्यते तावान् सर्वोऽपि कालः पाकाधिकरणतया विवक्ष्यते. स च सूक्ष्मरूपेणानेकोऽपि, स्थूलरूपेणैक एव, तादृश-वर्तमानकालश्च पाकारम्भसमयादरभ्य पाकारिसमाप्तिं यावदेक एवेति तदुत्तिवात् पाकारम्भसमयेऽपि पचतीति प्रयोगः स्यादेवेति समाधत्ते-स्थूलात्मनोऽनेति। तस्माच्चान्तं पाकारम्भसमये पचतीति प्रयोगसम्भवात्। शङ्किता स्वामिप्रेतमुपसंहरति-तस्मादिति। समाधत्ते-नेति। एव त्वी स्थूलकालमुपादाय पाकारम्भकाले पचतीति प्रयोगस्योपपादने। तत्पूर्वकालेऽपि आरम्भकालात् पूर्वकालेऽपि। ननु पाकारम्भपूर्वकाले पचतीति न व्यवहियत इति न तत्कालव्यापिस्थूलकालमुपादीयते, पाकारम्भकाले तु भवति तथाव्यवहार इति तत्कालव्यापिस्थूलकालमुपादाय तथाव्यवहारसम्भय इत्यत आह-व्यवहारानुकूलप्रयोगादरस्येति। अन्यथा व्यवहारानुकूलप्रयोगतोऽपि पत्तिरित्यनुपपत्तेः। तस्मात्तत्त्वयोगात्-यद्यपि नाशस्य पूर्वमेव

विद्यमाननाशप्रतियोगित्वाद् वा । अथ सप्रातीतत्वं वर्तमान-
तत्वं च कृत्प्रत्ययार्थोत्पत्तावेवान्वेतीति न दोष इति चेत्,
न-उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् । धातुत्व-प्रत्ययत्वादेर्नानात्वात्
तन्नियमस्य विशिष्य विश्रान्तिरिति चेत्, न-अन्ततो

जातस्येदानीमपि वर्तमानस्य विद्यमानो यो भूतकालस्य नाश-
स्तत्प्रतियोगी भूतकालस्तद्वृत्तित्वमस्तीत्युक्तार्थातत्त्वयोग एव,
तथाऽपीदृशातीतत्वं विद्यमानघटेऽपि समस्ति, यतो विद्यमानो ध्वंसः
पूर्वकालस्य ध्वंसस्तत्प्रतियोगी पूर्वकालस्तद्वृत्तित्वस्य तत्र सत्त्वाद्,
अतस्तादृशकालमात्रवृत्तिर्यं विधेयार्णायम्, तच्च यथा न वर्तमान-
घटे तथा नोक्तध्वंसेऽपीत्याशयः । यदि च भाषार्थमनिवेश्यैव
सप्रातीतत्वमुपपाद्यते तदा पूर्वजातोऽपि ध्वंसो विद्यमानकालवृत्ति-
त्वाद् वर्तमान इति तत्प्रतियोगित्वाद् विनष्टस्यापि घटस्य विनश्य-
मानत्वं स्थावित्वाद्-नष्टेऽपि घट इति । यस्य घटस्य नाशः पूर्वमेव
जातः स घट विनष्ट इत्युच्यते तदाशस्योन्मादे न वर्तमानवृत्तीति
विद्यमानकालोत्पत्तिकनाशप्रतियोगित्वाभावात् नष्टघटे नश्यन् घट इति
प्रयोगापत्तिः, अतीतकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वाभावात् नष्टघटे न
नष्टो घट इति प्रयोगापत्तिश्चेति शङ्कते-अथेति । समाधत्ते-नेति । उक्तनियम-
भाषप्रज्ञात् प्रत्ययार्थोत्पत्ती प्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वस्यातीतत्वस्य आन्व-
याभ्युपगमे, विशेष्यतासम्बन्धेन धातुत्तरप्रत्ययजन्यकालप्रकारकबोध
प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्य-
कारणभावमूलकस्य प्रत्ययार्थवर्तमानत्यातीतत्वयोर्धोत्वर्थ एवान्वय
इति नियमस्य भङ्गपतेः । न च तत्तदात्तत्तरप्रत्ययजन्यकालप्रकारक-
बोध एव समानविशेष्यत्वप्रत्यासन्त्या तत्तदातुजन्मोपस्थितेहेतुत्व-
मिति विशिष्यैव कार्य-कारणभावः, धातुत्व-प्रत्ययत्वयोरनुगतत्वाभावेन
सामान्यकार्य-कारणभावाभावात्, तथा चोक्तकार्यकारणभावमूलक-
नियमोऽपि विशिष्य विश्रान्त एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्कते-धातुत्व-प्रत्य-
यत्वादेरिति । वक्षिष्यत्य धात्वर्थ एव प्रत्ययार्थकालान्वय इति नियमस्य ।

धातुपदवत्त्वादिनाऽपि तदनुगमात् । अथान्यत्राप्येकपदो-
पात्तत्वप्रत्यासत्त्या कृत्यादिस्वार्थ एव स्वार्थकालान्वयो
व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, न च पञ्चत्यपि भाविकृतिप्रागभाव-
मावकृतिध्वंसं चादाय पश्यत्यपाक्षीदिति प्रयोगप्रसङ्ग

सङ्केतविशेषसम्बन्धेन धातुपदवत्त्वं धातुत्वम्, सङ्केतविशेषसम्बन्धेन
प्रत्ययपदवत्त्वं प्रत्ययत्वम्, इत्येवं तयोरप्यनुमतयोः सम्भवात्
सामान्यकार्यकारणभावसम्भवेन तन्मूलकसामान्यनियमस्यापि सम्भ-
वेन तद्वद्गोपस्य परिहर्तुमशक्यत्वादिति समाधत्ते-नेति । अखण्डोपा-
ध्यादिरूपस्यापि धातुर्धातुरिति प्रतीतिनियामकस्य धातुत्वस्य तथैव
प्रत्ययत्वस्यापि तथाभूतस्य मयत्येव सम्भवस्तथाऽप्यनभ्युपगमे
आह-अन्त इति । तदनुयाद् धातवादेरनुगमात् । ननु सर्वत्र प्रत्य-
यार्थवृत्त्यादेष्वपि प्रत्ययार्थवर्तमानत्वादेरभ्यय उपेयते, न श्लोक्तकार्य-
कारणमात्रः स्वीक्रियते, नवोक्तनियमोऽपीति, इत्यादेकपदोपात्तयोः
सुयोभ्यायोरन्वयबोधाभावेऽप्येककारपदोपात्तयोरन्वयबोधस्य दर्श-
नादेकपदोपात्तयोगान्वय इति नियमाभावाद् व्युत्पत्तिवैचित्र्यैक-
पदोपात्तयोरप्यन्वयव्युपगमे क्षत्यभावादित्याशङ्कते-अनेति । अन्यत्रापि
अन्यधातुस्थलेऽपि । कृत्यादिस्वार्थ एव कृत्यादिलक्षणप्रत्ययार्थ एव,
यद्यकारेण धात्वर्थं प्रत्ययार्थकालादेरन्वयव्यवच्छेदः । स्वार्थकालान्वय
प्रत्ययार्थकालान्वयः । 'न च' इत्यस्य 'चाप्यम्' इत्यनेनान्वयः ।
पञ्चत्वा पाफानुपुल्लर्तमानकृतिमत्यपि पुरुषे । भावीति-भाविकृति-
प्रागभावमादाय पश्यतीति प्रयोगप्रसङ्गः, आगृह्तिध्वंसमादायाऽपा-
क्षीदिति प्रयोगप्रसङ्ग इत्येवमन्वयः । पश्यतीत्यत्राचरतिप्रागभाव-
फालवृत्तित्वमपाक्षीदित्वत्र चरमवृत्तिध्वंसकालवृत्तित्व प्रत्ययार्थः,
तथा च पाफानुपुल्लर्तमानकृतिसद्भाषकाले आगृह्तिप्रागभावमास-
त्प्रागग्रमवृत्तिध्वंसास्तत्वाच्च नोक्तप्रसङ्ग इति प्रतिक्षेपहेतुमुपन्यस्यति-

इति धान्यम्, आद्यकृतिप्रागभावचरमकृतिध्वंसयोर्भवि-
ष्यदतीतप्रत्ययार्थत्वादिति चेन्, न-जानातीत्यादौ
धात्वर्थं कालान्वयदर्शनात् । अस्तु वा, तथापि कृतप्रत्य-
यार्थोत्पत्तेः प्रातिपदिकार्थं घटे कथमन्वयोऽयोग्यत्वात् ।
परम्परासम्बन्धेन तत्र तदन्वयोपपत्तिरिति चेत्, न-
विद्यमानघटे न नष्टो घट इति प्रयोगानापत्तेः, घृत्पनियाम-
कसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । उत्प-
त्तेर्धात्वर्थं तस्य च प्रातिपदिकार्थंऽन्वयान्न दोष इति चेत्,

भाष्येनेति । जानातीत्यादौ ज्ञान एव धर्ममानकालवृत्तित्वस्यान्वयो-
पगमेन प्रत्ययार्थं एव प्रत्ययार्थवर्तमानकालादेरन्वय इति नियमा-
सम्भवादिति समाधत्ते-नेति । धात्वर्थं कालान्वयदर्शनाद् धात्वर्थं ज्ञाने
प्रत्ययार्थवर्तमानकालस्यान्वयदर्शनात् । भवतु शाधतुन्यतिरिक्तस्यले
नर्थप्र प्रत्ययार्थं एव प्रत्ययार्थकालादेरन्वय इत्येवमुपगमेऽपि
कृतप्रत्ययार्थनाशोत्पत्तिर्नाश एव सम्भवेन घटे तदन्वयासम्भवाप्रष्टौ
घटो नश्यन् घट इति प्रयोगानुपपत्तिरित्याह-अतु वेति-प्रत्ययार्थं
प्रत्ययार्थकालादेरन्वयोऽस्तु वेत्यर्थः । तथापि उक्तान्वयसम्भवेऽपि
नाशोत्पत्तेरपि स्वाधयनाशप्रतियोगित्वलक्षणपरम्परासम्बन्धेन घटे-
ऽन्वयो भविष्यतीति शङ्कते-अस्मात्तन्मन्वेनेति । तत्र घटे । तदन्वयो-
पगमिः नाशोत्पत्त्यन्वयोपपत्तिः । नाशोत्पत्तेः स्वाधयनाशप्रतियोगित्व-
सम्बन्धो घृत्पनियामक एवेति तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन
तन्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकालाशोत्पत्त्यभावस्याप्रसिद्ध्या धोघ-
यितुनशस्यत्वेन विद्यमानघटे न नष्टो घट इति प्रयोगानुपपत्तिरिति
समाधत्ते-नेति । नष्टो घट इत्यत्रानीतत्वस्य प्रत्ययार्थस्य प्रत्य-
यार्थोत्पत्तावन्वयः, तस्याश्च विशेषणविधेया धात्वर्थं नाशोऽन्वयः,
नस्य च प्रतियोगितासम्बन्धेन घटेऽन्वय इत्यतीतोत्पत्तिमन्नाशप्रति-
योगी घट इति धोघसम्भव इत्याशङ्कते-उत्पत्तिरिति । तस्य च धात्वर्थस्य

न-नामार्थयोः साक्षाद्भेदसम्बन्धेनान्वयायोगात्, अन्यथा तण्डुलं पचतीत्यत्रापि कर्मत्वसंसर्गेण प्रातिपदिकार्थस्य धात्वर्थेऽन्वयप्रसङ्गात् । अथ भेदेन निपातान्पनामार्थ-प्रकारकप्रोधे समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या निपात-प्रत्ययान्यतरजन्योपस्थितेहेतुत्वात् नामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकप्रोधासम्भवेऽपि धात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यक-

पुनः । प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष एव, तस्य च वृत्ति-नियामकत्वमपीति भवति विद्यमानघटे न नष्टो घट इति प्रयोगस्याप्युपपत्तिरित्यभिमानः । यथा च नामार्थयोः साक्षाद् भेदसम्बन्धेन नाम्यदस्तथा नामार्थधात्वर्थयोरपीति धात्वर्थस्य नाशस्य प्रतियोगित्वात्प्रमेदसम्बन्धेन नामार्थे घटे नाम्ययसम्भव इति समाधत्ते-नेति । 'नामार्थयोः' इति स्थाने 'नामार्थधात्वर्थयोः' इति पाठो युक्तः । अन्यथा नामार्थधात्वर्थयोरपि साक्षाद् भेदसम्बन्धेनान्वयाभ्युपगमे । कर्मत्वसंसर्गेण-विभक्त्यर्थस्य कर्मत्वस्य संसर्गतया मानमाधित्य । प्रातिपदिकार्थस्य तण्डुलपदरूपप्रातिपदिकार्थस्य तण्डुलस्य । धात्वर्थे पचुधात्वर्थे पाके । नष्टो घट इत्यत्र धात्वर्थस्य नाशस्य प्रकारविधौच नामार्थे घटेऽन्वय उररीक्रियते, तदुपपत्तये प्रकारान्तरमाशङ्कते-अपत्तिः । एवमेति-विशेष्यतासम्बन्धेन भेदसम्बन्धाद्यच्छिन्ननामार्थनिष्प्रकारताबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन निपात-प्रत्ययान्यतरजन्योपस्थिति कारणमिति कर्मत्वसम्बन्धाद्यच्छिन्न-तण्डुलनिष्प्रकारताबोधस्य विशेष्यतासम्बन्धेन पाके उत्पत्तिस्तदा स्याद् यदि तत्र निपातप्रत्ययजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन भवेत्, तदभावेन नामार्थतण्डुलप्रकारकधात्वर्थपक्षविशेष्यकप्रोधास्यासम्भवेऽपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नानुधात्वर्थनाशप्रकारकवदविशेष्यकप्रो-धस्योक्तकार्यकारणभावानाशान्ततयोत्पत्तौ यावकाभाव इत्यर्थः । प्रति-

बोधः प्रकृतेऽनपाय एवेति चेत्, न-चैत्रः पाक इत्यादौ कर्तृत्वादिसंसर्गेण पाकादेश्चैत्रादावन्वयाबोधाय धात्वर्थ-प्रकारकबोधेऽपि निपात-प्रत्यान्यतरजन्योपस्थितेहेतुत्वा-ऽवान्तररूपनाया आवश्यकत्वात् । स्यादेतत्, अत्र नश्र्धातोर्नाशवति लक्षणयाऽभेदेनैवास्तु प्रातिपदिकार्थेन सममन्वयः । न च धात्वर्थस्याख्याताद्यर्थ एवान्वयनिघ-मात् कथमेषमिति वाच्यम्, शक्त्यैव धात्वर्थप्रकारकबोधे आख्यातादिजन्योपस्थितेहेतुत्वात्, अत एव जानातीत्यादौ ज्ञाधातोर्ज्ञानवति लक्षणया प्रातिपदिकार्थेनान्वयसम्भवे

क्षिपति-नेति-चैत्रः पाक इत्यादौ कर्तृत्वसम्बन्धेन पाकप्रकारकचैत्र-दिशेषकाम्बयबोधापत्तिवारणाय विशेषतासम्बन्धेन मेवसम्बन्धाच्च-च्छिन्नधात्वर्थनिष्ठप्रकारताकशान्दबोधं प्रति विशेष्यासम्बन्धेन निपात-प्रत्ययज-योपस्थिते कारणत्वमित्येवं कार्यकारणभाषान्तररूपनस्या-वश्यकत्वेन प्रतियोगितासम्बन्धेनार्तस्तिनाशप्रकारकघटविशेष्यक-बोधस्य नष्टो घट इति यान्वयतोऽसम्भवादित्यर्थः । शङ्कते-त्वादित-दिति-स्तोत्रं पञ्चमीत्यत्राभेदसम्बन्धेन नामार्थं धात्वर्थयोरन्वयबोधस्य रवीकृतत्वेन प्रकृतेऽपि नश्र्धातोः प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशवति लक्षणया नाशविशिष्टरूपार्थस्याभेदसम्बन्धेन घटरूपार्थेऽन्वयबोधस्य सम्भव इत्यर्थः । 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । कथमेष कथं धात्वर्थस्य नाशवतोऽभेदसम्बन्धेन घटरूपनामार्थेऽन्वयः । शक्या धातुजन्योपस्थितिर्विषयप्रकारकशान्दबोधे समानविशेष्य-तयाऽऽख्यातादिपदजन्योपस्थिते. कारणत्वमित्येवं कार्यकारणभावः, लक्षणया धातुजन्योपस्थितिर्विषयप्रकारकशान्दबोधस्य निरुक्तकार्य-तावच्छेदकधर्मानामन्तत्वादुक्तकारणभावेऽपि तत्सम्भवादिति निषेधे हेतुमुपदर्शयति-शक्येवेति । अत एवेति-साक्षात्कारधत्वर्थप्रकारक-

अथाख्यातार्थसङ्ख्यान्वये भावनाविशेष्यत्वं न तन्त्रम्,
किन्तु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेवेति न दोष इति चेत्, न-
धात्वर्थप्रकारकबोधसामान्य एवाख्यातादिजन्योपस्थिते-
हेतुत्वाच्छक्यतेति प्रवेशे गौरवात्, प्रजयतीत्यादावनन्यय-
प्रसङ्गाच्च । पाकोऽयमित्यादौ तु 'स्तोकं पद्यति', 'स्तोकः
पाक' इति प्रयोगयोर्विशेषाय घञादीनां धात्वर्थतावच्छे-
दकविशिष्टे शक्तिस्वीकाराच्च दोष इति दिक् ।

स्यादित्याशङ्कते-अथेति । न तन्त्र न प्रयोजकम् । लाक्षणिकधात्वर्थस्य
प्रातिपदिकार्थेऽनेदसम्भवेनान्यथाभ्युपगमे शक्या धातूपस्थाप्यार्थं
प्रकारकशब्दयोपे समानविशेष्यतयाऽऽख्यातादिजन्योपस्थितेः कार-
णत्वं धाव्यमिति कार्यतावच्छेदककोटी शक्येत्येवधिरूप्य निदेशाद्
गौरवं स्यादतः शक्येत्यनिवेश्येधोक्तकार्यकारणमाधो बाध्य इति न
लाक्षणिकस्यापि धात्वर्थस्य नामार्थेऽभ्यवसम्भव इति समाप्यते-नेति ।
प्रजयतीत्यादौ धातुशक्यार्थं एव प्रशङ्कार्थस्य प्रकृतस्यान्वयो लाक्षणि-
कार्यं तद्वति तदन्यथाभावादेकदेशान्यथाभावाच्चेत्याह-अवसीति । ननु
धात्वर्थप्रकारकबोधसामान्य एवाख्यानादिजन्योपस्थितेः कारणत्वा-
भ्युपगमे पाकोऽयमित्यादाविदमर्थे पञ्चधात्वर्थस्य पाकस्यान्ययोऽपि
न भवेदित्याह-अयोऽयमित्यादिति-स्तोकपदार्थस्य स्तोकं पद्यतीत्यादौ
धान्यर्थविशेषणत्वात् क्रियाविशेषणानां कर्मत्वातिदेशतः स्तोकपदस्य
द्वितीयान्तत्वम्, स्तोकः पाक इत्यादौ च न धान्यर्थविशेषणत्वं
स्तोकस्य, किन्तु पञ्चधातुत्तरयत्र एव पाकस्यावच्छिन्ने शक्तिस्वी-
कारेण घञर्थ एव स्तोकस्यान्यय इति न द्वितीयान्तता, किन्तु
घञन्तस्य विशेष्याचकपदस्य प्रथमान्तत्वात् तस्यापि प्रथमान्तत्व-
मेव, एवं पाकोऽयमित्यादावपि न धान्यर्थस्येदमर्थेऽन्ययः, किन्तु
घञर्थस्यैव पाकस्यावच्छिन्नस्य नञान्वय इति धान्यर्थप्रकारकबोध-
सामान्य एव प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वेऽपि न काचिदनुपपत्तिः,

अथ ज्ञातो घट इत्यत्र विषयस्येव नष्टो घट इत्यत्र प्रतियोगिनोऽपि प्रत्ययविशेषार्थत्वान्नान्वयानुपपत्तिरिति चेत्? तथापि नाशोत्पत्तिकालेऽपि निष्ठार्थाविरोधात् क्रियमाणं कृतमित्यन्वयोपपत्तेः, पक्व इत्यादाविव सर्वत्र कालवृत्तिताविशेषरूपसिद्धत्वस्य निष्ठार्थत्वात्, तस्य चायसमयायच्छेदेन साध्यत्वेन सममविरोधात्, सिद्धत्वविशिष्टसाध्यताया वर्तमानार्थत्वात्, “प्रारब्धोऽपरि-समाप्तश्च वर्तमानः” इति हि वैयाकरणाः, निरनष्टे इदानीं नष्ट इति, चिरोत्पत्ते चेदानीमुत्पन्न इति च प्रतीतिः सम-भिष्याहारविशेषादेतत्कालावच्छिन्नसाध्यत्वविशिष्टसिद्ध-

पक्षे च जानातीत्यादौ घातार्थस्य लाक्षणिकस्यापि न नामार्थेऽन्वय-सम्भव इति प्रत्ययार्थमाध्यायमन्तराहृत्यैव तत्रान्वय इति नष्टो घट इत्यादौ नष्टधत्तोर्नाशयति लक्षणामभ्युपेत्य तस्यापेक्षेन घटेऽन्वय इति न सम्भवतीत्यर्थः। शङ्कते-वधेति-यथा ज्ञातो घट इत्यत्र ज्ञानविषयाभिन्नो घट इत्यन्वयवोधस्तथा नष्टो घट इत्यत्र नाशप्रति-योग्यनिर्ज्ञो घट इत्यन्वयवोधः सम्भवतीत्यर्थः। एवं सति निष्ठार्थ-प्रतियोगित्वं नाशोत्पत्तिकालेऽपि नाशप्रतियोगिति घटे घटत इति तदानीमपि नष्टो घट इति स्यादेव, तद्वद्वृत्तवलादेव च क्रियमाणं कृतमित्यपि युज्यते पक्व कालवृत्तिताविशेषरूपस्य सिद्धत्वस्य क्रिय-माणेऽपि भावात्। पक्व इत्यादौ यथा कालवृत्तिताविशेषरूपमेव सिद्धत्वं निष्ठार्थस्तथा सर्वत्राऽपीत्याह-पक्व इत्यादविवेति। तत्र च निरुक्तसिद्धत्वस्य च। सिद्धत्वविशिष्टसाध्यत्वस्य वर्तमानत्वरूपत्वे वैयाकरणानां सम्म-तिमाह-शरत्प इति। समभिष्याहारविशेषत्वं इदानींपद नष्टपदयोरिदानीं-पदोत्पन्नपदयोश्च पूर्वोपरीमावलक्षणाऽऽकाङ्क्षाविशेषात्। क्रियमा-णस्य किञ्चिदंशेन सिद्धत्वं किञ्चिदंशेन साध्यत्वमिति सिद्धांशोपादा-नेन कृतमिति साध्यांशोपादानेन क्रियमाणमिति गच्छति क्रियमाणं

त्वोपस्थित्यैव न भवति । इत्थमेव क्रियमाणं कृतमेव,
कृतं च क्रियमाणत्वेन भजनीयमिति सिद्धान्तः सङ्गच्छते,
सिद्धत्वविशिष्टसाध्यतायाः सिद्धत्वनियतत्वात्, शुद्ध-
सिद्धतायाश्च विशिष्टसाध्यताऽनियतत्वात् । अस्तु वा
विपरिणाम स्वरूपनिष्पत्त्यादिरूपाऽननुगतैव निष्ठा, सम-
भिव्याहारविशेषादेव बोधविशेषोपपत्तेः, परमुक्तयुक्तेः-
क्रियाकालो निष्ठाकालं न चिरुणद्धीति गम्भीरनयमतं
किपदिह विविच्यते ? इति, सत्यम्-निश्चयत इत्थमेव

कृतमिति, यच्च पूर्वमेव एत तत्र सिद्धत्वमेव न तु साध्यत्वमिति
तथापि प्रकृतं न क्रियमाणत्वम्, यच्चेशानीमेव किञ्चिद्देशेन निष्पन्न
किञ्चिद्देशेन साध्यते तत् कृतं क्रियमाणमपीति स्याद्वाद्, एव तत्र
प्रगल्भत इत्याशयेनाह इत्यनेति । विशिष्टसङ्गात्वे विशेषणसङ्गादोऽ
यद्यभापीति सिद्धत्वविशिष्टसाध्यता एव तत्रावश्यमेव सिद्धत्वम्,

“ किञ्चित् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितकर्मरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ १ ॥

इति यचनाद् यतमानक्रियाकाले सिद्धत्वविशिष्टसाध्यतायति
सिद्धत्वस्यावश्यभावात् क्रियमाणं कृतमित्यशयेनाह-विद्वत्विशिष्टेति ।
सामान्यतः सिद्धत्व एव यत् सर्वथा निष्पन्नं यच्च किञ्चिद्देशेन निष्पन्नं
किञ्चिद्देशेन च साध्यते तदुभयपक्षं समस्तीति तत्र यत् सर्वथा
निष्पन्नं तत्र कृतत्वमेव न क्रियमाणत्वम्, अन्यत्र तु कृतत्वमपि
क्रियमाणत्वमपीति कृतस्य क्रियमाणत्वे भजनेत्याशयेनाह-शुद्धविद्या
आद्येति । इति च विपरिणाम एव निष्ठाप्रत्ययार्थं यच्चैव स्वरूप-
निष्पत्तिरित्येवमननुगतत्वेऽपि समभिव्याहारविशेषाद् कस्यचित्
तुत्रचित् प्रतीत्युपपत्तिरेवमपि क्रियाकालं निष्ठाकाल्यो विरोधात्
क्रियमाणं कृतमित्युपपद्यत इत्याशङ्कितं स्वाभिप्रेतमुपसहरति-
अस्तु वेत्यादिना । समाधत्ते-सत्यमिति । नित्यतः निश्चयनयत- । इत्येव

तत्त्वव्यवस्थायामपि व्यवहारतोऽकुर्वतोऽपि नियतपूर्व-
वर्तिनः कारणत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा पूर्वं कुर्वद्रूपत्वा-
निश्चये प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । किञ्च, इदं कुर्वद्रूपत्वमपि
सहकारिसम्पत्तावेव नान्यथैवस्थितकारणादेव सहकारि-
चक्रानुप्रवेशात् कार्योपपत्तौ किं कुर्वदकुर्वतोर्भेदाभ्युप-
गमकष्टेन । न चोपादानोपादेयभावनियतैः क्षणैरेव कुर्व-

क्रियमार्ज कृतमेव, निश्चयत इत्यमेव तत्त्वव्यवस्थायामपीत्येकं दानयम् ।
निश्चयतयनश्चरकारणमेव कुर्वद्रूपत्वात् क्रियतयामित्तं कारणमि-
त्यस्य युक्तत्वेऽपि व्यवहारतो नैतद् युक्तमित्याह-अवधारण इति ।
अङ्गुलीः तदानीमकुर्वतः । अन्यथा कुर्वद्रूपत्वेनेव कारणत्वाभ्युपगमे ।
पूर्वं कार्योत्पत्तेः प्राक् । प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् तत्त्वप्रतिनियतकार्योत्पादनाय
नस्तत्कारणसंघटनगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्, इदमाद्यतता-
निश्चयस्य प्रयत्नत्वात् कुर्वद्रूपत्वान्मककारणतावेच्छेदकनिश्चया-
भावे इदमाद्यततानिश्चयस्यैवामत्यादित्यभिसन्धिः । किञ्च, कुर्वद्रूपत्व-
मेव नास्ति कुतस्तद्रूपेण सरमकारणस्य कारणत्वसम्भवे इत्याह-
त्रितेति । इव कारणतावेच्छेदकतया निश्चयतयसम्मतम् । स्रष्टारि-
ताम्पनादेव यावत्सहकारिसमवधाने नत्येव कारणे भवति । नान्यथा
सहकारिसम्पत्तायसत्यां कुर्वद्रूपत्वं न भवति, एवं च कुर्वद्रूपत्वं
किमिति प्रकल्यं ? सकलसहकारिसमवहितात् स्थिरकारणादेव
कार्योत्पत्तिसम्भवे सहकार्यसमवहितं कुशलस्थवोजमकुर्वद्रूपमन्यत्,
अन्यथा सवलसहकारिसमवहितं कुर्वद्रूपं वीजमित्येवं कुर्वद्रूपाकुर्व-
द्रूपमेवाभ्युपगमेनालमित्याह-इत्येवोक्तमप्युपादेवेति । ननु पूर्वपूर्व-
कारणादुपादानरूपात्तापमानमुपादेयस्वरूपं तत्तत्कार्यकुर्वद्रूपात्मक-
मेवोपजायत इत्येतायनेव कुर्वद्रूपत्वनियमनं भविष्यतीति न तत्र
सहकारित्वप्रतियोग्यत्वमुपेयत इत्याशङ्क्य प्रनिक्षिपति-न चेति-अस्य
/ पाच्यम् इत्यनेन सम्बन्धः । एतन्मते उपादेयकाले उपादानसत्ता

द्रूपत्यं नियम्यत इति वाच्यम्, क्षणत्वेन सर्वेषामविशेषा-
देकस्य भावस्य कृतोऽपि विशेषायोगात् । किञ्च, एवं कार्येण
कारणानुमानोच्छेदः, सामान्यतः कारणताग्रहाभावात् ।
न च सादृश्येन तथाग्रहादवोपः ? पूर्वापराननुसन्धानेन
क्षणिकपक्षे सादृश्यस्यैव ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यादिक्रं द्यु-
त्पादितमनेकान्तजयपताकादौ पूर्वसूरिमिः । अत एव कि-

नोपैयते किन्तु पूर्ववर्तितर्ष्य कारणत्वमुपपन्नस्य, तद्योग्यकारणा-
नामपि समानमेवेति इदमुपादानमिदं च सङ्कारीति नियत एव
क्षणिकयादिमते न सम्भवतीति पूर्ववर्तित्वस्य भावः । सर्वेषां क्षणा-
नामेक एव, स्वभावान्तरं चोपदर्शयितुमशक्यमेवेति नोक्तदिशा कुर्य-
द्रूपत्यनियमसम्भवे इति निषेधहेतुमुपदर्शयति-क्षणत्वेनेति । किञ्च
निश्चयनयै यद्विद्येन धूमत्वेन न कार्यकारणभावः किन्तु धूमं प्रति
धूमकुर्यद्रूपत्वेनैव कारणत्वमिति धूमात्मककार्येण यद्विद्येन कारण-
नुमानं न स्यादित्याह-किञ्चेति । एव कुर्यद्रूपत्वेन कारणत्वाभ्युपगमे ।
कार्येण धूमत्वेन धूमलक्षणकार्येण । कारणानुमानोच्छेदः यद्विद्येन यद्वि-
रूपकारणानुमानोच्छेदः । सामान्यतः यद्विद्येन धूमत्वादित्या । ननु धूमं
प्रति धूमकुर्यद्रूपत्वात्मकपक्षेरेव यद्यपि कारणत्वं तथापि नोपसादृश्या-
दकुर्यद्रूपस्यापि यद्विः कारणत्वग्रहात् तत्र तदनुमानं भविष्यतीत्याशङ्कं
प्रतिक्षिपति-न भवति । तथाग्रहाद् कारणताग्रहात् । अत्रेव इति-कार्येण
कारणानुमानस्योच्छेदो नैत्यर्थः । पूर्वपूर्वयदिना समुत्तरोत्तरयोः
सादृश्यग्रह एव क्षणिकपक्षे न सम्भवति, पूर्वयदिग्रहकाले उत्तर-
यद्वेग्रहादुत्तरयद्विग्रहकाले पूर्वयद्वेग्रहात् प्रतियोग्यतुयोगिनोरग्रहे
सादृश्यग्रहासम्भवादिन्याह-पूर्वपराननुसन्धानेनेति । एतद्विशेषाद्विज्ञा-
तुमिरनेकान्तजयपताकादिकमथलोकनीयम्, विस्तरमपान्नेह तत्र-
पञ्चः प्रियत सादृश्येनाह-इत्यादिकमिति । अत एव कुर्यद्रूपत्वेन कार-

यमाणमेतन्नये न कृतम्, कारणचक्रसम्पत्त्युत्तरमेव कार्य-
सिद्धेः, अन्यथा समसमयभावित्वे कार्यकारणभावव्यव-
स्थाऽयोगाद्, उपादानोपादेयभावस्यापि परस्परौपमर्दननिय-
तस्य क्षणभेदनियतत्वात् । न च वर्तमानस्य मतीतस्य चैकत्र
व्यवहारसिद्धम्, न चानीहशेऽर्थं प्रमाणावतारः, न च यत्कि-
ञ्चिद्व्यवहारदर्शनात् सर्वत्र तदनाम्नासौ न्याय्य इत्यादिकं
व्यवहारनिश्चययोर्मिथो विषादमयलोक्य वस्तुस्थितिर-

पत्त्रानभ्युपगमादेव । एतन्ने व्यवहारनये । अन्वयः कारणचक्रसम्प-
त्त्युत्तर कार्यमित्यस्यानभ्युपगमे । समसमयभावित्वे कार्यकारणयोः समान-
समयभावः । पूर्ववर्ति कारणमुत्तरकार्यसिद्धिं कार्यमित्यव्यवहितपूर्वा
परीभावे स्याद् व्यवस्था, समसमयस्य तु द्वयोः समसमयत्वाविशेषाद्
कारणत्वेनाभिमतमपि कार्यं कार्यत्वेनाभिमतमपि कारणं किं न स्याद् ?
विशेषागतीभावात् समसमयभाविनोऽस्येतरगोचिताणयोरेव वा
कार्यकारणभाव एव न भवेदित्याह—कारणत्वं भवन्मरस्याऽनोपपत्तिः । ननु
यदुपादानं तत् कारणं यदुपादेयं तत् कार्यमित्येवं समसमयत्वेऽपि
व्यवस्था भवेदित्यत आह—उपादानोपादेयभावस्यापेक्षितं—यदुपमुप यद्
भवति तदुपादेयमुपमर्दकमुपादानं चोपमर्द्यमित्यपि क्षणभेदे सत्येव
मवितुमर्हति नैकक्षणवृत्तित्वे इत्याशयः । वर्तमानत्वे सति भवति
क्रियमाणत्वमतीतत्वे सति भवति कृतत्वम्, ततोश्च विरोधाभेदत्र
व्यवहारतः प्रसिद्धिरित्याह—न चेति । यच्च व्यग्रद्विषये तत्रैव प्रमाण
प्रवृत्तिः, अर्थावहित्यमाने च प्रमाणमपि न प्रवर्तते, क्रियमाणस्य
कृतत्वे व्यग्रद्वितनये प्रमाणमपि नास्तीत्याह—न चानीहशेऽर्थ इति ।
नन्वेकस्य कस्यचिद् व्यग्रद्वाराभवेऽप्यन्यस्य व्यग्रद्वारः कस्यचिद्
दृश्यते, तथा यत्रापि व्यग्रद्वारो न दृश्यते तत्राऽपि व्यवहार-
कस्यचित् कदाचिद् मविव्यतीति सम्भावनवशादनप्यस इत्यत
आह—न चेति । 'अन्वेषणीय' इत्यनेनान्वेषणे सम्बद्धं क्रियमाणे स्याद्वाद-

न्येषणीया । फलं पुनर्विचित्रनयवादानां जितप्रवचनविषय-
रुचिसम्पादनद्वारा रागद्वेषविलय एव । अत एवायं
[श्रीभद्रयाहु] भगवदुपदेशोऽपि [आवश्यकनिर्गुप्तौ]—

“सर्व्वेसि पि नयाणं बहुविधवत्तन्वयं गिसामित्ता ।

तं सव्यवयविसुदृढं जं चरणगुणद्विओ साह” ॥१०५५॥

[“सर्व्वेषामपि मूलनयानाम्, अपिशब्दात् तद्भेदानां च,
नयानां द्वयस्ति कादीनाम्, बहुविधवत्तन्वयतां सामान्यमेव,
विशेषा एव, उभयमेव बाह्यपेशमित्यादिरूपाम्, अथवा
नामादीनां नयानां कः कं साधुमिच्छतीत्यादिरूपाम्,
निश्चय्य धृत्या, तत् सर्व्वमयविसुदृढं सर्व्वनयसम्मतं वचनम्,

प्रमाणराजदृष्टमात्रं एव यस्तुम्भित्तिनांम्यप्रेति सूचितम् । यदि
स्याद्वादन एव यस्तुस्थितिस्तर्हि विचित्रनयवादविचारोऽनारम्भ
णीय एव परीक्षणाया फलमावादिष्यत आह—इत पुनरिति—यत्
किमपि वचनसिद्धीमत्रतरति तत् सर्व्वमपि जितप्रवचनविषयः, तस्य
पास्तरविरोधप्रतिष्ठापने तद्विषये रुचिरपि शोभायमानेन स्यात् । एवं
सति कस्यचित् कश्चिद्विषयेऽभिनिवेशादिष्टमाद्यन्याप्रतिसंग्रहानो
राग कश्चिन्न द्विष्टमाद्यन्याप्रतिसंग्रहानो द्वेषश्च समुदिशन्,
विचित्रनयवादे तु विचारितेऽयमर्थाऽनेन नयेन घटनेऽयं घातेनेति
जितप्रवचनविषयः सर्व्वेऽप्यर्था भर्मादीना एवेति रुचिरवचनयने ततो
रागद्वेषविलयोऽपीति फलवान् विचित्रनयवादविचार इत्याशयः ।

उक्तार्थं भगवच्छ्रीभद्रयाहुसंवादमुपदर्शयति—अत्र एवेति—जित-
प्रवचनविषयरुचिसम्पादनद्वारा विचित्रनयवादानां रागद्वेषविलय-
लक्षणरूपवत्तादेवेत्यर्थः । सर्व्वमपि निति—“सर्व्वेषामपि नयानां
बहुविधवत्तन्वयतां निश्चय्य । तत् सर्व्वमयविसुदृढं यच्चरणगुणद्विओ
साधुः” ॥१॥ इति संसृष्टम्, मम्या नापाया हरिवन्दीया रथावरा

यच्चरणगुणस्थितः साधुः, यस्मात् सर्वनया एव भावनिक्षेप-
मिच्छन्तीति गायार्थः” इति श्रीहरिमद्रीया वृत्तिः] त्ति ।
चरणगुणस्थितिश्च परममाध्यस्थ्यरूपा न रागद्वेषविलय-
मन्तरेणेति तदर्थमवश्यं प्रयतितव्यमित्युपदेशसर्वस्वम् ॥

[प्रशस्ति —]

यस्यासन् गुरवोऽत्र जीतविजयप्राज्ञाः प्रकृष्टाशया
प्राजन्ते सनया नयादिविजयप्राज्ञाश्च विद्याप्रदाः ।
प्रेम्णां यस्य च सन्न पद्मविजयो जातः सुधीः सोदरः
सोऽय न्यायविद्यारदः स्म तनुते काश्चिन्नयप्रक्रियाम् ॥१॥

सर्वमिति । तद्वैदाना मूलमयमेदानाम्, यन्पद व्यक्तम् । तदर्थं
रागद्वेषविरयार्थम् ॥

निमित्तस्यास्य नवरत्नप्रकरणस्योपादेयत्वमस्यै तत्कर्तु-
रवस्य वैशिष्ट्यं प्रकटयति न सति । समीचीनशिक्षणाध्यापनादिकर्तुं
त्वादिवद्विधगुरुगुणत्वावबोधनाय गुरु इति बहुवचनम् । नन
अस्मिन् गच्छे पतेन अन्यथापि न्यायादिविज्ञापदानकुशला कास्या
गुरुव देव्यो न्यायादिनिष्णात्मासादितवानस्मीति सूचितम् । प्राप्तत्वं
विशेषणात् स्व परनवरहस्याभिप्रात्य तेषां सापितम् । प्रष्टुं प्रशयत्वं
विशेषणाच्च यथा स्वयमवगच्छन्ति तथैव हितमुद्धया शिष्येभ्य उपदि-
शन्ति न तु श्रुष्टाशयपुरुषवत् प्रतारणाद्यभिप्रायेणाऽन्यथाऽवगतम
यमन्ययोपदिशन्तीति तथा चैतादृशविशिष्टगुरुप्रसादतो जाततत्त्वस्य
ममान्यातिशायिविद्यारज प्रति किमु चरन्त्यमिति ध्वनितम् । जीतयि-
जयश्च स्वगुरुनयविजयसतीर्थ्य इति तस्मात् प्राप्तविद्यावतोऽपि मम
स्वगुरुनयविजयतोऽपि विद्याप्राप्तिर्विशिष्टगुरुहेतुरेवेत्याशयेनाह—प्रापन्त

ग्रन्थे दूषणदर्शने निविशते दुर्मेधतां वासना
 भावाभिज्ञतया मुदं तु दधते ये केऽपि तेभ्यो नमः ।
 मन्दारदुमपल्लवेषु करभाः किं नो भृशं द्वेषिणो
 ये चास्वादविदस्तदेकरसिकाः श्लाघ्यास्त एव क्षितौ ॥२॥

कृत्वा प्रकरणमेतत् प्रवचनभक्त्या यद्वर्जितं सुकृतम् ।
 रागद्वेषविरहनस्ततोऽस्तु कल्याणसम्प्राप्तिः ॥३॥

इदं च भृशकथीहीरविजयसूरिषिष्यमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणेशिष्य-
 पण्डितश्रीलाभविजयगणेशिष्यपण्डितश्रीजीतविजयगणेशिष्यपण्डितश्रीनव-
 विजयगणेशिष्यगणेशिष्यविप्रास्व-
 न्यायविशारद्विप्रास्व-
 न्यायविशारद्विप्रास्व-
 न्यायविशारद्विप्रास्व-
 न्यायविशारद्विप्रास्व-

श्रीनयरहस्यप्रकरणं संपूर्णम् ॥

। ग्रन्थाम्-पादोनानि पदशतानिश्चोः प्रायः ।

इति । सनयत्प्रविशेषणोपादानादतीतिमद्भ्यस्तेभ्यो नयकुशलत्वं स्वस्य
 जातमित्यावेदितम् । स्वयं सम्पादिताऽपि विद्या स्वस्वरहसान्वसंवाद्-
 मलममागा प्रतिदिवसं शीणातिश्रीषेय संजायते, मम तु पिशित-
 मत्तिसोद्वर्षाधनद्वयविजयावाप्तसंवादा सा प्रतिदिवसं प्रवर्धमानैवै-
 त्याशयेनाह-प्रणामिनि । विविधयिरुद्वालिनः स्वस्य निमित्तग्रन्थो-
 पादेयताप्रयोजकं न्यायविशारद्वत्त्वमित्याजयेन न्यायविशारद्व इति ॥१॥

मदुकाशयमचिद्विषयं येऽत्रोत्तमकालं मदुर्किं दूषयिष्यन्ति ते
 शास्त्ररहस्याभिम्रा ज्ञेयैरेव शास्त्ररहस्याभिम्रा काले प्रतिबोधनीयाः,
 तैः प्रतिबोधिताः सन्तोऽपि यदि तत्त्वं नावगच्छेयुः किं नाम मम
 ग्रन्थस्य दूषणम् ? सन्ति सहस्रकाः केचन वेपाभेतद्ग्रन्थरहस्यावबोधत
 आनन्दोत्थातः स्यादेव, तान् प्रति नमस्कृतिरस्तु मदीयेत्याशयेनाह-
 ग्रन्थ इति ॥ २ ॥ स्वस्येतद्ग्रन्थकरणफलमाशंसते-इत्येति ॥ ३ ॥

टीकागता सूत्रार्थसङ्ग्रहश्लोकाः—

यादिमातृमताथैसार्यघटनानैपुण्यभावा सदा

नीतीना समथानुसारिभजनाक्रान्तप्रयासजुषा ।

लक्षणाणामपि लक्षणाऽननुगमम्रान्त्यादिदोषालयै-

र्दुर्लक्ष्यत्वमुपापमानितदृशा दुर्नीतितोच्छित्तये ॥ १ ॥

सामान्येन नयस्य लक्षणमतिव्याप्त्यादिनाऽदूषितं

तत्सार्थोक्त्यनुशीलितं प्रथमतो ग्रन्थेऽत्र संदर्शितम् ।

नो तन्म्रान्तस्योगिता न च तथा द्वातन्त्र्यमेषा सतां

मानापेक्षितया किलोभयमिदाश्चन्या इमा दृष्टयः ॥ २ ॥

पता, विप्रतिपत्तिभावविकला दृष्टान्ततो भाविता

मेदामेदमुक्ता विरोधरहिता जात्यन्तरे स्थापिताः ।

द्वी मेदौ च नयस्य चात्र गदितौ द्रव्यार्थिकभ्रादिमः

पर्यायार्थिकनामकस्तदितरो नाभ्या विभिन्नो नयः ॥ ३ ॥

द्रव्यं केवलमभ्युपैति प्रथम पर्यायमात्र पर

श्रुत्वारः, प्रथमस्य वृद्धगदिता मेदास्त्रयोऽन्त्यस्य तु ।

जव्याना प्रथमादिमस्य गदिताश्रुत्वार इषा मते

चान्यस्येति ततो नया समुदिता सतेति भाव्या ध्रुवैः ॥ ४ ॥

पञ्चैवेति मत्तन्तरे तु कथिताः शब्दात् त्रयाणां ग्रहा-
 ज्ञेयौ नैगम संप्रदो व्यवहृतिः शुद्धर्जुस्रस्तथा
 शब्दः सांप्रतनामकः समभिरुदाहृतो नयोऽन्यस्तथा
 चैयम्भूत इतीह नीतिनिपुणैर्ब्रह्मैः प्रमस्तत्त्वतः ॥ ५ ॥

ने शुद्धास्तु प्रवेश-प्रस्थक-यस्युप्रीतदृष्टान्ततो
 निर्णानाः क्रमतो यथाक्रममयी मंलक्षिता लक्ष्यैः ।
 नराणांदिचिरन्तनोक्तिघटनाऽभीष्टार्थसिद्धी कृता
 निक्षेपोपगमेऽपि सन्नियमिता ग्रन्थेकमेयां घटा ॥ ६ ॥

आदेशान्तरचर्वणेऽपि घटुधा चर्चा प्रमहाऽऽगता
 तनापीष्टक्षोपितत्यगतये समापि भक्ताः धिताः ।
 ययम्भूतनयस्य तत्त्वमनने दिव्यासमां सम्मतं
 संक्षेपेन निराकृतं निजमतं संक्षेपतो भावितम् ॥ ७ ॥

नीतीनां च यत्नागले तु गदिते इच्छाधिते तत्कथा-
 समन्धाद् व्यवहार-निश्चयनयोह्लासोऽपि संवर्धितः ।
 इत्थं व्यापविशारदेन मननं सिद्धान्ततः स्मृतं
 तत्तत्त्रागमाय तत्र रचिता व्याख्याऽस्त्वमीष्टप्रदा ॥ ८ ॥

व्याख्या नयरहस्यस्य मन्दमोदविधायिनी ।
 लावण्यमूरिणा दृष्ट्वा गुरुणां कृपया मुदा ॥ ९ ॥

१ परिशिष्टम्—

१५ प्रश्ने ६३ षड्को 'सफलमेव' इत्यनन्तरम्—

ननु विप्रतिपत्तिसाधकस्य अंशप्रादित्वरूपस्य द्वितीयस्य, प्रमितिर्वैलक्षण्यरूपस्य तृतीयस्य च हेतोरपारुण्यायान्तिमोदाहरणद्वय-
ज्ञानं नोच्यतीमञ्जति, द्वितीय तृतीयान्यतरेणैवोदाहरणेन तन्निरासात्,
किं मतिज्ञानादीनां प्रत्यक्षत्वं नास्ति? आहोस्मिन् प्रत्यक्षादीनां
मतिज्ञानादित्यं नास्ति? येनान्तिमोदाहरणद्वयवदान्यता वक्ष्यतेति
चेत्, न-प्रत्यक्षाऽनुमित्यादीनां मतिज्ञानत्वमविशिष्टमिति न मति-
ज्ञानत्वमुपादाय प्रमितिर्वैलक्षण्यम्, किन्तु प्रत्यक्षत्वाऽनुमितित्वादिक-
मुपादायैव, तथा एकप्रेयार्थं घटादिरूपं कथञ्चिद्रूप रस गन्ध स्वर्गात्मकै-
वाधुपप्रत्यक्षं भवमेव गृह्णाति, स्पर्शान्प्रत्यक्षं स्पर्शमेव विरपीरतेति,
रासनप्रत्यक्षं रसमेवाधनाहते, घ्राणजप्रत्यक्षं गन्धविषयकमेव भवती-
त्यैव प्रत्यक्षत्वाद्यान्तरवाधुपत्वादियैजलक्षणप्रमितिर्वैलक्षण्यं प्रति-
नियतविषयविभागप्रकृतं प्रत्यक्षत्वमुपादायैव, यद्यपि मतिज्ञान धुन-
ज्ञाने प्रसृतः परीक्षे, अवधि-मन पर्यवसाने विरुद्धप्रत्यक्षे, केवलं च
सफलप्रत्यक्षमिच्छेदमप्यादिप्रिवमेव पारमार्थिकप्रत्यक्षम्, तथापि
सांख्यद्वैतिकाभायज्ञत्वं मतिज्ञानस्यान्यनुमतम्, किन्त्यनुमित्यादिपरो-
क्षज्ञानरूपमपि तद् इति प्रत्यक्षत्वानुमितित्यादिप्रमितिर्वैलक्षण्यं प्रमि-
तिमेवनिषेधनं विरुद्धधर्मतया न मतिज्ञानस्य, तत्र प्रत्यक्षत्वानु-
मितित्वादेः सत्त्वात्, न चैकप्रेयार्थं प्रतिनियतविषयविभागो मति-
ज्ञानत्वलक्षणप्रमितिर्वैलक्षण्यनिबन्धनः, किन्तु प्रत्यक्षत्वाद्यान्तरवाधु-
पत्वादिलक्षणप्रमितिर्वैलक्षण्यनिबन्धन एव, चाधुपत्वादिकं न
मतिज्ञानत्वस्य साक्षाद् व्याप्यम्, किन्तु मतिज्ञानत्वस्याप्येन्द्रिय-
जत्यानिन्द्रियजत्वादिव्याप्यम्, प्रतिनियतविषयविभागशालित्वमेव
प्रत्यक्षादीनां प्रमितिर्वैलक्षण्योपोद्धारकं विशेषणं प्रागुपन्यस्तम्, तत्र
चाधुपत्वादिवमुपादायैव निर्बहति, चाधुपत्वाविकं च प्रत्यक्षत्वस्यै-

यावान्तरमामान्यम्, एवं च भविष्यत्वादिप्रमाणं परोक्षत्वं च, प्रत्यक्षादीनां भविष्यत्वादिकमपि, परमुक्तार्थगतिः प्रत्यक्षत्वादिना प्रत्यक्षादीनामुपादायैवेत्येनदर्थमन्तिमोवाहरणद्वयोपादानम् ॥

३४ पृष्ठे, २४ पङ्क्तौ 'उक्तम्' न्विति' इत्यन्तरं दृष्टितृतीयांशः—

‘अनुयोगांशमादाय’ इति स्थाने ‘अनुपयोगांशमादाय’ इति पाठो युक्तः “अनुपयोगो द्रव्यम्, उपयोक्तुं भावः” इति परमपदप्रति-
हिमाधित्यं यदा यत्मानावद्वयकपथावोऽपि प्रमाणा तत्र नोपयुक्त-
त्वाऽनुपयुक्तं यत्मानावद्वयकपथावो द्रव्यपदोपचारपक्षेन द्रव्यस्य-
कपथावमाणावद्वयकपथावमिच्छति क्रतुश्च इत्येवमर्थकरणेन निदन्त-
स्वमुपपद्यते, तस्यनुल्यांश-धृतांशश्च द्रव्याभ्युपगमाभावेऽपीत्यर्थः।

४० पृष्ठे २२ पङ्क्तौ ‘क्रतुमयस्येति भावः’ इत्यन्तरम्—

प्रत्येकधर्मपदेन सामान्यविधामपक्षे कस्य, विशेषविधामपक्षे च कस्य ग्रहणमित्यत्रार्थं विवेकः—सामान्यविधामपक्षे प्रवेशपदेन धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रत्येकं यावन्तः प्रदेशास्ते सर्वेऽपि समुपस्थिताः, तेषु धर्मास्तिकायप्रदेशत्वलक्षणो यः प्रत्येकधर्म-
स्तत्प्रकारकबुद्धिविषयतयं नास्ति, धर्मास्तिकायप्रदेशे धर्मास्तिकाय-
प्रदेशप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य सत्त्वेऽपि धर्मास्तिकायप्रदेशो
तस्याभावात्, एवमधर्मास्तिकायप्रदेशत्वलक्षणो यः प्रत्येकधर्म-
स्तत्प्रकारकबुद्धिविषयत्वस्याधर्मास्तिकायप्रदेशो भावेऽपि धर्मास्तिकाय-
प्रदेशोऽभावात्, एवमधर्मास्तिकायप्रदेशत्वदेरपि प्रत्येक-
धर्मपदेन ग्रहणेऽनन्वयो योष्यः, तथा च सामान्यविधामपक्षे
प्रत्येकधर्मपदेन धर्मास्तिकायप्रदेशत्वादेरग्रहणम् । विशेषविधामपक्षे
प्रदेशपदेन धर्मास्तिकायप्रदेशस्य ग्रहणे प्रत्येकधर्मपदेन धर्मास्तिकाय-
प्रदेशत्वस्य ग्रहणम्, एवं प्रदेशपदेनाधर्मास्तिकायप्रदेशग्रहणे
प्रत्येकधर्मपदेनाधर्मास्तिकायप्रदेशत्वस्य ग्रहणम्, एवमाकाशप्रदेश-
त्वादेरग्रहणं शोभ्यम् ॥

४८ पृष्ठे चतुर्थपङ्क्तितो मुद्रितस्य सुखावबोधाय विस्तरः।

मू० शब्द-समभिरुद्वैकभूतास्तु-प्रस्थकाधिकारज्ञगतात्
प्रस्थककर्तृगताद् वा प्रस्थकोपयोगादतिरिक्तं प्रस्थकं न
सहन्ते, निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्य जडवृत्तित्वायोगात्,
बाह्यप्रस्थकस्याप्यनुपलभकालेऽसत्त्वेनोपयोगानतिरेका-
श्रयणाद् अन्ततो ज्ञानाद्धेतनयानुप्रवेगाद् वा। न च
ज्ञानाऽज्ञानात्मकत्वोभयनयविषयसमावेशविरोधात् प्रत्ये-
कमनयत्वमाशङ्कनीयम्, तादात्म्येनोभयरूपाऽसमावेशे-
ऽपि विषयत्व-तादात्म्याभ्यां तदुभयसमावेशात्। विष-
यत्वमपि कथञ्चित्तादात्म्यमिति तु नयान्तराकृतम्,
पदाश्रयणेन 'अर्थाऽभिधान-प्रत्ययानां तुल्यार्थत्वम्'
उक्तमिति दिक्॥

त्रयाणां शब्दनयानां प्रस्थकविषये समानामिवावाणां वक्तव्य-
मुपदर्शयति-तद्व-समभिरुद्वैकभूतास्त्विति-अस्य 'न सहन्ते' इत्यनेनाप्ययमं
प्रस्थकपरिमितमपि भूमौ न्यस्तं कुशलादियतं वा धान्यम् 'तत्तत्
प्रस्थकप्रमितम्' इति यावद्वाच्यमन्तं तावत् प्रस्थकस्तत्र भवति प्रमा-
णाभावात्, एवं प्रस्थक एव धान्यादिमापकः सन्नपि बाह्यो यावन्न
मापनव्यापृत्या निखीयते-'अयं प्रस्थकः' इति तावत् प्रमाणाभावाद् स
प्रस्थको न भवति, तथा च प्रस्थकाकारज्ञानमेव प्रस्थकस्वरूप-
तन्मेयनिर्णायकत्वात् प्रस्थक इति, तच्च प्रस्थकाकारज्ञानं प्रस्थका-
धिकारप्राप्तं प्रस्थककर्तृगतं वा भवितुमर्हति, तत्र 'अयं प्रस्थकप्रमितं
धान्यादिकमिच्छन्ति, धान्यादिकं मातुं वा प्रस्थकमिच्छन्ति' इतीच्छा-
विशेषलक्षणमधिकारिपुरुषगतं प्रस्थकाधिकार यो जानाति उ

प्रत्यकाधिकारः, स प्रत्यकोपयोगतो वाणिज्यं प्रत्यक्षनिमित्तं कथं-
 विख्यातिलक्षणे विधातुं प्रयत्नत इति तत्पुरुषविशेषगतं प्रत्यका-
 कारणानं प्रत्यक्षनिश्चयमानात्मकत्वात् प्रत्यक्ष इति; यच्च काष्ठ-
 सृत्तिकाद्युपादानकाऽऽकारविशेषप्रत्यक्षप्रत्यक्षकर्ता पुरुषः स निर्माण-
 समयात् पूर्वमेव पुञ्जं 'इदमित्थं भवितुमर्हति' इत्याकलय्य निर्मिमीते
 प्रत्यक्षमिति तद्वन्नं यत् प्रत्यक्षज्ञानं तद्वत्पि मेयमानस्वरूपप्रत्यक्ष-
 निश्चयमानात्मकत्वात् प्रत्यक्षः, तद्वतिरिक्तं तु निश्चयमानाऽनात्मकत्वात्
 प्रत्यक्ष इत्यह-प्रत्यकाधिकारप्रतिपत्तिः । अयमभिप्रायः-मानविशेष-
 निर्णयमयोजनक एव प्रत्यक्षः, मानविशेषनिर्णयश्च न स्वरूपसतो
 ब्रह्मप्रत्यक्षात्, तथा सति प्रत्यक्षकद्वयादिपरिमितचान्यविशेषकय-
 विप्रकार्यं वाणिज्यवीथीमुपगतः पुमान् तद्वत्प्रत्यक्षतयाहप्रत्यक्षादेव
 प्रत्यकाधिकाररूपचनन्तरेणैव 'प्रत्यक्षप्रमितमिदं धान्यम्, अयं वा
 प्रत्यक्षः' इत्यवधारयेत्, तथावधारणतश्च अयं विप्रकार्यविषयहारमपि
 निरस्तमित्यं प्रवर्तयेत्, न चैवम्, किन्तु प्रत्यकाधिकाररूपचनानादेव
 'इदं प्रत्यक्षमित्थं धान्यम्, एष मापकः प्रत्यक्षः, यतनिमित्तं च प्रत्यक्षः'
 इत्याकारात् प्रत्यक्षादिमापक-मेयादिकमवधारयति व्यवहारविशेषं च
 प्रवर्तयति, यत्नं च तस्य तत्र न साक्षादेव प्रमाणं अहस्यरूपस्य
 तस्य निश्चयप्रमाणात्माभावात्, किन्तु स्योहित्वितं यत् प्रत्यक्षा-
 धिकारप्रगतं प्रत्यक्षज्ञानं तदेव निश्चयप्रमाणात्मकमिति तद्वद्वारा तत्
 प्रमाणमिति, अत एव स्वामिमुखदेशे मापकविशेषेण परिच्छिद्यमा-
 नमपि धान्यमिदं प्रत्यक्षमिति यथायत् किं वा नेति विवादे प्रमाणम-
 प्रापं देववृत्तः प्रत्यकाधिकारश्च इति लौकिकश्च अपि व्यवहरन्ति,
 देववृत्तदेव प्रमाण्यं स्वगतप्रत्यकोपयोगात्प्रत्यक्षनिश्चयप्रमाणाधारात्वा-
 देवेति सिद्धयति प्रत्यकोपयोगस्यैव प्रत्यक्षत्वमिति; पञ्च, प्रत्यक्ष-
 कर्तुर्देव 'अयं प्रत्यक्षः' इति ज्ञानं तदेव प्रत्यक्षः, यतः प्रत्यक्षकर्तृ-
 पुरुषत्वात्तत्त्वात् प्रत्यक्षाद्यादानकर्ता न यात्यकः प्रत्यक्षः पश्यन्नापि
 प्रत्यक्ष एवापमित्यवधारयति, किन्तु प्रत्यक्षकर्तारं वृत्तयति-चतेषु

मापकेषु कः प्रस्थकः? इति, तत्र 'अयं प्रस्थकः' इति प्रस्थकर्तृपुरुष-
पथगतो निश्चिनोति-अथ प्रस्थक इति, अत्रापि तद्वचनस्य जडात्म-
कत्वेन निश्चयप्रमाणात्मकामावाह साक्षात् प्रामाण्यं किन्तु स्वोहि-
क्षितप्रस्थककर्तृगतप्रस्थकोपयोगस्य निश्चयप्रमाणसमाप्तेन तत्र प्रामा-
ण्यमिति तद्वारा प्रामाण्यम्, अत एव तदर्थमुपस्थिता लोका एवं
कथयन्ति 'प्रमाणमत्र प्रस्थकर्ताऽयं देवदत्त' इति, तस्य स्वगतनिश्चय-
प्रमाणारम्भकप्रस्थकोपयोगाचाररथादेव प्रामाण्यम्, अतो व्यवस्थि-
तमिदम् प्रस्थककर्तृगत प्रस्थकज्ञानं प्रस्थक इति। शब्दोहिक्षित पदो
कश्चिद्वा प्रस्थकाधिकारगतः प्रस्थककर्तृगतो वा प्रस्थकोपयोगः
प्रस्थक इत्यतः शब्दस्यान प्राधान्यमिति शब्दप्राधान्योपगमन्तुं शब्द-
रूपमिदं धृत्यभूतानामित्य मन्तव्यमिति।

प्रस्थकोपयोगाविरिक्ते वस्तुनि प्रस्थकत्वाऽखदने प्रस्थकत्वा-
ऽनभ्युपगमलक्षणे हेतुमुपदर्शयति-निधपमनासक्यस्यकस्येति-प्रस्थका-
धिकारगताद्' इत्यादिविशेषणोक्तयेदमपि सुनिश्चितमेव, यदुत यः
प्रस्थकोपयोगो न प्रस्थकाधिकारगतो तदा प्रस्थककर्तृगतः स
निरुक्तविशेषणविशिष्टप्रस्थकोपयोगातिगिक्तत्वात् प्रस्थको न
भवति, यद्यपि शब्दनयामा ज्ञानाऽहेताभ्युपगमत्स्यपर्यवसानं घटा-
द्विषं निश्चितमेव बाह्यवस्तु स्वाकारोपयोगस्वरूपमिति बाह्य-
प्रस्थकोऽपि स्वाकारोपयोगस्वरूप इत्यतः सर्वस्यापि प्रस्थकोपयो-
गस्य प्रस्थकरूपता निश्चयति तथापि प्रस्थकोपयोगवन्तोऽपि निरुक्त-
पुरुषद्रव्यव्यतिरिक्ता, पुरुषा अन्येन 'किमयं प्रस्थकः?' इति पृष्ठा-
सन्त वदयन्ति-प्रस्थकाधिकारगतात् प्रस्थककर्तृत्वां सक्षादयं
प्रस्थक इति वयमत्रगच्छाम, नाऽत्राऽस्मदीयज्ञानानामस्माकं हेत-
धिर्णये स्वातन्त्र्यम्, किन्तु स्वतन्त्रौ तादेवात्र प्रमाणमिति, तथा च
निश्चयमानसमकप्रस्थकोपयोगः प्रस्थकाधिकारतः-प्रस्थककर्तृवन्तर-
गत प्रस्थक इति, तद्विधारत्वाच्च तावपि प्रमाणभूतत्वेन प्रस्थकः,
निश्चयमाना प्रकप्रस्थकस्य प्रस्थकोपयोगस्वरूपस्य अद्वैतताभावेन

तदावात्वाभावाच्चोक्तप्रस्थकोपयोगातिरिक्तस्य बाह्यप्रस्थकस्य प्रस्थ-
कत्वम्, निरुक्तपुरुषद्वयस्य तूपयोगेन सद्यः तादात्म्यमेव सम्बन्ध-
इति न तादृशोपयोगानिरिक्तत्वमित्याशयः । ननु विध्यमानान्नक-
प्रस्थकोपयोगस्यैव प्रस्थकत्वाभ्युपगमे बाह्येऽपि विजिघ्रसंस्थाना-
द्याकलिते घन्तुनि प्रस्थकोऽयमिति व्यपदेशो भवति, तस्य का-
ननिरित्याह-अथप्रस्थकस्यापीति-प्रस्थकपदेन व्यपदिष्टवर्तमानस्य बाह्य-
स्यापीत्यर्थः, यदि बाह्यं तत् घन्तु योगातिरिक्तं स्याद्, अनुपयोग-
कालेऽपि सन् स्यात्, न चानुपलम्भकाले तन् समस्तीत्यत्र उप-
योगस्वरूपमेव तदित्येवं बाह्यप्रस्थकस्योपयोगानतिरेकाध्वयणाद्
उपयोगस्य प्रस्थकत्वे तदभिप्रेतत्वाऽऽधितस्य बाह्यप्रस्थकस्यापि
प्रस्थकत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । यद्यपि बाह्यवादिना बाह्यप्रस्थ-
कस्यानुपलम्भकालेऽपि सत्त्वमेव स्वीकियते, शब्दमन्मिहैवभूता-
नामपि बाह्यवादिष्वमवयवमभ्युपगम्यते, यतो लिङ्गमेवेन शब्दस्यार्थ-
मेवं सामान्तनयोऽभ्युपगच्छति, पर्यायमेवेनाऽर्थमेवं सममिह उररी-
करोति, व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाकालं पर्यायं शब्दप्रवृत्तिमेवभूत उपैति,
यदि च साकारब्रह्ममात्रस्यैव, सर्वस्य घन्तुनः उपयोगमेदस्यैव
उपयोगेन उक्तनवानां तर्जपदार्शितमन्त्रमेवेदो न म्यादिनि बाह्यवादि-
नामैवमनुपलम्भकालेऽपि बाह्यप्रस्थकस्य सत्त्वमिति, तथापि सूक्ष्म-
विद्यारश्मालिनामैवमयमपि विद्यारश्मोऽस्ति यदुक्तं, विनाशो भावानां
व्यनिरिक्तो वैरूप्यतो नैरनिरिक्ते विनाशोऽपि जाते किमिति भाष-
स्वदर्शानामभ्युपयते? विनाशस्य प्रतियोगिविरोधित्वादिति न धाव्यम्,
तथा सति प्रतियोग्युपादान एव विनाश इति न स्यात्; यस्मिन्
काले ध्वंशो न तस्मिन् काले प्रतियोगीति कस्मिन्विरोधोऽन-
योरिति चेत्, अथवापि विरोधः कुतोऽवधृतः? ध्वंसकाले प्रतियोगि-
नोऽनुपलम्भादिति चेत्, एवं मत्वापातो मातुः, अनयोर्ध्वतदेशाभ्यु-
पगतम्-यो यदोपलभ्यते तदा स समन्ति, यदा नोपलभ्यते तदा

नास्ति, इति सिद्धमिदम्—वाचप्रस्थान्त्याऽनुपलम्भात्वेनेति, अनेन हेतु-
 नोपयोगानतिरेकोऽपि घटाप्रस्थकस्य सिद्धयति, यतः, अनुपलम्भो
 नाम उपलम्भाभावः, तत्रान्यस्योपलम्भाभावदशायामपि स्वस्योपल-
 म्भसद्भावे स्वस्य सत्त्वं भवत्येवेति स्वोपलम्भमात्रात् पक्ष स्याऽसत्त्वं
 साधयितुमभिलषितम्, तथा च यो यदा नोपलभ्यते स तदा नास्तीति
 नियमोऽनेन विवक्षितः, तत्रैतत् स्यात्-स्वस्योपलम्भोऽन्य इति तद्-
 भावे पक्षं स्वस्याऽभावः? ननु प्रमाणभावाचीना प्रमेयसिद्धिरिति
 स्वोपलम्भः स्वस्मिन् प्रमाणमिति तद्भावे प्रमेयस्य स्वस्याऽभाव
 इति चेद्, यतदपि कुशकाशादलम्बनम्-प्रमाणेन प्रमेयः साध्यत
 इति तद्भावे प्रमेयसिद्धिर्मा भवतु नाम, प्रमाणरूपकारणाभावात्
 प्रमेयसिद्धिर्नैककारणभावस्य न्याय्यत्वात्, सिद्धिचिपयस्तु प्रमेयो न
 प्रमाणस्य कार्यमिति कथं तद्भावात् प्रमेयाभावः?, नापि प्रमाणेन
 सह प्रमेयस्य 'यदा प्रमेयं तदा प्रमाणम्' इत्येवं कालिकी ध्यातिः, यैन
 व्यापकभूतस्य प्रमाणस्यऽभावाद् व्याप्यस्य प्रमेयस्याप्यभावः
 स्यात्, इत्थं परप्रश्ने इदमेवोत्तरं समीचीनतामश्नुति, यदुत उपलम्भ
 उपयोगो योऽप्यभासकत्वात् प्रमाणमिति गीयते, तस्य प्रमेयेन सह
 कथञ्चित् तादृग्न्यमेव सम्यग् इत्युपयोगात्मकत्वादेवोपयोगेन
 सोऽप्यभासते, नान्यथा इत्युपलम्भरूपोपयोगतादृशत्वादेव यदोपलभ्यते
 तदा समस्तीत्यनुपलम्भकाले उपयोगात्मकस्वरूपभावापेक्षे स्व-
 स्याऽसत्त्वेनोपयोगानतिरेकाश्रयणस्य 'यद् येन सहोपलभ्यते तत्
 तदुपम्, यथा-यस्तुनः स्वरूपम्, स्वोपयोगेन सहोपलभ्यते दाढ्यं
 वसित्युपयोगमयं तद्' इत्येवमुपगमलक्षणस्य भावान्, यतेन यदैव
 यद् उपलभ्यते तदैव तस्य सत्यमिन्वेतावताऽपि ज्ञानसमानकालीन-
 त्वमेव त्रयस्य सिद्धयति, न तु ज्ञानरूपस्यमिन्वाशङ्कापि व्युदस्ता,
 उक्तदिक्ता शक्यत्वेनैव ज्ञानकाले प्रतिमासनिपमोपपत्तेरिति ।
 नन्विदं घटाप्रस्थकस्योपयोगानतिरेकाश्रयणेन प्रस्थकव्यपदेशस्यो-
 पपादने घटादीनां चारयतामपि घटावाक्योपयोगानतिरेकाश्रयणाद्

घटादिपद्व्यपदेश्यत्वं स्याद्, अतो व्यवहारमात्रस्यैव वातिकत्वं प्रसज्येत, न च शुद्धेष्वेव नयेष्वप्युक्तं युक्तं इत्युक्तिशेषयोगान्तिरेकाश्रयणवशाद् बाह्यप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षत्वोपपादनं न युक्तमित्यत आह-अन्त इति-यदि बाह्यप्रत्यक्षस्य निश्चयमानानाम्प्रत्यक्षस्य प्रकाशान्तरेण प्रत्यक्षव्यपदेश्यत्वं न सम्भवति तदेत्यर्थः, ज्ञानाऽद्वैतनये सर्वस्य वस्तुनः स्वाकारविज्ञानस्वरूपमिन्द्रियुपगन्तुयोगाच्चारमतेऽनुपवेशात् सर्वस्य वस्तुनो ज्ञानरूपत्वे स्वार्न्तर्गतस्य बाह्यप्रत्यक्षस्यापि ज्ञानरूपत्वमित्यत्र एव प्रत्यक्षत्वं तस्येत्यतः प्रत्यक्षोपयोगातिरेकस्य यः प्रत्यक्षत्वानुपगमः शब्दादीनां तस्य साङ्ग्यमित्यमुपपत्तिपद्धतिमेतत्तथाशङ्कः ।

ननु 'उपयोगान्तिरेकाद् ज्ञानाद्वैताद् वा' इत्यनभिधाय यदेतद् 'उपयोगान्तिरेकाश्रयणाद्' इति, 'ज्ञानाऽद्वैतनयानुपवेशाद्' इति वा-मिधानं तेनैव सुसंश्लेषमेवावभासते, यद् 'बाह्यप्रत्यक्षस्यापि' इत्युक्त्या ज्ञानाऽनात्मकत्वमपि तस्य, निश्चयमानानाम्प्रत्यक्षत्वमन्तरेण न प्रत्यक्षत्वम्, यत्त उपयोगान्तिरेकाश्रयणं ज्ञानाऽद्वैतनयानुपवेशो वा, तेन च ज्ञानात्मकत्वमपि तस्य, तत्र तस्य नयस्य यद्वस्तुगतज्ञानात्मकत्वं विषयो न तस्य नयस्य तद्वस्तुगतज्ञानाऽनात्मकत्वं विषयः, 'बाह्यप्रत्यक्षस्यापि' इत्येषमुक्तः पूर्वोक्तेषां शब्दादिनदानां स्वयं तस्य ज्ञानाऽनात्मकत्वमेवानुमतम्, 'उपयोगान्तिरेकाश्रयणादज्ञानाद्वैतनयानुपवेशाद् वा' इत्यनेन च नवान्तराश्रयणतो ज्ञानात्मकत्वम्, तथा च यो नयो ज्ञानात्मकत्वं तस्य स्वीकरोति ॥ तस्याज्ञानात्मकत्वे गतिर्मलिकामेवावलम्बते, यथाज्ञानात्मकत्वं तस्योपरीकरोति स तस्य ज्ञानात्मकत्वमुपेक्षत एव, बाह्यप्रत्यक्षस्यानुपयोगान्तिरेकाश्रयणादज्ञानाद्वैतनयानुपवेशाद् वा प्रत्यक्षत्वमित्येषचमभिधानं च ज्ञानात्मकत्वलक्षणो य पक्षनयविषयः, यथाज्ञानात्मकत्वलक्षणोऽपर-तपविषयस्तथाभूतोमपनयविषयसमन्विताः प्रमाणवचन एव सम्भवति, न तु नयवचनं, इति तथाभूतोभयतयविरयकत्वं ॥ ज्ञानात्मकत्वा-

भ्युपगन्तुनये, अज्ञानात्मकत्वाभ्युपगन्तुनये वा सम्भवतीति तथा प्ररूपयत एकैकस्य नयस्य वस्तुवैशद्यगाहित्वाभावादनयत्वमेव, मिलितस्य नयद्वयस्य तथा प्ररूपकत्वसम्भवेऽपि प्रमाणत्वमेव न नयत्वमित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—न चेति—अस्य 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः, सर्वस्य वस्तुनोऽनेकान्तात्मकत्वं तावत् प्रमाणनः सुदयवस्थितमिति बाह्यप्रस्थकस्यापि ज्ञानात्मकत्वं यन्नयामिप्रेतं तस्मिन् नये ज्ञानेन सह विषयस्य तादात्म्यमेव सम्बन्ध इति ज्ञानसम्बन्धत्वाज्ज्ञानात्मकत्वम्, बाह्यप्रस्थकस्याज्ञानात्मकत्वं यन्नयामिप्रेतं तस्मिन् नये ज्ञानेन सह विषयस्य विषय विषयविभाजः सम्बन्ध इति ज्ञानविषयत्वाज्ज्ञानात्मकत्वम्, तथा च ज्ञानात्मकः प्रस्थको ज्ञानात्मक इत्येवं ज्ञानात्मकत्वं ज्ञानात्मकत्वस्योभयनयविषयरूपसमावेशाऽस्तम्भवेऽपि प्रस्थको ज्ञानसम्बन्ध इत्येवमुक्तिर्नयद्वयेऽपि सम्भवति, तत्र बाह्यप्रस्थकस्य ज्ञानात्मकत्वं यन्नयेऽभिप्रेतं तन्नये ज्ञानसम्बन्ध इति ज्ञानविषय इत्येवरूपतयोपपद्यते, तस्य ज्ञानात्मकत्वं यन्नयेऽभिप्रेतं तन्नये ज्ञानसम्बन्ध इति ज्ञानात्मिक इत्येवरूपतयोपपद्यते, ज्ञानसम्बन्धस्यैव प्रस्थकस्य प्रस्थकत्वपदैश्वर्यम्, न स च तादात्म्यम्, तच्चानतिरेकाश्रयणाज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद् वा सम्भवतीति त्वयै सुस्पष्टमिष्याशयेन निषेधहेतुमुपदर्शयन्ति—तादात्म्येनेति—अमेवैतत्पर्यम्। उभयप्रस्थकत्वेऽपि ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयरूपत्वमायैश्वर्यासम्भवेऽपि। विषय-तादात्म्याभावमिति—ज्ञानस्य विषये विषयत्वं सम्बन्ध इति तत्सम्बन्धापेक्षया ज्ञानात्मकत्वमस्य, ज्ञानस्य तादात्म्यं सम्बन्ध इति तत्सम्बन्धापेक्षया ज्ञानात्मकत्वमित्येयमुभयरूपत्वमावेशान्, तथा च तादात्म्यमन्वन्धापेक्षया ज्ञानात्मकत्वस्य सम्भवेन तदवगातिनो नयस्य, विषयत्वसम्बन्धापेक्षया ज्ञानात्मकत्वस्य सम्भवेन तदवगातिनो नयस्य च ज्ञानत्वप्रसङ्गः, यदा च बाह्यप्रस्थकस्यापि प्रस्थकत्वमुपयोगान्तिरेकाश्रयणेन ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशेन तादात्म्यमन्वन्ति ज्ञाननयास्वदानीं तस्य ज्ञानात्मकत्वे तत्रनिरीक्षिकामेवाश्रयन्ति त इति न प्रमाणत्वप्रसङ्गोऽपि

तेषामित्याशयः । ननु विषयत्वेनापि ज्ञानात्मकत्वमेव नाऽज्ञानात्मकत्वं
विषयत्वस्य तादात्म्यरूपत्वादिति कथं विषयत्व-तादात्म्याभ्यामु-
भयरूपसमावेश इत्यत आह-विषयत्वमीति-तथा च यन्मयेन विषय-
त्वस्य कथञ्चित् तादात्म्यरूपता तन्नयेन विषयत्वस्याज्ञानात्मकत्व-
निमित्तत्वं नाऽत्राभिप्रेतमित्याशयः । अथवा येन नयेन विषयत्वं
कथञ्चित्तादात्म्यं तन्नयेनैकेनैष विषयत्वलक्षणनिमित्तेन ज्ञानात्मक-
त्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेश इत्याह-विषयत्वमीति । यन्मितादात्म्य
ज्ञानेन सह विषयस्य कथञ्चित्तादात्म्यम्, कथञ्चित्तादात्म्यञ्च भेद-
सहिष्णुमेव इति ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेश इत्याशयः ।
स्थापनेन नयान्तराभिप्रेतकथञ्चित्तादात्म्यलक्षणविषयताश्रयणेन,
'उक्तम्' इत्यनेनाश्रयः । तुल्यार्थकम् एकशब्दवाच्यत्वेन तुल्यार्थक्यं
सदृशरूपत्वम्, तच्च तदा भवेद् यादृशं वाच्यत्वमेकत्र तादृशमेव
प्रियु, तच्च विषयत्वस्य कथञ्चित्तादात्म्यरूपत्वे सत्युपपद्यते,
यतः शब्दजन्यबोधविषयस्यार्थस्य शब्दवाच्यत्वम्, तच्च विषयत्वं
तादात्म्यरूपम्, एवं तेन तज्ज्ञानमप्यभिधीयत इति ज्ञानस्यापि
शब्दजन्यबोधविषयत्वम्, तत्र ज्ञानं शब्दजन्यमेवेति स्थस्यैव स्थविप-
पत्तमिति तदपि तादात्म्यमेव, शब्दोऽपि स्वेवाभिधीयते, न्यस्य
स्वतादात्म्यमप्यस्ति स्वजन्यबोधविषयत्वमप्यस्ति, तद्विषयत्वमपि
तादात्म्यमेवेत्येवं तुल्यार्थक्यम्, यदि च विषयत्वं सर्वथा तादात्म्यमेव
स्याद्, पर्यं सम्येकस्यरूपत्वमेव स्यान्न तुल्यस्वरूपत्वमतः । कथञ्चि-
त्तादात्म्यमेव विषयत्वम्, तथा सति यदपेक्षयाऽर्धेन सह तादात्म्यं
न तदपेक्षयाऽभिधानेन सह, ज्ञानेन सह वा, किन्तु भिन्नभिन्ननिमि-
त्तापेक्षया । पर्यं तुल्यार्थक्यं यदि तुल्यप्रयोजनकत्वम्, तदपि कथञ्चित्ता-
दात्म्यपक्षे घटते, सर्वथा तादात्म्ये तु नण्कप्रयोजनकत्वमेव स्यात्
तुल्यप्रयोजनकत्वमिति ।

यस्तुतः शब्द-समभिर्बुद्धैवम्भूतानां सूक्ष्मेष्टिकामाश्रयतां न
याराभ्युपगमे निर्भरः, किन्तु प्रथमतो विवेकेन स्वस्वरूपावगमाय

बाह्यमाश्रित्य लिङ्गमेद-पर्यायमेद-क्रियामेदममाश्रयेण शब्दार्थमेदा-
भ्युपगम्यगच्छा, पर्यन्ते तु साकार-निराकारज्ञान-ज्ञानवादाभ्युप-
गन्तव्यमेव क्रमेण तेषाम्, शून्यवादाभ्युपगन्ता तु व्यवहृत्युपपादनाय
व्यवहारदशायां ज्ञानाभ्युपगन्तव्यं, विवेकस्तु तदानीं लिङ्गमेदज्ञान-
पर्यायमेदज्ञान-क्रियामेदज्ञानकृततत्त्वदर्थाकारज्ञानविध्वक्षणज्ञानस्वरूप-
मेदाभ्युपगमनिष्पन्नः, इत्थं च प्रस्थानोपयोग एव प्रस्थक इति तेषां
मते ज्ञानात्मकत्वं प्रस्थकस्य, नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारजुल्लभनयानां मते-
ऽज्ञानात्मकत्वं प्रस्थकस्य, तत्र पराशरमुखाप्याऽपइत्यतः-न चेति
-अस्य 'भाशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः, ज्ञानात्मकत्वं प्रस्थकस्य
स्वाग्रतादिनयप्रत्ययरूपज्ञाननयविषयः, अज्ञानात्मकत्वं नैगमादिनय-
चतुष्टयस्वरूपार्थनयविषयस्तनुभयात्मको यः शब्दार्थाभयनयविषयस्त-
स्यैकत्र यस्तु नि समावेशनिरोधाद् ज्ञानात्मकं चेन्नाज्ञानात्मकम्, अज्ञा-
नात्मकं चेन्न ज्ञानात्मकं ज्ञानात्मकाऽज्ञानात्मकयोस्तादृश्यासम्भवात्,
तथा च वस्तु ज्ञानात्मकाऽज्ञानात्मकयोरन्वतरदेव भवितुमर्हति, तत्र
परस्परविरोधपक्षमाश्रिताभ्यामर्थनय शब्दतयाभ्यां निर्णेतुमशक्यमिति
तथाभूतवस्तुवर्णननिर्णयाऽनात्मकत्वात् प्रत्येकमर्थनयस्य शब्दनयस्य
याऽनयत्वे स्यादिति ॥ याशङ्कनीयमित्यर्थः । यद्यपि विनिगमनावि-
रुद्धादुभयोर्मध्ये नैगम्यैव निर्णय इत्येकान्तेन ॥ नन्वप्यति नयविरो-
धयोक्तमर्थः सर्वथा तादृशम्यसम्भवास्तथापि किञ्चिदपेक्षया यज्ञा-
नात्मकत्वं तच्छब्दनयोऽभ्युपगच्छति, यच्च किञ्चिदपेक्षयाऽज्ञानात्मकत्वं
तदर्थनय उररीकरोति, अर्थनये ज्ञानस्य विषये विषयत्वमेव सम्बन्ध
इति विषयवापेक्षयाऽज्ञानात्मकत्वम्, शब्दनये ज्ञानस्य तादात्म्यमेव
सम्बन्ध इति तादृशम्यपेक्षया ज्ञानात्मकत्वमित्येवं नयद्वयविषयस-
मावेशशून्यैकत्र गृह्यमानत्वात् प्रत्येकं स्वस्वविषयनिर्णायकस्य शब्दनय-
स्याऽर्थनयस्य च वस्तुशब्दावगाहिनिर्णयात्मकत्वेन सत्यमुपपद्यते
इति निषेधहेतुमुपदर्शयति-नादम्येति-सर्वथा तादात्म्येनेत्यर्थः ।
तदुपपेति-ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयेत्यर्थः । ननु ज्ञान-विषययो-

विषयत्वमेव सम्बन्धतया मामन इत्यर्थनयस्य विषयत्वापेक्षया प्रेम्थ-
कस्याऽमानात्मकत्वमननं युज्यते, तादृत्वं नु तयोः संगतया
मासत एव नैति तदपेक्षया प्रत्यक्षस्य ज्ञानात्मकत्वमननं कथं सङ्ग-
तमियत आह-विषयत्वमपीति । नयन्तानं नयान्तरमप्यर्थनयाद्
भिन्नस्य शब्दनयस्याभिप्रायः । ननु किञ्चित्चिद्विधिः स्यादाद्
यथेति कथञ्चित्तादात्म्यमिति स्यादादप्रमाणसम्मतम्, कथं तदुपगमो
नयान्तरस्येति चेन्, सत्यम्-किन्तु प्रमाणे कथञ्चिदादे उभयोरपि
प्राधान्यम्, अत्र त्वमेद्दृश्यैः प्राधान्यं यस्तुभूतत्वं च तस्य, मेद्दस्य
शीघ्रतरमविद्याकल्पितत्वमेव तस्य न यस्तुभूतत्वम्, स्यादादे ॥
मेदाऽमेद्दयोरुभयोरपि यस्तुभूतत्वमिति शिदोः इति बोध्यम् । वराभरणेन
विषयत्वं कथञ्चित्तादात्म्यमिति शब्दनयाहृताश्रयणेन । अर्थातिशय-
श्रवणानामिति-अर्थोऽपि ज्ञानविषयत्वात्प्रानात्मा, शब्देऽपि मन्त्रात् तथा,
प्रत्ययस्तु स्वरूपत एव तथेति, अर्थस्य घटदेवदं जलाद्वरणादिवर्क
कार्यं तद्व्येतन्मये ज्ञानस्वरूपमेव, शब्दस्य कार्यमर्थप्रत्ययानं ज्ञानमेव,
ज्ञानस्य कार्यमर्थावभासनं स्वरूपरूपावभासनं च ज्ञानमेवेति नक्षत्रका-
शानां ज्ञानव्यतीनां मेदेऽपि ज्ञानत्वेन सादृश्यमस्तीति नुन्यार्थत्वं
सदृशमयोमनकत्वंलक्षणमुपपद्यत इति ।

पूर्वप्याख्यानाध्यागमोऽनिम्बूमेक्षिकानुबद्धमानसानामेव, एवं तु
ध्यागम्यान् स्थूलमतीनामपि मुग्धावयोधम् । किञ्च, पूर्वप्याख्याने शब्द-
नय एव 'काराप्रत्ययस्थापि' इत्युक्त्याऽमानात्मकत्वस्य 'उपयोगानति-
रेकाश्रयणाद्' इत्यानुक्त्या ज्ञानात्मकत्वस्य च प्राप्ती तत्त्वहमनार्थे
प्रयुक्तम्, तत्र 'नयान्तराकूलम्' इत्यनेन शब्दनयाकूलस्य प्रद्वनं न
सम्भवति, प्रद्वतनयमिन्नस्यैव नयान्तरशब्दप्रतिपाद्यत्वेन शब्दनय-
स्यैव च प्रद्वतनयत्वेन तद्विन्नत्वस्य शब्दनयोऽप्रापत्तः, अर्थनयस्य
नयान्तरादेऽपि तन्मते विषयत्वस्य कथञ्चित्तादात्म्याभावेन तत्तात्प-
र्यस्य प्रद्वनासम्भवात् शब्दनपार्थनयानिरिक्तस्तु धरिगपिनामनय-

बहिर्भूतो नास्त्येव कस्मिन्नय इति तदाकृतपरत्वमपि न सम्भवतीत्यत
उक्तं यारयानमेव नम्यन्त्वमञ्जतीति शोध्यम् ॥

१०६ पुष्टे २३ पङ्क्तौ 'इत्यन्यत्र निस्तर' इत्यनन्तरम्—

यथा च भाषाणां वर्तमानक्षणमन्वयो न तथाऽसीतत्वा-ऽना-
गतत्वसम्बन्धः भतीतत्वस्यानागतत्वेन सारं निरोधे तयोरेकत्र भावे
समावेशात्सम्भवाद्, अतीतानागतताकारज्ञानलक्षणविकल्पतस्तु तयोर-
विरोधो नाशङ्कनीयः येनार्तीतत्वानागतत्वे अपि भावे स्याताम्,
यतः प्रत्यक्षमेव यस्तुसाध्यम्, तच्च वर्तमानाकारमेव नातीतानागता-
कारम् विकल्पस्यतीतानागतताकारोऽपीति न यस्तुसिद्धिनिवन्धनमिति
न ततोऽसीतत्वा-ऽनागतत्वयोः सिद्धिः । तत्रेयमाशङ्क्य—पूर्वपूर्वज्ञानाद्
उत्तरोत्तरज्ञानप्रभव इति यत् पूर्वज्ञानं तत् समनन्तरप्रत्ययशब्दे
नौच्यते, तथा च यथा प्रत्यक्षज्ञानं समनन्तरप्रत्ययप्रभवं तथा त्रिक-
स्पोऽपि समनन्तरप्रत्ययप्रभव इति प्रत्यक्षस्य वस्तुचतुर्भयरूपत्वाद्
यस्तुसाधकत्वे त्रिरूपस्यापि धस्त्यनुभयरूपत्वाद् यस्तुसाधकत्व-
स्यादिति प्रत्यक्षत्वेन तस्यापि प्रामाण्यं स्यादिति प्रत्यक्षाविष-
यत्वेऽपि विकल्पविषयत्वाद्तीतत्वा-ऽनागतत्वे स्यातामेव भाष्यगते ।
यदि च त्रिरूपस्य प्रामाण्यं नानुमन्यते तर्हि विकल्पद्वारा प्रत्यक्ष-
स्यापि प्रामाण्यं न स्यात् अभ्युपगम्यते च क्षणिकत्वादिना प्रत्यक्षस्य
विकल्पद्वारा प्रामाण्यम् तत एव च नीलादिवस्तुस्थलरूपा-
यगादि प्रपञ्चं यथा यस्तुनि नीलादिरूपत्वमवगाहते तथा क्षणिकं च
मन्यवगाहते परं नीलादिविकल्पमुपादयतीति नीलाद्यं तस्य
प्रामाण्यम् क्षणिकत्वादिविकल्पं च नापादयतीति न तस्य क्षणि-
कत्वादेः प्रामाण्यम् यत एव च यत् सत् तत् क्षणिकम्' इत्या-
द्यनुमानापक्षाः । यद्वै० इत्यादि वचनं चोक्तार्थस्यैवावेदकम्,
यद्वै०-वस्मिन्नयं विषयनीलादौ यनाम् त्रिकटण्टिकाद्युडिमं जनयेत्
तत्रैव-तस्मिन्नयं नीलादौ, अस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य प्रमाणता-

प्रामाण्यम्, इति निरुक्तवचनार्थः । तथा च प्रत्यक्षविषयेऽप्यर्थे विकल्पद्वारेण प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम्, यदि च विकल्पस्तत्र प्रमाणं न भवेत्, न भवेत् तर्हि तद्द्वारा प्रत्यक्षमपि प्रमाणम्, यथा च नीलादिविकल्पकारणस्य नीलादिप्रत्यक्षस्यानुभवत्वं तथाऽतीता-
ऽनागतताकारणानुरूपविकल्पकारणप्रत्यक्षस्यापि समनन्तरप्रत्ययात्मक-
स्यानुभवान्न्यमित्येवं नीलादिविकल्पाऽतीतान्या-ऽनागतत्वविकल्परयो-
रपिशेषे नीलादिविकल्पस्येवातीतत्वानागतत्वविकल्पस्यापि स्वविषय-
साधकत्वं स्यादेवेति “अनुभवाविशेषे विकल्पाविशेषः” इतिमूल-
ग्रन्थमिमांसा । नीलादिष्वस्तु साधकनीलादिविकल्पोपादानभूतप्रत्यक्षतो
विलक्षणऽतीतानागतताकारणानुरूपविकल्पोपादानीभूता प्रत्यक्ष-
रूपिताः, यस्याः प्रभूतवासनालक्षणद्वयः सहकारीति द्वयसद्वृत्त-
प्रत्यक्षप्रभमस्यातीततादिविकल्पस्य द्वयसद्वृत्तप्रत्यक्षप्रभयनीलादि-
विकल्पव्यक्तितो र्यलक्षणमिति न नीलादिविकल्पस्येवातीतादिविक-
ल्पस्य यस्तु साधकत्वमिमांसाभिप्रायः “न-उपादानं” इत्यादिसना-
धानमूलस्य ॥

१२३ वृत्ते १७ पङ्क्तौ ‘वोप्यम्’ इत्यनन्तरम्—

अनुसृमाद् विदोषोऽस्य भावमप्रामिमानतः । सप्तमकूपपंजा-
स्तिमेवादिषांऽर्थमेवतः ॥ १ ॥ [नयोपदेश-स्रो० ३४] इति वचनाद्
भावेति शेषमात्राभ्युपगन्तुत्वं सप्तमद्वयपदं लिङ्गमेवादिषांऽर्थमेवाभ्यु-
पगन्तुत्वं चेत्येतत्प्रयं साम्यतास्यस्य शब्दत्वस्यार्थनपाद् अनुसृमाद्
विदोषः, तत्र सप्तमद्वी द्विविधा-अर्थनयाधिता शब्दनयाधिता च,
तयार्थनयाधितायां सप्तमद्वयां न शब्दनयाभ्युपगतमद्वयं पठ्यता,
शब्दनयाधितायां च सप्तमद्वयां मर्थनयाभ्युपगतमद्वयं प्रवेश इति
शब्दमाधान्याऽर्थमाधान्याभ्युपगमसमुत्पयोः सप्तमद्वयोचिभिन्नप्रस्था-
नयोनां प्राधिकारः, यतोऽर्थनयाधिता सप्तमद्वी सप्तमद्वयस्य सप्त-
प्रतिपादकप्रथमप्रज्ञ-व्यवहारनयोत्थासत्प्रतिपादरतितीयमद्वय-
अनुसृपनयोत्थाऽप्यव्यत्यप्रतिपादकवृत्तीयमद्वय-सहस्रद्वयव्यवहारनय

द्वयसमुत्थकमिकसत्त्वाऽसत्त्वोपपत्तिपादकतुरीयभङ्गः । प्रथमतृतीय-
संयोगजपञ्चमभङ्ग-द्वितीयतृतीयसंयोगजपष्ठमभङ्ग-प्रथमद्वितीयतृतीयसं-
योगजसप्तमभङ्गश्च संघटितभूतिः, शब्दनयाधिता सप्तमङ्गी पुनः पर्याय-
भेदेऽप्यर्थस्याभेद इत्यभेदाभ्युपगमप्रवणसाम्प्रतान्यशब्दनयसमुत्थप-
ञ्चमभङ्ग-पर्यायक्रियाभेदप्रयुक्तार्थभेदाभ्युपगमप्रवणसमभिरूढैवभूता-
न्यशब्दनयसमुत्थद्वितीयभङ्गघटिता, त्रिमिरपि शब्दनयैर्द्वयपञ्चेदाऽमे-
दोमयवियक्षया तृतीयस्याशब्दव्यत्यमङ्गस्य, क्रमिकतदुभयवियक्षया
तुरीयमङ्गस्य, प्रथम-तृतीयभङ्गसंयोगावितः पञ्चम-पष्ठ-सप्तमभङ्गानां
सम्भवात् तृतीयादिभङ्गैश्च घटिता, किन्तु शब्दप्रधाने शब्दनये
घटनातीतगोचरोऽवकथ्यत्वमङ्गो न सम्भवति, परमत्रापि तृतीयमङ्गो-
ह्यस कञ्जुसूत्रादेवेति पर्यालोचनया शब्दाऽर्थनयद्वयाधिता या
सप्तमङ्गी तस्या यथाधिकारः, यस्याः सप्तमङ्गया प्रथममङ्गो यद्यप-
समुत्पन्तस्यां तत्रयस्य प्राधान्यमिति कृत्वा तत्र साम्प्रतनयस्य
प्राधान्यमिति सा शब्दनयसप्तमङ्गीति व्यपदेशार्हा, तत्र प्रथम-
तृतीय-तुर्य-पञ्चम-सप्तमभङ्गाः साम्प्रतनयविषयविषयकत्वात् साम्प्र-
तनयसमुत्थाः, तृतीय-पञ्चम-पष्ठ-सप्तमभङ्गा कञ्जुसूत्रनयसमुत्था
इत्येकाधिकमङ्गाभ्युपगन्तव्यात् साम्प्रतान्यशब्दनयस्य कञ्जुसूत्राद्
विशेष इति सूक्ष्मेक्षिकयाऽऽप्नोति ॥

१३६ पृष्ठे, २६ पङ्क्तौ, 'तस्येति' इत्यनन्तरम्—

प्रथमनयेन यद्धर्मविशिष्टोऽर्थो गौचरीक्रियते तद्वान्तरधर्म-
विशिष्टनयेन तद्विषयीभूतार्थस्य गोचरीकरणमुत्तरनयेन, विशेष्यी-
भूतधर्मिणमुपत्तायैव पूर्वोत्तरनययोः समानविषयत्वलक्षणप्रसङ्ग-
सङ्गतिरिति पूर्वनयाऽविषयीभूतावान्तरधर्मविषयकत्वाद् उत्तरनय-
निरूपणस्य न वैकल्यम्, प्रकृते तु नैगमादिनयेषु धात्वर्थक्रियालक्षण-
धर्मोपपत्तिलक्षणविषया विषयत्वम्, ण्वम्भूतनये तु विशेषणतया
विषयत्वमिति विशेषः ॥

१३७ पत्रे, १२ पङ्क्तौ. 'प्रकृतेः' इत्यन्तरम्—

चैतन्यस्वरूपमाणधारणलक्षणजीवनरूपधातुयस्यापि चैत्रमेवा-
दिसकलजीयेषु विभिन्नत्वमेव, तत्रापि प्रत्येक प्रतिक्षणं भिन्नत्वमि-
त्येवं चैतन्यमन्तानामनेकेषामुरीकारापेक्षया जीवमात्रव्यापि एक-
चैतन्यमेवेति निक्षेपान्तरं लाघवादायितं भवति, तथाभूतस्यापि
व्यापकीभूतस्य चैतन्यस्य मायलक्षणशक्तिमत एव भाव इति
निक्षेपान्तरम्, मायाऽप्यनिर्वचनीया यस्तुनो नास्त्येवेति केवलमेव
चैतन्यमिति निक्षेपान्तरं ब्रह्मवादिपुन्याऽऽश्रितं भवति, तदेव चैत-
न्यं सच्चिदानन्दस्वरूपम्, तदधिष्ठानरुचादेय तद्विजनेन्यनिर्वचनीयेषु
यदानिषु सदाविप्रतीतिरिति निक्षेपान्तरमुपतिष्ठते, निर्वचने तद्येन्यं
सत्यं चित्ताऽऽनन्दत्यादिचम्रिकलत्वाच्च सदादिन्यपदेदशमित्यद्वैतमेव
तदिति निक्षेपान्तरमप्यागच्छति, हेतस्य यस्तुनोऽपारे तद्विरोधिनो
नाऽद्वैतस्यापि सम्भव, घट पटादीनामसत्तां निरधिष्ठानक एव भ्रमः,
अग्रे च स्वप्न भय भ्रममन्ततिनिरूप्यत इति ग्रन्थेनैव तत्रमिति
चैतन्याधितविचारपरम्परायां यदि न ब्रह्मविषादे विधाम, किन्तु
तत्रापि विप्रकृतोऽवान्तरसूक्ष्म सूक्ष्मतर सूक्ष्मतमचैतन्यस्वरूपकष-
णाऽऽधीयते तदाऽनवस्था, तद्व्याक् ब्रह्मविषादे शून्यतायां धोकनीत्या
पर्ययमानम्, तदा शून्यचैतन्यात्मकमाणधारणलक्षणजीवनरूपधा-
तुयार्थकप्रकृतमात्रस्यापर्ययसानं स्वात्, अतः सम्प्रदायमनतिश-
यीजोदधिकमायरूपजीवनस्वैवैषम्भूतनये जीवपदनुत्पत्तिनिमित्त-
वित्यात्यमुचितमिति ॥

इति श्री तेनरठाविषति-राजनस्योऽ जगद्गुरु श्री विप्रनेमिसूरीभ्यरपदान्तद्वारेण

भयकलप वाचस्पति-शाण्विशारद-विविधन-श्रीविजयलक्ष्मण्यसूत्रिणा

विरचितं नयस्यप्रकरणस्य प्रमोदा विद्वते.

भूपालेन च भेदपाटपतिना दृष्ट्वा तपो दुष्करं
 सान्यथं च महातपा इति पदं यस्यै ददे सम्मदात् ।
 पुण्यात्मा विदधे ततः स च जगज्जन्तामिधः सूरिराट्
 पातं प्रष्टुगुणालयं किञ्च तपायच्छं सदच्छाशयम् ॥ ६ ॥
 गच्छेऽरिमञ्च परम्परागतमहोवैशद्यलीलायमे
 धृष्टाचारचितां कुलालयमये शस्त्रान्तमार्गाध्यमे ।
 श्रीहीरेण जिनेन्द्रशासनशिरोहीरेण घीरेण च

भूपालारूपप्रयोधनश्रुता पुण्यात्मना सूरिणा ॥ ७ ॥
 मोहेलापतिपाटने पटुतमे सखमसेनाकरे
 श्रीसेनेन च सेनिकेन गुणिना श्रेयोऽर्धना सूरिणा ।
 श्रीवैद्येन च सूरिणा विबुधतारुहानि परां विश्रुता
 श्रीसिंहेन च पापनागहरिणा श्रीसूरिणोत्थासिते ॥ ८ ॥

पृथ्वी पादप्रचारतो विदुषतो ध्यस्तान्यकारां वर्यं
 निमातुः शम्भसागरोदयरमां सद्वृत्तताशालिनः ।
 सत्सौम्याकृतिमालिनः कुमलवाऽऽनन्दं ददानस्य च
 लाघोस्तारकपस्य वृद्धिविश्रामिष्यस्य वै सदगुरोः ॥ ९ ॥

पादाम्भोजरजोमरन्दमधुषो विषाविलासालयो
 भूपालावलिमीलिलालितपदाम्भोजो जगज्जन्दः ।
 उद्याचारप्रचारप्रोद्यतमना नानामुनीनां गुरुः
 प्रोक्षोदाऽऽगमयोगमुच्चविधिना प्रस्थानपञ्चत्परः ॥ १० ॥

स्यं चार्थं समयं सदा सहृदयं विद्वांश्च दिव्याकृति-
 नित्यं धर्मकथाविधौ विलसता माधुर्यमाविभ्रता ।
 गम्भीरपतिना घनाघनरवं हास्यास्पदं कुर्वता
 तारेणापिलमव्यक्तेकिनिकराऽऽनन्दं ददान- सता ॥ ११ ॥

तीर्णानामयने समुद्भृतिवृत्तौ लीनान्तरासः सदा
 शीलं शैशवनोऽमलं च कृत्यशार्चार्चचूलाग्निः ।

सम्राट् श्रीजिनशासनस्य वसति प्रादप्रतापश्रियो
राराजीतितरा जगद्गुरुरय श्रीनेमित्तरीश्वर ॥ १० ॥

[वसन्ततिलकावृत्ते]

ईडे सुदर्शनधर पुरषोत्तम त मैत्रीयुत समुदयधियमादधानम् ।
सुप्रन्दन गुमनसामनुरागचक्षु विज्ञानतामरसतामरस्ताकर च ॥ १३ ॥
भव्यालिपश्रुतिकल उज्जतातिगच नित्य पुनानमस्वित किल साधुपद्मम् ।
सन्निहिताऽमृतपथ धरवेशनातो लावण्यमन्दिरमुदारमनोऽभिरामम् ॥ १४ ॥

[उपजातिवृत्ते]

नम्य नरेन्द्रे. सुजयन्तमार्यदल सुशीलोष्पतिगुह्यचितम् ।
कल्याणभूक्तेयलनमधेयजिनप्रभोद्भासितभायविभम् ॥ १५ ॥
सुप्रन्दन सज्जनतापहार प्रादप्रभाज विबुधार्थित च ।
सन्मङ्गल सधरणादिकान्त मतीशमान्य गुणराजिरम्यम् ॥ १६ ॥
तस्यानल्यगुणस्य नेमिसुगुरो सत्पट्टपत्राकरे
लावण्येन कजेन रघतगिरी मत्स्य शिवानन्दनम् ।
भाषाकाशदृशा मितेऽर्कसमये सच्चैरयतादिने
ग्रन्थे श्रीमदयो रद्वस्यदिदिते टीका प्रमोदा कृता ॥ १७ ॥
चन्द्रार्कमहिमा यावद् भाति कान्तिहृतो मुचि ।
तामद् चिबेयज्जालिना ग्रन्थोऽय द्वादि नन्दतु ॥ १८ ॥

इति प्रमोदाविहृतिः संपूर्णा ॥

टीकाग्रम्—प्रायस्सीणि सहस्राणि ॥

२ परिशिष्टम्

मूले टीकाया शोपन्यस्ताना भाषादीनामकारादिका सूचि —

भाषादिभ्यम्	स्वम्	पत्रादि
१ गणन्तास्तस्यपि ह्यर्थे०	[अण्डनस्तण्डलाद्ये परि० १ श्लो० १६]	१०९, ५
२ अत्र घात्यानामादपत्यस्य	[तत्प्रात्यङ्गि० अ० १ सू० ५]	८६, १
३ 'अमेद् नो हिसि सती धी०	[स्तण्डनस्तण्डलाद्ये परि० १ श्लो० १८]	७१, १५
४ 'अर्थांता सदैरुदेश०'	[तत्प्राथमाप्य०, अ० १ सू० ३५]	९१, ६
५ 'अथाभिधानप्रत्यया०	[]	७१, ४
६ अपितानपितसिद्धे	[तत्प्राथ० अ० ५ सू० ३१]	३०, २
७ 'अससर्गाग्रहस्त्यापि०	[अण्डनस्तण्डलाद्ये परि० १ श्लो० १२]	१०९, २५
८ 'अहया पञ्चुप्यत्रो०	[विशेषादयकमाप्यगाथा २५३१]	१०५, ७
९ इच्छा विसैत्थितर०	[विशेषादयक नि० गाथा २१८४]	११५, ५
१० 'रुद्रो मायामि०'	[बृहदारण्यकोपनिषद् २, ५, १८]	७१, २१
११ उच्यते अस्स परो०	[अनुयोगद्वारम्भ० १४]	३३-३, ११३-७
१२ उत्पादययधोव्ययुक्त सत्	[तत्प्राथ० अ० ५ सू० २९]	७३, १३
१३ 'उपदेवा विगमेहया धुवेहया	[भागम ?]	१, १५
१४ उषसो लोणया०'	[विशेषादयक नि० गाथा-३५९३]	१२, १
१५ 'रुद्रसूत्राद०'	[नयोपदेशश्लो० ३४]	
१६ एकमेवाद्वितीय ग्रन्थ०	[अन्वोम्योपनिषद् ६, २, १]	७०, १६
१७ 'पर जीन जीयो ससारी०	[विशेषादयकमाप्यगाथा-२२५६]	१३३, ३
१८ काशीमरणान्मुक्ति'	[अति ?]	३, १८
१९ निजित् सिद्धमसिद्ध०'	[याक्यपदीय०]	
२० गुणपर्यायवद् द्रव्यम्	[तत्प्राथ० अ० ५, सू० ३७]	७५, १३

- २१ 'जत्य वि य ण जाप्पिआ०' [अनुयोगद्वारसूत्र० ८] ७७, ३
- २२ 'जीधो गुणपद्विजो०' [विशेषावश्यक नि० गाथा-२६४३] ८४, १; ८६, ५
- २३ 'णामादितियं दव्वट्टियस्स०' [विशेषावश्यकमाप्यगाथा-७५] ८४, ८
- २४ 'णेगेहि माणेहि०' [विशेषावश्यक नि० गाथा-२१६२] ७३, २
- २५ 'तमेव धित्वाऽतिमृत्युमेति०' [ज्वेताम्बततेपनिपद् ३, ८] ३, १३
- २६ 'तिज्जाले च्चुपाणा०' [द्रव्यसङ्ग्रहगाथा-३] १३५, ३
- २७ 'दासेन मे खरः शीतः०' [नयोपदेशस्तो० ५५] ३६, २
- २८ 'द्वैताद् धै भयं भयति०' [श्रुति० ?] ७१, १३
- २९ 'नयाऽप्रापकाऽवापकाः०' [तत्त्वार्थमाप्य-अ० १, सूत्र० ३५] १०, १
- ३० 'नामं भाषकद्वियं०' [अनुयोगद्वारसूत्र-११] ९२, ६
- ३१ 'निगमेपु येऽमिहिता०' [तत्त्वार्थमाप्य० अ० १, सूत्र० ३२] ७३, ५
- ३२ 'पदसमयकककोडि०' [विशेषावश्यकमाप्यगाथा-२३१८] १४३, ६
- ३३ 'पच्छुपण्णग्गाडी०' [विशेषावश्यकनि० गाथा-२१८४] १०४, ७
- ३४ 'पलालं न वृद्धत्यग्नि०' [नयोपदेशस्तो० ३१] १२७, ६
- ३५ 'प्रमाण-नपरधिगम' [तत्त्वार्थ० अ० १, सूत्र० ६] १२, २
- ३६ 'भार्य चिय सद्दुपा०' [विशेषावश्यकमाप्यगाथा-२८४७] ८१, ५; ८५, १
- ३७ 'भागो सिद्धो नरो भागे०' [] २१, २६
- ३८ 'मगगणुणठाणेहि०' [द्रव्यसङ्ग्रहगाथा-१३] १३५, ६
- ३९ 'माया तसीचेद्' [अन्ययोगप्यवच्छेदिकास्तो० १३] ७२, २२
- ४० 'यत्रैव जनयेदेनां०' [] १०६, १३
- ४१ 'यथार्थमिधानं शब्दः' [तत्त्वार्थमाप्य अ० १, सूत्र० ३५] ११३, ४
- ४२ 'यदा सर्वमात्मैवामृतं०' [श्रुतिः ?] ७१, ३३
- ४३ 'लौकिकसम उपवाप्या०' [तत्त्वार्थमाप्यम० १, सूत्र० ३५] ९२, ३
- ४४ 'यज्जन-अत्य-तदुभय०' [विशेषावश्यकनि० गाथा-२१८५] १३२, २
- ४५ 'यथा पिप्पिच्छपत्तं०' [विशेषावश्यकनि० गाथा-२१८३] ९७, २

- ४६ 'घट्यूजो संकमणं होइ०' [विशेषावश्यकनि० गाथा-२१८५] १२८, ३
 ४७ 'व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थे' [गीतमसूत्र०] ९३, २६
 ४८ 'व्यञ्जनार्थधोरेवममृतः' [तत्त्वार्थभाष्य० अ० १, सूत्र० ३५] १३२, ४
 ४९ 'व्यावस्यांमाववत्तैव०' [कुसुमाञ्जलिस्तवक० ३, श्लो० २] ११०, ९
 ५० 'भेयोसि बहुविज्ञानि०' [] ५, २४
 ५१ 'संगद्विष-पिडित्यं०' [विशेषावश्यकनि० गाथा-२१८३] ९१, १
 ५२ 'सतां सामग्रताना०' [तत्त्वार्थभाष्य० अ० १, सू० ३५] १०६, ५
 ५३ 'सद्विशिष्टमेव सत्यम्०' [विद्वान्त० ?] ७०, १
 ५४ 'सत्त्वर्थेष्वर्लकमः०' [तत्त्वार्थभाष्य० अ० १, सूत्र० ३५] १२८, ४
 ५५ 'सन्मावाप्तम्भाषो०' [विशेषावश्यकभाष्य० गाथा-२२३२] १२५, ९
 ५६ 'सर्वेयिमा शमं यान्ति०' [] ४, १३
 ५७ 'सध्यनया माशमिच्छन्ति०' [विशेषावश्यकभाष्यगाथा-३६०१] ८५, २
 ५८ 'सन्नेसि पि नयाण०' [भावश्यकनि० गाथा-१०५५] ८७, ८
 ५९ 'सायज्ञजोगविरजो०' [भावश्यकमूलभाष्यगाथा-१४९] ८७, ८
 ६० 'सुदूरधावनथान्ता०' [खण्डनलङ्घ्यासपरि० श्लो० ८] ७१, ११
 ६१ 'स्निग्धोष्णं दाडिमं रम्यं' [चरकसं०ग्रन्थस्थान अ० २७ श्लो० ५०] २०, ९
 ६२ 'स्यादायसहयेयः' [सिद्धहेम० ३, १, १११] १३१, २१

इति मुनिश्रीमहिमाप्रभविजयसद्वलिता सूचि ॥

शुद्धिपत्रम्

सविनयस्य नयनहस्यप्रकरणस्य शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्र पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्र पङ्क्ति
०कम०	०कर्म०	१, २४	०ह म०	०ह-म०	८ २५
०चम०	०चक्र०	२, ७	०दित०	०दिति०	८, २८
०नास्तिरु०	०नास्तिकै०	२, १६	०धम०	०धर्म०	८, २८
०यनाह०	०यनार्ह०	२ १९	०दु, अ०	०दु अ०	९, २७
०रीय०	०रीण०	३, ८	०उक्तय०	०उक्तिथै०	१०, ११
०सिद्ध०	०सिद्धि०	३ १७	०तत्त्वार्थ०	०तत्त्वार्थ०	१० १२
०धसार्थ०	०धसार्थ०	४, ९	०दायका०	०दायैका०	१०, १६
०म्, ०	०म् ।	४ २७	०शृङ्	०शृङ्ग	११, १३
०स्थय०	०स्थैय०	५, ९	०नयर०	०नयैर०	१२, ९
०तत्त्वार्थ०	०तत्त्वार्थ०	५ २६	०तैकक०	०तैकैक०	१२, १३
०माग०	०मार्ग०	५ २८	०तैकक०	०तैकैक०	१२, १४
०यर्म०	०र्थय०	६, २	०कृत्योत्था०	०कृत्योत्था०	१२, १५
०रेऽय०	०रेऽयै०	७, ६	०प्रमाण०	०प्रमाथै०	१२, १७
०जन०	०जनम्,	७, ११	०योह०	०योह्म०	१३, २
०मम्,	०मं	७, ११	०तन्त्रान्त०	०तन्त्रान्त०	१३, ६
०पय०	०पर्य०	७, १८	०प्रक्षे०	०प्रतिक्षे०	१३ ८
०विपयो य०	०विपय०	८, १७	०चतुर्द०	०चतुर्दं०	१४ २
०सत्य०	०सत्त्यं	८ २०	०दीना०	०दीना-	१४ ६
०स्थयेति०	०स्थैयेति०	८, २५	०हित्वे०	०हित्वे-	१४, ७
०तदिरा०	०तदितरा०	८ २५	०भूते	०भूते	१४, १४

नामाध्य०	नामाध्य०	१४, २७
विभिनि०	विभिनि०	१५, १
दिन०	दिने०	१५, ७
दि द्वि०	दिद्वि०	१५, ११
दि तृ०	दितृ०	१५, १२
भ्ययव०	भ्ययव०	१५, १४
द्वित्व	द्वित्वं	१५, १५
घम०	घर्म०	१५, १९
भूत०	भूत०	१५, २९
विक	विकं	१५, २२
प्रसित्व०	पसित्व०	१६, १६
त्या०	त्यतमा०	१६, २०
पर्वहा०	पर्वहा०	१७, ३
न, तद्	न तद्	१७, १८
कटुत्व०	कटुकत्व०	१७, १९
तरन०	वस्य०	१८, १
धुय०	धुर्य०	१८, २४
दोष०	दोषोप०	१९, ६
तम् का०	तमिति का०	१९, १५
रमेया०	रत्यमेया०	१९, २६
विकारि०	कारि०	२०, १
ति, स०	ति स०	२०, २२
विभागा०	विभिन्नभागा०	२१, २४
पर्यायो०	पर्याययो०	२२, २३
भोष०	भोषा०	२३, ८
तैकयो०	तैकत्वयो०	२४, ७
"	"	२५, ५
दकस्वप्रकार०		
दकस्वप्रकारक०		२५, १६

धेनैक०	धे नैक०	२७, १४
नय०	नय०	२७, २५
केनै०	केनै०	२८, १
यात्मत्वं	यात्मकत्वं	२८, ११
स्तम् ।	स्तम्,	२९, ३
दित०	दिति०	२९, ४
य ।	यं ।	२९, ७
लक्षणाव०	लक्षणावच्छे	
	काय०	२९, १३
यैक०	यैकत्व०	२९, १५
न्ध	न्धः,	२९, १९
दृष्ट०	दृष्टि०	३०, २६
मानत्वगाही	मानगाही	३१, ११
भ्युप०	भ्युपै०	३१, १८
भायः । स	भाय, स	३१, २३
दः, ।	द ।	३१, २४
नो०	भावाभो०	३२, ६
सौवसा०	सौसा०	३२, १४
तरांश०	तरांशा०	३२, २३
मस्य । पय	मस्य, पयं	३३, ८
त्वत्तु०	त्वत्तुप०	३४, ५
नैगम०	नैगम०	३५, २०
ब्द०	ब्दा०	३५, २०
नया	नयाः	
	[त० १, ३४]	३५, २०
नाम्	नाम् ।	३६, १०
ति ।	ति,	३६, १७

•मेघ	•मेघ	३६, १६	पवं	पवम्	७०, २६
•प्रकारबु०	•प्रकारकबु०	३९, ३	•पटबुद्धया	•पटमेदबुद्धया	७०, २७
तत्	तत्	३९, ५	•पटमेदैः	•पट-मेदैः	७१, ३
चेति	चेति-	३९, २४	सिद्ध०	सिद्धय०	७१, ७
•त्य प्र०	•त्यं प्र०	४०, ६	मिणहत्ती	मिणहत्ती	७३, २
•दि दि०	•दिदि०	४०, १९	•अन्त०	•अनन्त०	७३, १८
•शयति०	•शयति	४२, १०	•आही०	•आही०	७३, १९
ब्राह्मणे	ब्राह्मणे	४३, ७	विषयत्वम्	विषयत्वम्	७३, २१
•नार्यं	•नार्यं	४४, १४	पुनः	पुनः	७५, १०
•शुद्ध०	•शुद्ध०	४४, २३	•परिणाम०	•परिमाण०	७६, १
•क्रिया०	•क्रिया०	४५, १६	निक्षेपेत्	निक्षेपेत्	७७, १६
•रूपैव	•रूपैव	४५, २७	•माः	•मा	७७, २०
•तुल्या०	•तुल्या०	५०, २४	•मप०	•मुप०	७८, ५
•त्यं	•त्यं	५०, २७	•द्रव्य-०	•द्रव्य०	७८, १४
•दीनां	•दीनां द्रुजत्वं	५१, ११	•कार०	•कारण०	७८, १८
•तीत्यु०	तीत्याद्यु०	५१, १७	तदु०	त्वदु०	८०, ६
शङ्कते	शङ्कते-	५१, २०	द्रव्यमिति	जीवद्रव्य इति	८०, १३
न हि०	न हि	५३, १	•नयेत्येति	•नयत्येति	८०, २०
न ही०	न ही०	५३, ७	•तयाद्र०	•तया द्र०	८३, १३
•पेयते	•पेयते-	५४, २४	•ण प्र०	•णप्र०	८६, ९
•मिश्रेणु०	•मिश्रेणु०	५७, ११	•पृष्ठा०	•पृष्ठा०	८७, १०
अपपद्य	अतः पद्य	५७, १५	•नविशेष०	•न विशेष०	९०, २३
•न्यतयि०	•न्यतयि०	६०, १३	•सदै०	•सदै०	९१, २०
•परिमाण०	•परिणाम०	६६, २	नास्ति	नास्ति	९३, ५५
•जनकानाया	अनु०		•मिति०	•म् इति	९४, ६
•कम् ।	•जनकताऽनु०	६६, ११	इति,	इति-	९४, १९
	कम्,	६३, ३	•स्थापना०	•स्थापन०	९५, ९

व्यहारः	व्यवहारः	९७,१	•त्येत्वे०	•त्येवे०	१११,३०
•स्यापला०	स्याप्यपला०	९७,२७	।	,	११२,२
•हार	हारः	९९,२	।	,	११२,३
•णत्व०	•णत्व-०	९९,२	।	,	११२,५
•स्याप्ये०	स्याभावेऽप्ये	९९,१०	•द्वरतः	द्वारतः	११२,५
•पर्यात्	•पर्यात्	१००,१	•पोषाद्	•पोषाद्	११२,५
•घट्य०	घट्य०	१००,१९	घटा०	•घट	११२,१०
न हि	नहि	१०४,१	•द्वर्थ०	द्वर्थे	११४,१५
•नात्ती०	नानत्ती०	१०५,५	•तर	तर०	११५,२७
•ना ती०	ना नती०	१०५,५	समभिरुदस्य	साम्प्रतस्य	११६,१०
•व्याप्य पच	•व्याप्यमेव	१०५,१८	,	।	११७,७
•ऽतीत०	•ऽनतीत०	१०५,१९	इदन्त्य०	इदन्त्व-०	११७,७
•गताज्ञान०	•गताकार-		पच	पच,	११८,१
	ज्ञान०	१०६,९	कुम्भः	कुम्भ	११८,२
•सूत्रं	•सूत्र०	१०६,२७	तथा	तथा	११८,१३
•मित्यर्थः	•इत्यर्थः	१०६,२८	कुम्भः ।	•कुम्भ	११८,१६
तदमपि	तमपि	१०७,१२	नन्वेव	न नैव	११९,१
•ताना०	•तमना०	१०७,१७	स्वपरो०	स्व परो०	११९,४
•गमो वि०	•गमोऽवि०	१०७,२३	•शङ्कते	•शङ्कष्य	११९,१२
।	!	१०८,६	नन्वे०	निषेधति	
संशो०	शंस०	१०९,२५		-न चै०	११९,१३
।	,	११०,२	समाधत्ते	निषेधहेतु-	
•ताथ०	•ताथ०	११०,७		माद	११९,१६
भाय	भायधर्मो		।	।	१२०,२
	माय	११०,१६	•म्यप०	•स्व पर०	१२०,३
नोमयथा०	उभयथा०	११०,२८	।	,	१२०,५
•दित्यथ	•दित्यर्थः	१११,१६	•त्वस्य०	•त्वम्य०	१२०,१०

०स्वपर०	०स्थ-पर०	१२०, १६	ग्रहि०	गृही	१२९, २
०तस्यै०	०तस्यै०	१२०, २३	०रेणव	०रेणैव	१२९, १३
।	,	१२१, १	०पद्	०पद्	१२९, २६
०पदेन-	०पदेन	१२१, १	०चोपका०	०चपुरस्का०	१३१, २
स्व०	स्व पर०	१२१, २	घट-०	घट०	१३२, ७
चकुम्भ०	च कुम्भ	१२१, ४	"	-	१३३, ५
।	,	१२२, १	०सम०	०-सम०	१३३, ६
सद्भावेन	सद्भावे	१२२, १८	०हितः	०हित इति	१३३
०फलनाय	कालनीय	१२२, १९	०क्षायी०	क्षायी०	१३३,
०वक्तव्य०	०वक्तव्याय०	१२२, २०	०देश०	०देश-०	१३४, ४
०सिद्धय०	सिद्धय	१२३, ९	च दु	चदु	१३५, ३
०गम्यम०	गमेऽ०	१२३, ९	०पाषा	०पाजो	१३५, ३
०ऽ०	०ऽपि	१२३, ११	०दत्तय	०दत्सहि	१३५, ९
पर०	अपर०	१२३, २७	चह्यौ	चत्वाऽः	१३५, १६
।	,	१२४, ४	०प्राणी च	०प्राणश्च	१३५, १७
स्वपर०	स्वपरोमय०	१२४, ७	०ताद्वेचेतने	०तोद्वेचेतने	१३५, १८
योघातु	तथायोधाद्	१२४, १०	इति	इति-	१३५, २०
०दि गा०	०दिगा०	१२५, १२	०रागम्य-	०रागस्य	१३५, २०
तथाहि	तथाहि-	१२५, १३	०दर्श च	०दर्शभिः	१३५, २२
विकल्प०	विकल०	१२६, १२	०नया	नयात्	१३५, २२
देशाः	देशाः	१२६, १३	०नयाः	नयात्	१३५, २३
,	,	१२६, २८	०पद्भिः	०पद्भिः	१३८, १०
संफ०	संफ०	१२८, २	०मान	मानं	१३८, १५
०रुटेति	०रुटे"ति	१२८, २	०नाप०	०न प०	१३९, २१
०रूप०	०धेमेवाभ्युप०	१२८, ७	०मर्त	०मर्त कारणं	१४१, १०
०धेमेदातम्	तम्	१२८, ८	०ध्य०	०ध्यं	१४१, १७
०पक्षपा०	०पक्षाया०	१२८, १७	तथा	तथाऽपि	१४३, २०

०पाद०	०पपाद०	१४४,२	तदमवयव	तदभाषावयव	१५०,२३
०तिप्यु०	तिप्यु	१४५,७	०प्रत्या०	०प्रत्यया०	१५१,१२
०णं	०णम्	१४५,७	विशेष्या०	विशेष्यता०	१५१,१३
०लनु०	०लङ्	१४६,२२	प्रत्यय०	प्रत्ययान्यतर०	१५१,१३
०टेन	०टे	१४७,१६	०तत्त्वम्बन्धेन	०तत्त्वसम्बन्धेन	
प्रत्यय०	धातु०	१४७,२०			१५२,१२
न च	ननु	१४७,२२	०त्पादो	०त्पादो	१५४,११
०सत्या	सत्या	१४७,२३	सौव०	सौ०	१५७,१७
धातया०	धातुया०	१४८,११	०बोध०	०बोध०	१६०,१४
प्रत्यय०	प्रत्ययान्यतर०	१५०,२२			

श्रीविजयनेमिमूरिग्रन्थमाला-रत्नानि ।

प्रकाशितग्रन्थाः ।

	मूल्यम्
१. धातुरत्नाकर भाग-१	५-०-०
२. " २	४-०-०
३. " ३	२-०-०
४. " ४	२-०-०
५. देवगुर्यष्टक-स्वोपउवृत्तियुक्त	०-४-०
६. देवगुर्यष्टक तथा कदम्बाष्टक	०-१-०
७. धातुरत्नाकर भाग-५	४-०-०
८. " " ६	२-८-०
९. नूतनजितस्तवनमालादिसंग्रह, आवृत्ति ८	अमूल्य.
१०. महाधीरस्लायनमाला	"

११ महावीरछत्रीशो	"
१२ धातुपारायणम्, कण्ठ्यादिप्रकाशः	"
१३ नूतनतीर्थस्तयनमाला	"
१४ कण्ठ्यादिप्रकाशः	"
१५ सविधिप्रतिक्रमणादिसंग्रह	"
१६ धातुरत्नाकर भाग-७	५-५-०
१७ स्तुति चोबीशो	अमूल्य
१८ विधियुक्तपञ्चप्रतिक्रमणादि भाग १ शी ८	"
१९ जीवविचार-पद्यानुवाद तथा उपयुक्तटिप्पणयुक्त	०-२-०
२० सिद्धहेमदीपिका (अष्टाध्यायमयी)	
२१ तत्त्वार्थसूत्री-प्रकाशिका	४-८-०
२२ प्रथमकर्मग्रन्थ-पद्यानुवाद-विवेचनादिविभूषित	०-६-०
२३ जिनसंगीतसरिता	०-१२-०
२४ सिद्धहेमदीपिका-प्रकाशः । प्रथमो भागः ।	०-१४-०
२५ चैत्यवन्दनभाष्य छन्दोबद्ध भाषानुवाद	०-८-०
२६ स्याद्यन्तरत्नाकर भा १	१-४-०

पुन्यमाणग्रन्थाः ।

- १ सिद्धहेमशब्दानुशासन-महाव्याकरणम्,
पृथक्पृथक्-पृथक्पृथक्-लघुन्यासादिसहितम् ।
- २ निलकमजरी टीकाप्रययुता ।
- ३ सामझी-नयमदीपप्रकरण षाड्योधिनीविवृतियुतम् ।
- ४ शनेकान्तव्यवस्थाप्रकरण तत्त्वयोधिनीविवृतियुतम् ।